

DE REFORMATIE IN CULEMBORG

O. J. DE JONG

De Reformatie in Culemborg

DE REFORMATIE IN CULEMBORG

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE GODGELEERDHEID AAN DE UNIVERSITEIT
VAN AMSTERDAM, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS DR. M. W. WOERDEMAN, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, IN
HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN DE AULA DER
UNIVERSITEIT OP VRIJDAG 10 MEI 1957, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR

OTTO JAN DE JONG

GEBOREN TE CULEMBORG

TE ASSEN BIJ

VAN GORCUM & COMP. N.V. - G. A. HAK & DR. H. J. PRAKKE

PROMOTOR: PROF. DR. W. J. KOOIMAN

AAN MIJN OUDERS

NU MIJN PROEFSCHRIFT KAN VERSCHIJNEN, WIL IK gaarne allen, die te Groningen, Amsterdam en Bazel bijdroegen aan mijn universitaire vorming, of die mij hielpen bij het bewerken van deze verhandeling, hartelijk danken.

De Groninger theologische faculteit blijf ik erkentelijk voor mijn eerste studiejaar, en voor de vervolgcollages die het werk in de pastorie stimuleren.

Ik ben zeer dankbaar voor de colleges, die ik vele jaren aan de Universiteit van Amsterdam mocht volgen, voor het feit dat ik thans ook aan deze Universiteit mijn dissertatie mag verdedigen, en voor alle vriendelijke belangstelling die ik van de theologische hoogleraren ondervond.

Door hun bemiddeling en dank zij het „Department of Reconstruction and Inter-Church Aid” van de Wereldraad van Kerken, mocht ik twee semesters te Bazel studeren. Met grote dankbaarheid denk ik daaraan terug, vooral aan de „Sozietät” van Professor Barth over de Nederlandse Geloofsbelijdenis, en aan het „Seminar” van Professor Van Oyen over Augustinus.

In goede herinnering blijven mij de docenten van het „derde semester” in het Hervormde Seminarium te Driebergen.

Hooggeleerde Kooiman, Hooggeachte Promotor! U hebt mij dit onderwerp aangewezen en mij grote vrijheid gelaten bij de bewerking. Hartelijk dank ik U voor dit blijk van vertrouwen, voor Uw kerk-historisch onderricht, voor de aandacht, die U aan mijn werk hebt geschonken, en voor Uw raadgevingen.

De staf van het Rijksarchief te Arnhem stond mij op aangename en geïnteresseerde wijze bij. Hiervoor ben ik zeer erkentelijk. Ik hoop dat de rijksarchivaris, Mr van Schilfgaarde, in mijn studie enige voldoening zal vinden voor zijn jarenlang werk aan het Grafelijk Archief. Ik dank Mej. Dr Maris voor haar opmerkingen aangaande de geestelijke goederen. Beheerders van archieven te Culemborg en Den Haag, en het personeel van verschillende bibliotheken dank ik voor hun hulp.

Tenslotte wil ik U, hooggeschatte vriend Beltjes, en U, mijn broeder, danken voor vele aanwijzingen en voor onderzoek dat ik soms van U moest vragen, wanneer de afstand vanuit Eindhoven of Nieuwolda en mijn werkkring aldaar de voltooiing van dit boek bemoeilijkten.

Inhoud

INLEIDING

I. RUST (tot 1555)	1
1. De stad	3
2. Gasthuizen	6
3. Kloosters	10
4. Dorpskerken	15
5. Barbarakerk	18
6. Vroomheid	28
7. Ketterij. De Doper Tesschenmacher	30
8. Koen Jansz.	34
9. Jezuïeten	38
10. Sacramentskapel en weeshuis	47
II. SPANNING (1556-1566)	59
1. Boekenvondsten	61
2. Cornelis Aertsz de Man en zijn lied	68
3. Ommekeer van de graaf. Diens motieven	81
III. UITBARSTING (1566-1567)	97
1. Verzoekschrift der Rooms-Katholieken	99
2. Preken op het kasteel	102
3. Predikanten	108
4. De zomer van 1566	112
5. Activiteit in de omtrek	115
6. De gasthuiskapel	121
7. Beeldenstorm	125
8. Culemborgse beeldbrekers	129
9. De herfst van 1566	141
IV. VERLAMMING (1567-1576)	151
1. De zomer van 1567	153
2. Ballingen	157
3. Alva's maatregelen	163
4. Herstel	168
5. Kerkvisitatie van 1570	171
6. Latere Spaanse jaren	188
V. VERVREEMDING (na 1577)	199
1. De tweede poging tot Reformatie	201
2. Vaste predikanten	211
3. Floris II en de kerkelijke twisten	216
4. In conflict met de classis van Gorkum	222
5. Latere predikanten	228
6. De Reformatie der geestelijke goederen	233
7. De Reformatie van de eredienst	243

8. De positie der Rooms-Katholieken	253
9. De komst der Lutherzen	263
BESLUIT	267
1. Drie perioden	269
2. De houding van de overheid	270
3. Verweer der Rooms-Katholieken	272
4. Werkkracht van het Protestantisme	274
5. Slot	277
Zusammenfassung	279
Bronnen	286
Register	289

Inleiding

NOG HEDEN TOONT DE LOOP DER PROVINCIALE GRENZEN in de rivierstreek, hoe eens verschillende invloedssferen elkaar bij Culemborg raakten. Het eertijds aan de Culemborgse landsheer onderworpen gebied ligt thans over drie gewesten verspreid. Maar de huidige toestand dateert van 1820. Tot de Bataafse omwenteling bezat Culemborg een onafhankelijke positie.

De heerlijkheid – sedert 1555 het graafschap – Culemborg omvatte de stad aan de zuidelijke oever van de Lek, met het schependom, waartoe de buurschap Redichem en het Culemborgse Veld – zonder Goilberdingen – behoorden. Meer naar het westen viel er onder het schependom van Everdingen, Zijderveld en Honswijk. Daarvan maakte ook de buurschap Goilberdingen deel uit, die in 1820 om waterstaatkundige redenen aan Gelderland toeviel, toen Everdingen en Zijderveld bij Zuidholland terecht kwamen. Honswijk lag over de Lek, in het Sticht, en werd in 1615 aan Utrecht afgestaan, nadat dit gewest het gezag van de Culemborgse heer over Honswijk reeds lang had betwist. In Schalkwijk, recht tegenover de stad gelegen, heerste Utrecht volkomen en had de Culemborgse heer alleen het laag gericht en de kerkgift.

Door deze politieke onafhankelijkheid valt Culemborg buiten de gewestelijke geschiedschrijving. De Reformatie in Culemborg komt in een vrij klein aantal geschriften wat uitvoeriger ter sprake. Het overvloedige archiefmateriaal is weinig benut, en dan nog alleen door plaatselijke onderzoekers.

Van deze Culemborgse historici is „archivarius” Nicolaes Bosch de eerste. Op het einde van de zeventiende eeuw heeft hij zeer veel uit de grafelijke en stedelijke archieven gecopieerd. De meeste gegevens raakten in breder kring bekend toen in 1753 de predikant van Ankeveen, A. W. K. Voet van Oudheusden, een geschiedenis van Culemborg publiceerde. Voet had grote gedeelten uit Bosch' handschriften woordelijk overgenomen.

Toen J. C. Schultz Jacobi in 1834 Luthers predikant te Culemborg werd, verdiepte hij zich aanstonds in de lotgevallen van zijn gemeente. Zijn eigen kerkelijk archief stond hem daarbij ten dienste, doch dit begon in 1640. Uit de beschrijving van Voet kreeg Schultz Jacobi echter de indruk, dat er ook reeds in 1566 van een Lutherse gemeente te Culemborg sprake was. In een opstel, dat hij in 1840 liet drukken, schetste Schultz Jacobi de geschiedenis van zijn gemeente daarom van

1566 af. De Lutherse hoogleraar Pont toetste later dit materiaal opnieuw en wilde niet verder dan 1640 teruggaan. Ook Schultz Jacobi zelf was na zijn vertrek uit Culemborg voorzichtiger in zijn bewering geworden.

Inmiddels waren de plaatselijke archieven geïnventariseerd door de boekverkoper J. K. van den Abeelen, onder toezicht van de Gelderse archivaris I. A. Nijhoff. Behalve Nijhoff zelf heeft vooral G. D. J. Schotel, destijds predikant te Chaam, van het grafelijk archief gebruik gemaakt. In 1846 publiceerde Schotel een biografie over Floris I en II, graven van Culemborg. Daarin beschreef hij ook de plaatselijke kerkgeschiedenis. Pas in 1924 zou J. A. G. C. Trosée het werk van Schotel grondig corrigeren en aantonen dat Culemborgs eerste graaf niet Schotels bewondering doch veeleer medelijden verdiende.

Uit de werken van Voet en Schotel begon in 1888 J. D. J. Kalkhoven een nieuwe stadsbeschrijving te compileren, die onvoltooid bleef en buiten de plaats niet opgemerkt werd. Zijn boek had toch beter lot verdiend omdat hij een vrij duidelijk beeld van de periode der Reformatie gaf. Kalkhoven beschikte immers over de studies van J. H. Hofman, pastoor te Everdingen, die vele bronnenuitgaven had doorgewerkt, zoals van het Utrechtse Historisch Genootschap. Bovendien had Kalkhovens vriend J. B. van den Ham, een onderwijzer te Culemborg, het stedelijke archief grondig onderzocht.

De publicatie van allerlei archivalia nam een steeds breder vlucht. Voor Culemborg was van grote betekenis, dat de Utrechtse archivaris S. Muller Fz. in 1911 het verslag van een kerkvisitatie uitgaf, die in 1570 was gehouden. Vooral de historici R. R. Post en L. J. Rogier hebben zich met het daarin geboden materiaal bezig gehouden, zodat Culemborg in hun werken vaker pleegt te worden vermeld dan in oudere kerkhistorische studies.

Kort voor de tweede wereldoorlog zijn de Culemborgse archieven naar moderne inzichten geïnventariseerd. Ditmaal verschenen de inventarissen ook in druk: die van het oud-archief van de gemeente Culemborg in 1938 en die van het archief der heren en graven van Culemborg in 1949. Het eerstgenoemde berust nog steeds in een der bijgebouwen van het stadhuis, het laatste staat sinds 1870 opgesteld in het rijksarchief te Arnhem. Deze inventarisaties maakten het mogelijk, het verloop van de Reformatie in Culemborg nauwkeuriger te onderzoeken, en het resultaat van dat onderzoek in een breder plaatselijk verband te brengen.

I

Rust

tot 1555

OVER DE LEK LIJKT CULEMBORG ÉÉN GEHEEL. EEN betrekkelijk smal front ligt op enige afstand van de rivier. Daarachter is van de woonhuizen niet zoveel te zien. Des te meer valt de wirwar op van dakruiters en spitsen der waltorens, poorten, kloosters en kapellen. Slechts enkele gebouwen steken er boven uit: aan de oostkant het zware kasteel en – van de rivier gezien pal achter elkaar – de twee parochiekerken.¹

De stad lijkt één geheel, maar Jacob van Deventer, die in het midden der zestiende eeuw haar plattegrond schetst, noteert hoe er eigenlijk drie stadjes zijn, elk met eigen poorten en omwallingen. Aan de noordkant bij de Lek ligt de kleinste, de „Havendijk”: niet veel meer dan een korte hoofdstraat tussen twee poorten, en enkele zijstraten. In een daarvan staat een kleine kapel bij een hofje. Wel heel duidelijk spreekt in deze wijk, dat de Lek beeld en betekenis der stad bepaalt: hier wonen vooral degenen wier bestaan met de rivier verbonden is, de schippers.²

Het voornaamste deel, de oude binnenstad, is door een gracht van de Havendijk gescheiden. Direct achter de Binnenlekpoort splitst zich van de hoofdstraat een achterstraat naar rechts af. Wie deze aftakking kiest, komt spoedig langs een gebouwencomplex waarboven een dakruiter met luiddklokje opvalt: het Pietersgasthuis. Een eind verderop ligt het nonnenklooster Mariëncroon. Daar buigt de straat zich naar de volgende poort. Zij herenigt zich dan vlak ervoor met de van links komende hoofdstraat. Op dat punt lijkt die trouwens meer een langwerpige plein: het is de ruime markt van de binnenstad, aan de noordkant verrassend afgesloten door het nieuwe stadhuis en verder beheerst door de zware toren der Barbarakerk. De omvang der huizen aan deze markt en ook in de zijstraten wijst erop, dat de binnenstad de wijk is van kooplieden en ambachtslui. Voorts wonen er de leden van de magistraat en de ambtenaren en bedienden van de kasteelheer. In een straat achter de parochiekerk treft men de woningen van geestelijken en aanzienlijke burgers aan. In de binnenstad bloeit de handel. Zo vormt dit plein ook het centrum voor de dorpen in de omtrek.

Een van die dorpen betreedt men door aan de zuidzijde onder de Binnenpoort verder te gaan en opnieuw een gracht te passeren. Want eigenlijk eindigt hier Culemborg, althans de Barbaraparchie. Het

¹ De naam wordt op 38 manieren gespeld. „Kulenborg” komt het eerste, „Culenborch” het meeste voor. Om de verwarring niet te vergroten, houden wij ons aan de officiële naam der gemeente.

² „Havendiic”, aldus voor het eerst 8 april 1393 (AHGC reg. 361).

dorpje Lanxmeer – veel ouder dan de stad Culemborg – is in de veertiende eeuw omgracht en ommuurd, en bij de binnenstad als „Nieuwstad” getrokken. Maar nog draagt het een dorps kenmerk. Het heeft de eigen markt behouden en de eigen parochiekerk, gewijd aan Johannes de Doper. De tongval is anders. De straten zijn breder en de huizen staan verder van elkaar. Vooral in de zijstraten zijn meer hooibergen, stallen en schuren. In oppervlakte nagenoeg even groot als de oude stad, heeft de Nieuwstad veel minder inwoners. Dat zijn bijna allen boeren. Hun pastoor draagt de witte pij der Norbertijnen: hij is kloosterling van de Praemonstratenser-abdij Mariënweerd bij Beesd en wordt door de abt daarvan benoemd. De Nieuwstad behoort vandoord tot de invloedssfeer van dit klooster, dat ook in de polders rondom de stad veel goederen bezit. Aan de hoofdstraat van deze wijk, verderop naar de enige poort in het zuiden, rijst boven de huizen een kleine kapel uit: hier ligt het klooster „Jerusalem” van de Sepulchrijnen.¹

Weinig steden weerspiegelen zo in hun plattegrond het bestaan der inwoners: schippers aan de rivier, boeren bij het land en daartussenin de schakel van ambacht en handel.

Hoeveel inwoners telt Culemborg als Van Deventer zijn notities maakt? Een enthousiast Jezuïet meent het in 1555 wel op 3500 te kunnen schatten. De eerste officiële telling – uit 1770 – geeft binnen de wallen 673 huizen met 2957 bewoners.² Een achteruitgang in twee eeuwen is op zichzelf niet onmogelijk.³ Toch ligt de schatting van de pater aan de hoge kant. Want zelf schrijft hij dat met Kerstmis 1555 in de Barbarakerk nagenoeg iedereen ter communie is gekomen alsof het de „Paasplicht” gold! Dat waren er 1200. Voor de Janskerk is het gemiddeld aantal communicanten 450, doch daarbij zijn enkelen uit de polder. Ook al nemen we aan dat maar de helft van de stedelijke bevolking communiceert, dan halen we nog de 3500 niet.⁴ Andere bronnen geven trouwens ook lagere getallen. Een thynsregistertje uit 1567 noemt op de Havendijk en bij de haven 63 huizen, in de oude stad 204 en in de Nieuwstad 111. Bovendien zijn er nog enkele

¹ „Nyerpoirt”, aldus voor het eerst 4 maart 1393 (AHGC reg. 359). Fockema Andreae in *Duizend jaar bouwen*, I, blz. 88 vlg., te corrigeren naar BM Gelre, LI, blz. 151 vlg.

² OAGC 128.

³ In 1770 is de hofhouding en het hele kasteel verdwenen met alle daaraan verbonden activiteit. De economische betekenis der stad is teruggelopen.

⁴ Post blz. 41 stelt de bevolking van enige steden op gemiddeld 3/2 van het aantal communicanten. Voor Culemborg komen we dan niet hoger dan 2500.

kleinere belaste percelen – in de Nieuwstad wel 40 – zodat er op zijn minst 440 huizen binnen de muren hebben gestaan.⁵ Wanneer even eerder – in 1544 – de inwoners aangeslagen worden omdat enige gelden aan de kasteelvrouw toegestaan zijn en dus hoofdschatting moet geschieden, zijn er op de Havendijk en langs de dijk 26, in de oude stad 146 en in de Nieuwstad 80.⁶ Uit deze laatste lijst blijkt dat het zwaartepunt kennelijk in de oude stad ligt, ook in financieel opzicht. Want ruim een derde deel der aangeslagenen uit deze wijk draagt meer dan een halve gulden bij. In de Nieuwstad doet een vijfde deel dat. Vele gezinshoofden zijn bovendien vrijgesteld omdat zij te arm waren – naar verhouding het meest op de Havendijk en het minst in de oude stad.⁷ Al deze cijfers leren ons dat vermoedelijk meer dan de helft van de gezamenlijke burgerij in de oude stad woont, in de Nieuwstad ruim een derde en op de Havendijk bijna een zesde deel. Het totaal der inwoners zal de 2500 wel niet te boven zijn gegaan.⁸

Hoe staat het met de welstand van deze burgers in de tijd dat Van Deventer hun straten op zijn kaartje met een enkele stippelijntje aangeeft? Naar verhouding niet slecht. In het hevige conflict tussen de hertog van Gelre en de Habsburgse centralisatiepolitiek is de stad weinig gemoeid. Hoewel de vrouwe Elisabeth van Culemborg, laatste afstammeling in rechte lijn van het middeleeuwse geslacht, door haar huwelijk met heer Antoine de Lalaing, stadhouder des keizers in Holland, Zeeland, Friesland en later Utrecht, nauw met het Brusselse hof verbonden is, laat de roerige Gelderse hertog haar gebied niettemin met rust – of misschien juist daarom? In de omtrek van deze stad lopen de boeren minder gevaar dat hun vee geroofd en hun boerderijen leeggeplunderd worden. De schippers blijven als vanouds dwars door Gelre heen de Rijn opvaren tot diep in het Duitse rijk en hebben naar de andere kant contact met Antwerpen. Zo doen ook de kooplieden goede zaken naar beide zijden.

Die welstand blijkt uit de verfraaiing der stad. De cartograaf kan daarvan iets aantekenen. Het verbouwen van enkele stadspoorten omstreeks 1511 geschiedde uit militaire noodzaak en niet om aesthe-

⁵ AGR 7128. Verhouding dus: Oude Stad 48%, Nieuwstad 36%, Havendijk 16%.

⁶ OAGC 138. Verhouding dus: Oude Stad 58%, Nieuwstad 32%, Havendijk 10%.

⁷ De minimum-aanslag bedroeg 1 stuiver. Een derde der aangeslagenen uit de Oude Stad droeg 1 tot 5 stuiver bij; in de Nieuwstad hoorde twee vijfde tot deze groep en op de Havendijk meer dan de helft.

⁸ Hoewel we het getuigenis van de Jezuïet als tijdgenoot niet onderschatten willen, lijkt ons de berekening van Post waarschijnlijker.

tische redenen.¹ Maar de bouw van een nieuw stadhuis in 1534 en vooral het uiterlijk daarvan toont duidelijk het aanzien en de welvaart der burgerij. Als bouwmeester heeft men niet de eerste de beste aangezocht: Rombout Keldermans uit Mechelen, architect van de Catharinakerk en het stadhuis in Hoogstraten, en min of meer „hofbouwmeester” van heer Antoine.² Hij heeft de grondlegging niet meer beleefd, doch zijn posthume schepping, stellig geheel naar zijn plannen voltooid, maakt met haar uitbundige en elegante gevel een uiterst gelukkige indruk in dit strakke noorden. Om het plein aan de zuidzijde nu eveneens op waardige wijze af te sluiten, verhoogt men in 1557 de Binnenpoort met een rijzige verdieping, een forse kap en peervormige bekroning. En dan zwijgen we nog van de uitbreidingen en verbouwingen der twee parochiekerken!

Deze welvaart is echter niet onbedreigd en niet van onbepaalde duur. De ligging van stad en heerlijkheid biedt alleen politieke voordelen zolang de omliggende gewesten haar zelfstandigheid eerbiedigen. In de tijd van heer Antoine en vrouwe Elisabeth was dit het geval, maar het kon ieder ogenblik weer anders worden. Intrekking der tolvrijheden, verhindering van het vrachtverkeer te land – het waren geen denkbeeldige mogelijkheden. Dikwijls hadden zij al een terugslag op de hele stad gegeven. Daarom werden de vier buitenpoorten der stad niet verfraaid: zij bleven verdedigingswerken. Het „buitenland” was zo dichtbij! In het noorden op de Havendijk voerde de weg naar Utrecht onder de Lekpoort door, in het zuiden van de Nieuwstad onder de Zandpoort die naar Buren, graafschap der Egmonds, naar de Gelderse Betuwe en naar het Brabantse. Reizigers naar Vianen, het oude gebied der Brederodes, en Holland verlaten de oude stad in het westen door de Goilberdingerpoort. Naar de grafelijke weiden en de buurschap Redichem gaat men aan de oostkant door de Slotpoort. Ieder gewest, elke naburige heerlijkheid kan moeilijkheden veroorzaken.

Menige middeleeuwse stad werd op zijn minst eenmaal in de tien jaar door epidemie of brand geteisterd. Daaraan was men gewend, ook te Culemborg. Maar voor deze heerlijkheid kwam er nog een ramp bij,

¹ Kalkhoven blz. 152.

² Ter Kuile in *Duizend jaar bouwen*, I, blz. 220, 251, 344, 354, 357. L. Sillevius-P. J. W. Beltjes, *De Bouwgeschiedenis van het Stadhuis te Culemborg*, 1939, blz. 12 vlg. E. Adriaansen-G. Segers, *De Collegiale Kerk van de H. Katharina te Hoogstraeten*, 1895.

die welhaast periodiek weerkeerde: het water. Niets was zo onontkoombaar en zo langdurig. Want het gaat hier niet om een eventuele dijkdoorbraak in de eigen streek. Die waren zeer schaars. Het water dat Culemborg plaagt, komt uit andere gebieden. Van overal in de Betuwe, waar de dijken het begeven door hoge stand van Waal, Rijn of zelfs Linge, stroomt de vloed naar het westen. Daar blijft het water staan voor de „Diefdijk”, Hollands waterstaatkundige grens, in de laaggelegen Culemborgse polders. Soms duurt het een jaar voordat het verdwenen is. In Culemborg is men verheugd wanneer de Diefdijk een enkele keer doorbreekt: dan kan er in de polder tenminste nog wat worden gehooïd. Doch Holland zorgt er wel voor dat deze dijk in orde blijft. Werd in de Betuwe maar even hard aan de rivierdijken gewerkt! Iedere winter is er de dreiging van ijsgang of hoog water; vaak gaan die samen. Dijkverwaarlozing elders heeft hier misoogst, schaarste en armoede tot gevolg. De catastrofes „boven” de stad, zeer hevig soms maar steeds kortstondig, trekken de aandacht van alle kroniekschrijvers, maar die lieden vergeten te vermelden dat de ellendige nasleep voor de Culemborgers is. En deze zijn niet bij machte de oorzaken weg te nemen.³

Wel spannen zij zich in, de armoede zo goed mogelijk te bestrijden. De burgerij volgt hierbij het voorbeeld van de heer en vrouwe op het kasteel. Het resultaat daarvan valt af te lezen uit Van Deventers schetsje omstreeks 1560: er zijn dan drie inrichtingen, bestemd voor behoeftige inwoners. Twee ervan zijn in de laatste decennia gesticht: een weeshuis en een hofje. Aan beide is de naam van vrouwe Elisabeth verbonden. Volwassen zieken en behoeftige vreemdelingen krijgen onderdak in het Pietersgasthuis.

Dat laatste is veel ouder: het wordt al genoemd in 1386 en is waarschijnlijk omstreeks 1422 vernieuwd.⁴ Een „pockhuys” en een „melaten huysinge” maken er deel van uit doch horen niet bij het eigenlijke complex. Dat omvat: „koecken, camer, kelder, keldercamer, cleyn camer, affterste beyert, voerste beyert, vrouwe beyert, sael, manskamer, cleyn huyske, bouhuys” en tenslotte de kapel.⁵ De drie „beyerts” – dus eigenlijk baaiers, vertrekken voor vreemdelingen of daklozen – telden elk zes bedden, het „pockhuys” tien en de „melaten huysinge” seven.⁶ De kelderkamer en de „cleyn camer”

³ Kalkhoven blz. 139-172. BM Gelre, XLIV, blz. 156-159, 163-165.

⁴ OAGC reg. 9 (inv. 1412).

⁵ OAGC 1264, een inventaris uit 1533.

⁶ Moll, II, 4, blz. 252. Ter Kuile in *Duizend jaar bouwen*, I, blz. 360.

bevatten elk twee bedden die iets beter verzorgd waren met „hoeftpaelus en een blau deecken”; verder waren er nog een paar bedden voor het inwonende personeel: moeder, knecht en dienstmaagd.

Er was dus een afdeling voor reizenden, maar ook een voor zieken. Deze laatsten bleven natuurlijk wat langer; de verpleging had niet altijd een gunstig resultaat. Integendeel, ettelijke keren per jaar moest de kapelaan van de Barbarakerk komen „berechten met den heiligen olyen” en biecht horen. De koster vergezelde hem dan meestal. Van geval tot geval werden zij daarvoor betaald.¹ Daags na Pasen en Kerstmis preekt de kapelaan in de gasthuiskapel. Op zulke dagen – en vele andere – werd aan de patiënten en aan arme inwoners der stad voedsel en kleding uitgedeeld. Voor degenen die liever niet zo in het openbaar hun armoede wilden tonen, bestond sinds 1455 een „Poth”. De uitkeringen daarvan geschieden in het geheim.²

Waar werd dit alles uit bekostigd? Uit het eigen bezit aan erfrenten, landerijen en huizen. Vele ingezetenen vermaakten een deel hunner goederen aan het gasthuis, erbij bepalend dat voortaan op hun sterfdatum jaarlijks – soms zelfs maandelijks – van de opbrengst een uitdeling moest geschieden en tevens in de kapel een mis voor hun ziele-rust worden opgedragen. Het gasthuis had voor deze missen een aparte priester, een „vicaris”, die dus niet in de zielzorg werkte, want dat was de taak van de kapelaan. De kapel was goed ingericht. Er waren drie „koerzufelen”, vier alben, zes „autaerdweelen”, een „wyquas”, een kelk van verguld zilver, een zilveren pateen en alles wat verder voor de dienst nodig was.³ Bij plechtige missen kwamen twee vicarissen van de Barbarakerk assisteren. Soms werden ook monniken uit het klooster Jerusalem gevraagd. Voorts werd uit de goederen van het Pietersgasthuis ook nog zijdelings bijgedragen in de onkosten van het klockgelui op vrijdagmiddag in de twee parochietorens, dat de stedelingen herinneren moest aan Christus’ stervensure.⁴

De combinatie van het opdragen van een mis en van het verzorgen der armen, treffen we ook aan in het Elisabethgasthuis, gesticht in 1532 door heer Antoine en zijn vrouw voor twaalf bejaarde ingezetenen. De kapel van dit gasthuis was enkele jaren eerder gebouwd. Omstreeks 1520 had vrouwe Elisabeth een „Sint Elisabeth-college” in het leven geroepen om „arme clercken” te huisvesten. Daartoe had

¹ OAGC 1301-1305.

² OAGC reg. 115 (inv. 1452). Kalkhoven blz. 114-116.

³ OAGC 1264.

⁴ OAGC reg. 69 (uit 1433) en 148 (uit 1473).

zij „cameren” laten inrichten voor een zestal universitair opgeleiden. De kapel werd rijkelijk begiftigd en prijkte zelfs met vijf gebrandschilderde glazen, vervaardigd door Anthonis Evertsz. Heer Antoine had de ontwerpen ervoor uit Mechelen meegebracht. Maar het college bezat geen levensvatbaarheid in Culemborg. Daarom werd het in 1532 omgezet in een hofje.

In de fundatiebrief spraken de stichters de wens uit, dat het hofje nu zou dienen „tot eener eeuwiger memorie, vermeerderinge van Godes dienste, laeffenisse van sommige arme mensen, ontlastinge van onser sonden ende saligheyt onser olderen sielen”.⁵ De volgorde kenmerkt hun gedachtengang: eigenlijk is de kapel van het complex nog belangrijker dan de twaalf woninkjes. Er werd een priester als vicaris aan dit gasthuis verbonden. Zijn huis stond naast de kapel op de Havendijk.

Aan de naamheiligen der stichters, Antonius en Elisabeth, werd de kapel gewijd. Iedere morgen om tien uur droeg de vicaris daarin de mis op. Aanvankelijk geschiedde dit alleen op zondag, maandag, vrijdag en zaterdag, maar door schenkingen van Dirk de Heusch in 1532 voor een mis op woensdag en van vrouwe Elisabeth kort voor haar dood in 1555 voor missen op dinsdag en donderdag was de week compleet.⁶ Uiteraard waren de bewoners van het hofje verplicht de mis bij te wonen en voor het zieleheil – later de zielerust – der stichters te bidden. Bovendien moesten zij 's zondags ook in de Barbarakerk een mis horen en de preek, die daar meestal door de pastoor of zijn kapelaan werd gehouden. In de huiskapel dienden de mannen bij toerbeurt en luidden de klok. De vrouwen hielden de inventaris schoon en zorgden voor linnen en turf. Zo vaak als de pastoor dit nodig achtte moesten zij biechten en tenminste tweemaal per jaar communiceren – vermoedelijk met Pasen en Kerstmis. Als jaarlijks in de parochiekerk de sterfdata der stichters werden herdacht met een gezongen mis, moesten zij daarbij aanwezig zijn. Op een tafel in het koor der kerk zouden de twee huismeesters hun daarna brood en geld toereiken. Er werd wel vaker voedsel uitgedeeld: in de vasten haring en erwten. Turf werd van Allerheiligen tot 1 maart beschikbaar gesteld. 's Morgens en 's avonds werd het klokje geluid en gingen de bewoners in de kapel bidden voor de zielerust der

⁵ OAGC reg. 388 en 401. Voet blz. 499-515. Kalkhoven blz. 160-163.

⁶ OAGC reg. 390. Voet blz. 497-499, 23 september 1532. OAGC reg. 572. Voet blz. 525-529.

stichters. Bij ziekte moesten zij elkaar helpen. Besmettelijke ziekten konden niet in het huis blijven maar behielden wel hun uitkering. Ieders gedrag hoorde natuurlijk onberispelijk te zijn: niet bedelen, zonder schulden, niet 's nachts wegblijven, geen vreemden herbergen en zeker niet in taveernen gaan. De minimumleeftijd voor toelating was 45 jaar.

Uit de fondsen van het huis werd elke donderdag aan twee melaatsen een stuiver gegeven „om Gods wille en ter eeren van de Heylige Sacramenten”. Bij iedere erflating en stichting vinden we dat samenstel van „vermeerderinge van Godes dienste” en „laeffnisse” der armen. Het is dan ook zeker in deze geest dat na de dood van vrouwe Elisabeth in 1555 de executeurs van haar testament de gelden die zij aan de „rechte armen” naliet, bestemden voor de bouw en inrichting van twee weeshuizen: een klein in haar zuidnederlandse graafschap Hoogstraten en een groot in Culemborg. Maar de fundatiebrief van deze instelling draagt een geheel ander karakter dan de brief voor het hofje uit 1532. In deze kwart eeuw is veel veranderd, ook in het godsdienstige denken. Het weeshuis is daardoor eigenlijk product van een nieuwe tijd. De Jezuïet die adviseert bij de opstelling der stichtingsoorkonde is anders geschoold dan de middeleeuwse geestelijke; dat blijkt uit al zijn voorschriften. Daarom is het beter zijn denkbeelden over het doel dezer inrichting te behandelen in het kader van zijn andere werk te Culemborg.

Behalve deze drie gestichten en het stadhuis tekent Van Deventer binnen de wallen uitsluitend de kerken en kloosters. Duidelijker dan enig later overzicht toont zijn schets hoezeer het stadsbeeld door deze gebouwen werd bepaald.

In de bocht van de achterstraat lag het klooster „Mariëncroon”. Omstreeks 1425 werd het bewoond door zusters van de derde orde van Franciscus, Tertiariissen.¹ De geschiedenis vóór dat jaar is duister. Wel spreken de Utrechtse Predikheren in 1412 over plannen, een huis en klooster te Culemborg te bouwen, maar het is niet duidelijk of zij daarmee op Mariëncroon doelden.² In het tweede kwart der

¹ AHGC reg. 79.

² AHGC reg. 558, 565.

³ Post MD blz. 132 vlg.

⁴ AHGC 83, reg. 1520, 1503. Kühler blz. 123, 148, 231, 280, 284, 302.

⁵ AHGC 128, 297, 298, reg. 2143, 2158, 2592.

vijftiende eeuw is het herhaaldelijk door het regerende geslacht begunstigd. Waarschijnlijk vindt dit zijn oorzaak in het feit dat de Tertiariissen sterk uit de tradities der Moderne Devotie leefden. Het klooster te Culemborg hoorde bij het zogenaamde kapittel van Utrecht. En in dit kapittel waren vele huizen vertegenwoordigd, die uit de kringen der zusters des gemenen levens voortgekomen waren. Het is niet onmogelijk dat Mariëncroon zelf ook oorspronkelijk zulk een huis geweest is. Er bestond onder deze zusters des gemenen levens immers een sterke neiging tot het kloosterleven en de derde regel van Franciscus vergemakkelijkte de overgang.³

Het geslacht Culemborg stond zeer sympathiek ten opzichte van de stichtingen der Moderne Devotie. Een oudtante van vrouwe Elisabeth, Jutte, ging na het sterven van haar vader in 1453 naar het klooster te Diepenveen, dat indertijd door Johannes Brinckerinck, leerling van Geert Groote, was gesticht. Het verhaal gaat wel dat zij er met weinig enthousiasme kwam, doch haar levensbeschrijving toont toch dat zij met hoge ernst tot haar dood in 1503 haar kloosterroeping trouw is gebleven.⁴ In de volgende generatie was het Elisabeth, tante en naamgenote dus van de laatste vrouwe, die vóór september 1476 te Diepenveen intrad.⁵ Haar grafsteen uit 1524 vormt een der weinige resten van dit klooster.⁶

Misschien heeft de genegenheid van de Culemborgse familie een nog diepere historische wortel. De geestelijke vader der Moderne Devotie, Geert Groote, heeft omstreeks 1380 de hartelijke steun ontvangen van de Utrechtse wijbisschop Hubertus.⁷ In oktober 1387 heeft deze de Windesheimer kloosterkerk gewijd en was hij tegenwoordig bij de inkleding der eerste kloosterlingen.⁸ Blijkens zijn wapen was hij een telg van het geslacht Culemborg. Ook zijn eigen naam, Hubertus Schencke, wijst daarop. In de Barbarakerk te Culemborg wijdde hij in 1389 het altaar van Christus' geboorte en gaf hij een aflaat van veertig dagen aan degenen die daar enkele missen hoorden.⁹ Op het einde van zijn leven stichtte hij een Dominicanessenklooster te Wijk bij Duurstede en trok zich daar terug. Hij stierf er in 1408. Zelf was hij ook Dominicaan geweest.¹⁰

De belangstelling voor de Devoten was te Culemborg dus waar-

⁶ Kühler blz. 89, 132.

⁷ Post MD blz. 22 vlg.

⁸ Moll, II, 2, blz. 206 vlg.

⁹ AHGC reg. 333.

¹⁰ AAU, LXX, blz. 176-178.

schijnlijk van oude datum. Mariëncroon bloeide. In 1496 woonden er 47 zusters.¹ Natuurlijk was er een priester als rector aan verbonden. Ook gedurende de regering van vrouwe Elisabeth werd het begiftigd. Toen in 1532 een hooiberg van het klooster brand veroorzaakte waardoor ook enkele burgerwoningen geteisterd werden, schonken heer Antoine en zijn vrouw 80 gulden aan het convent voor schadevergoeding. Zij verbonden er als voorwaarde aan, dat nu voor hun welzijn en stráks voor hun zielerust in de kapel gebeden zou worden.²

Het streven naar betere naleving der kloostergeloften, vooral een strengere handhaving der afgeslotenheid, gewoonlijk het „observantisme” genaamd, werd binnen tal van orden hevig bediscussieerd.³ Mariëncroon sloot zich – eveneens in 1532 – bij deze strengere richting aan. De nieuwe bepalingen „tot observantie van beeter religie” leren ons, dat voortaan de zusters alleen na toestemming het klooster mochten verlaten; langdurig tafelen met gasten werd verboden, bezoek beperkt, briefverkeer gecontroleerd. Ook met de biechtvader werd het contact buiten de biecht verminderd: alleen in aanwezigheid van de mater of twee der oudste zusters mocht hij met een kloosterlinge spreken. Bovendien zou tweemaal per jaar een priester van buiten worden gevraagd biecht te komen horen. Visitatie zou voortaan jaarlijks geschieden, de administratie beter nagezien worden. Deze vernieuwingen betroffen dus niet zozeer de dienst in de kapel. Daar bleef alles bij het oude. Of nu vóór 1532 zwelgerij en losbandigheid in het huis heersten, valt moeilijk alleen uit deze bepalingen op te maken. Wel zal de strengheid te wensen overgelaten hebben. Ook na dit jaar verliep immers alles nog niet naar de zin van de slotvrouwe. Zij moest met de minister generalis van de Franciscanen in de Nederlanden, Jacobus van Herderwijck, brieven wisselen over de „grote vermetelheid van de pater en de mater” van Mariëncroon. Zelfs liet zij tenslotte de pater uit de stad bannen. In 1545 werd een nieuwe pater aangesteld, Alexander van Oestrum, een vroom en onberispelijk man, later pastoor van Zijderveld en bekend als vriend van Cornelius Musius.⁴ Van weggelopen kloosterzusters in de tijd rond 1566 horen we niet.

¹ AHGC 7992 (reg. 2595). Vrouwenkloosters waren altijd beter bevolkt dan de stichtingen voor mannen.

² Voet blz. 478-480. ³ Post blz. 332 vlgg.

⁴ Voet blz. 480-482; J. D. de Jong, *Elisabeth van Culemborg*, blz. 26.

⁵ AHGC 8045 (reg. 2537) 17 oktober 1492.

⁶ AHGC 8049.

Het andere klooster dat Culemborg telde, lag bij de hoofdstraat in de Nieuwstad en was in 1492 gesticht. Op het eerste gezicht is het verband tussen ligging en jaartal duidelijk: de oude steden waren in die tijd meestal geheel volgebouwd en men moest ruimte voor nieuwe stichtingen dus in de voorsteden zoeken. Doch de binnenstad van Culemborg had omstreeks 1490 nog plaats genoeg. Het was de bedoeling dat dit nieuwe klooster verrijzen zou op een zeer geschikt terrein tussen Pietersgasthuis en Mariëncroon, „Ten Heyligen Leven” genaamd. Heer Jasper, vader van vrouwe Elisabeth, wilde daar een nieuwe orde vestigen: de Sepulchrijnen, broeders van het Heilige Graf. Hun provinciaal, Johannes Aabroick uit St. Odiliënberg, had er reeds in toegestemd.⁵ Maar de geestelijkheid der Barbarakerk verzette zich heftig tegen de komst van ordegeestelijken op haar gebied.⁶ „Ten Heyligen Leven” bleef ongebruikt: later zou daar het weeshuis worden gebouwd. De abt van Mariënweerd duchtte blijkbaar de nieuwe stichting niet en stemde toe dat zij in de Nieuwstad verrijzen zou. In 1494 kon de Utrechtse wijbisschop Johannes het hoogaltaar in de kloosterkerk wijden.⁷

„Jherusalem ten heyligen grave”⁸ was niet groot: behalve de kloosterkerk telde het een refter, dormter, grote en kleine gastenkamer – elk voor ten hoogste twee pelgrims –, bibliotheekje, „stove”, keuken en brouwhuis.⁹ Op meer dan tien kloosterlingen was de inventaris niet berekend. Het is trouwens de vraag of die er ooit geweest zijn. In het midden der zestiende eeuw telde het vijf monniken.¹⁰ De kloosterkerk bevatte een nauwkeurige copie van het graf des Heren te Jeruzalem.¹¹ Het was de bedoeling, dat de velen die niet in staat waren zelf helemaal naar het heilige land te reizen, naar een der Sepulchrijnenkloosters zouden pelgrimeren om daar dezelfde weldaden deelachtig te worden. Is deze devotie wel zo ingeslagen? Het klooster is in het begin zeer noodlijdend geweest. Heer Jasper had in 1492 wel grote beloften gedaan maar veel goederen kon hij niet schenken want hij was „korts te voren Gotbetert gevangen geweest”.¹² In 1501 moest daarom provinciaal Aabroick een kanunnik opdragen gelden in te zamelen voor het klooster te Culemborg. Of het nu zò arm

⁷ AAU, LXX, blz. 250.

⁸ OAGC reg. 256 uit 1499.

⁹ BMGelre, XXIX, blz. 175-181. AHGC 8046.

¹⁰ AHGC 8051.

¹¹ Nolet-Boeren blz. 424 vlg.: „Fratres cruciferi dominici sepulcri Hierosolymitani”.

¹² AHGC 8049.

was dat de conventualen „nauliks kost en kleederen” hadden, „sodat door gebrek van bequame wonnige sig voor regen en onweer sij nauliks konden verschuijlen en met natte kleren en voeten . . . den dag aen den avond mosten brengen” zoals een schrijver vertelt? ¹ Het is later beter geworden, al zal de bevolking der oude stad het afwijzend voorbeeld harer geestelijkheid wel gevolgd hebben en al hebben de parochianen van de Nieuwstad hun energie nodig gehad voor de verbouwing van de Janskerk. Vrouwe Elisabeth bekostigde de bouw van de copie van het Heilig Graf. Sinds 1524 konden de monniken met trots wijzen op twee grote glasramen, geschonken door Karel V en diens tante Margaretha van Oostenrijk. Zij waren vervaardigd door Anthonis Evertsz, „glaesmaker te Culemborg”. De Sacramentsramen in het koor van Hoogstratens nieuwe Catharinakerk die hij enkele jaren later leverde, geven nog heden een schitterend beeld van zijn kunnen.²

In hun zwarte habijt, waarop een rood kruis was genaaid, trokken de „broeders van het Heilige Graf” gedurende de vasten naar de omliggende dorpen. Men nodigde dan nogal eens graag een kloosterling uit om de passie te komen preken.³ De „weyt” en haver die zij hiermee „wonnen”, werd door voerlieden naar de stad gebracht.⁴ Ook werd hun hulp dikwijls ingeroepen in de Janskerk van de Nieuwstad. Soms assisteerden zij zelfs in het Pietersgasthuis. En bij de processies was hun aanwezigheid natuurlijk onontbeerlijk. Contact met Mariënweerd bleef via de Janskerk bestaan. De Norbertijnen uit Beesd moesten menigmaal hun toevlucht binnen de Nieuwstad zoeken. Voor plunderende soldaten was die abdij namelijk een zeer begeerd object: al in 1427 tijdens de twisten om de Utrechtse bisschopszetel, in 1493 bij de felle strijd tussen Maximiliaan van Oostenrijk en Karel van Gelre – ja, in 1516 kregen zij toestemming, zo vaak zij zelf nodig achtten naar Culemborg te komen, mits zij zich dan als trouwe ingezetenen dezer stad gedroegen.⁵ Vlak achter de Janskerk bezat de abt een huis waar hijzelf dikwijls vertoefde. Voor verblijf van alle klooster-

¹ RAG HS 230, *Betuws Nederdeel*, III, blz. 1853-1855.

² AHGC 3550. Beltjes, *De Culemborgse „glaesmaker” Anthonis Evertszoon*, in *Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring*, XVI, 1948, blz. 115.

³ In de Barbara- en Jansparochie vroeg men liefst Predikheren of Minderbroeders.

⁴ AHGC 8050. ⁵ Kalkhoven blz. 152 vlg.

⁶ Hoewel in 1550 11 Norbertijnen binnen het klooster woonden. Het was dus toen geen grote gemeenschap. Post blz. 153.

⁷ BM Gelre, XXIX, blz. 175-181.

⁸ BM Gelre, LI, blz. 152.

lingen was het waarschijnlijk te klein.⁶ In 1573 nam hij met de gehele bevolking zijner abdij intrek in het klooster Jerusalem.⁷ Normale toestanden bestonden voor beide stichtingen toen al lang niet meer. Het Culemborgse convent stond nagenoeg leeg. Pelgrims durfden niet te komen. Of er rond 1566 monniken zijn weggelopen is onbekend. Zeker is echter dat de latere Culemborgse protestantse predikant Wilhelmus Niger, afkomstig van Zoelmond, indertijd zijn loopbaan als broeder in dit klooster begon.

De Janskerken lag niet ver van „Jerusalem” af. Onherkenbaar werd zij in de eerste helft der zestiende eeuw veranderd. Het middeleeuwse kerkje, dat al omstreeks 1200 op deze plaats stond⁸ en waarschijnlijk rond 1424 was verbouwd⁹ behoefde slechts te dienen voor een normale dorpsparochie. In 1570 waren er 450 communicanten, evenveel als in Everdingen. De andere parochies die onder de zeggenschap van vrouwe Elisabeth stonden, waren toen alle kleiner: Zijderveld had er 300, Honswijk 250.¹⁰

De opvallendste wijziging van het silhouet der stad werd veroorzaakt door de bouw van een nieuwe toren aan de Janskerk, ietwat westelijker dan de oude. De kerk moest dus bovendien doorgetrokken tot de zware vierkante onderbouw van de toren, waarop een kortere achtkantige geleding, bekroond met flinke spits. De grote klok, gegoten door Jan Tolhuis in Utrecht arriveerde op 4 juni 1534.¹¹ Het jaar ervoor was hard aan de toren gewerkt, maar hij was nog lang niet klaar.¹² In de kerk zelf werd het hoogaltaar in 1539 met allerlei ornamenten vernieuwd.¹³ Financieel bleek het vrij moeilijk de torenbouw vlot af te werken.¹⁴ Een kleinere klok volgde pas in 1555 en was Elisabeth genaamd met een toespeling op de patroon der kerk, Johannes de Doper, wiens moeder immers deze naam droeg. De grootste klok heette Maria.¹⁵ Ook is er nog een derde klok geweest die in 1663 gebarsten en door Hemony hergoten is.¹⁶

⁶ Voet blz. 466 vlg.

¹⁰ Visitatie blz. 188, 197, 201, 205, 220.

¹¹ OAGC 653.

¹² OAGC 652.

¹³ OAGC 704.

¹⁴ OAGC reg. 431, 10 oktober 1541.

¹⁵ Voet blz. 468. Het klokje „Elisabeth” hangt thans in de toren van de R.K. parochiekerk van St. Barbara.

¹⁶ Beltjes, *Het door ... Hemony ... geleverde Klokkenspel*, blz. 10.

Er stonden slechts enkele altaren in deze kerk. Evenals aan de gasthuizen waren ook aan de „kerkfabriek” tal van huizen en landerijen geschonken op voorwaarde van jaarlijkse uitdelingen en missen – de laatste soms zelfs wekelijks. De pastoor kon dit alleen wel af.¹ Verder was er één vicaris, verbonden aan het altaar van Catharina en Nicolaas.² De abt van Mariënweerd benoemde hem. De heer van Culemborg had daarop geen invloed; die kon alleen de koster benoemen. In negatief opzicht werd de eredienst in de Janskerk enigszins door de Barbarakerk die nog geen tweehonderd meter verder lag, bepaald. In de Nieuwstad moest het namelijk veel soberder toegaan omdat geschikte koorzangers en misdienaren bijna niet te vinden waren. Normaal was immers dat in een parochie een school gevestigd was. Uit de leerlingen werden dan de helpers voor de dienst gerecruteerd. De schoolmeester had ook dikwijls een taak bij de zang. De Culemborgse overheid stond echter het bestaan van een tweede school in de stad, naast die in de Barbaraparochie, niet toe. Zo moesten voor bijzondere plechtigheden in de Janskerk krachten worden gehuurd uit de binnenstad.³ De hulp der Sepulchrijnen was daarom niet onwelkom. De kerk telt ook slechts één broederschap, gewijd aan de patroon der parochie.

Het oude kerspel Lanxmeer behield een dorps karakter ondanks de „stadse” verbouwing der kerk in de zestiende eeuw. De versiering bleef sober: de graaf van Buren schonk omstreeks 1545 een raam, er kwam wat beeldhouwwerk aan de altaren, soms werden nieuwe altaarkleden en misgewaden aangeschaft en gewijd – dat was alles.⁴

De parochie vormde een kleine gemeenschap van ten hoogste duizend zielen. Ook al vroegen de diensten in de kerk veel tijd, toch had de pastoor nog voldoende contact met zijn kudde, kende hij ieder lid persoonlijk en wist hij van hun moeilijkheden en – soms – afdwalingen. De zielzorg was voor hem een voornaam stuk van zijn ambtswerk. In de Barbaraparochie lagen die voorwaarden zo gunstig niet. Daar had de pastoor veel meer plichten in de eredienst en was het zielental groter. De vraag of in theorie de zielzorg toen beperkter werd opgevat dan heden ten dage, kan buiten beschouwing blijven.

¹ Zijn inkomen bedroeg jaarlijks 200 gulden, evenveel als te Everdingen. Visitatie blz. 197, 204.

² Zijn inkomen was 100 gulden, evenveel als de vicaris te Everdingen. Visitatie blz. 198, 205.

³ Post, Scholen blz. 74. Visitatie blz. 211.

⁴ OAGC 709, 710, 721, 728.

⁵ Post blz. 410 beperkt het begrip zielzorg enigermate tot preken, catechese, toedienen van sacramenten en sacramentaliën en ziekenbezoek. Bij hem blijft in de

De pastoor der Barbaraparochie kan naar toenmalige begrippen een even goed zielzorger zijn geweest als zijn ambtsbroeder van de Janskerk.⁵ Toch blijkt de laatste in 1570 veel beter met zijn parochie op de hoogte dan de eerste en komen daar naar verhouding minder ketters voor.

De Nieuwstad kan dus beter vergeleken worden met de dorpen waarmee Culemborg al eeuwen verbonden was: Everdingen, Zijderveld en Honswijk. In hun kerken staan ten hoogste vier altaren. Naast de pastoor is er meestal een vicaris, verbonden aan een dezer altaren. Everdingen is, net als Schalkwijk, een grote parochie en heeft twee vicarisplaatsen. Soms had de heer van Culemborg het recht de pastoorsplaats of een vicarie te begeben, soms was dat recht in handen van andere families of broederschappen. Over het geheel genomen waren de voorwaarden voor gezond kerkelijk leven aanwezig. Veel hing echter af van de persoonlijkheid van de zieleherder.

De vicaris was van veel minder belang. Die had immers geen taak in de zielzorg, tenzij hem dit uitdrukkelijk werd opgedragen, zoals in de Janskerk. Zijn aanwezigheid was meer een teken van welstand en vroomheid der dorpelingen: zó rijk was dit altaar begiftigd, zó velen droegen zorg voor hun zieleheil dat een aparte priester de requiemmissen moest komen opdragen.⁶ De plechtigheden die hij verrichtte werden maar zelden door veel parochianen bijgewoond, tenzij het natuurlijk familieleden der schenkers of leden ener broederschap betrof. Als de vicaris geen kapelaan was, hoorde hij geen biecht en reikte hij geen communies uit. Hij was ook niet zo aan één parochie gebonden als de pastoor. Wanneer de missen die hij aan een bepaald altaar – nooit aan het hoofdaltaar – op te dragen had, wat gunstig over de week of de maand verdeeld waren, kon hij er een tweede of zelfs derde vicarie bij nemen. Natuurlijk gold dit niet van een vicarie als in het Elisabethgasthuis op de Havendijk waaraan de priester een volle taak had. Maar op de dorpen waren wel combinaties gebruikelijk. Instelling van een dagelijkse mis vereiste een groot kapitaal. Op het platteland kwamen die dan ook niet voor: een- of tweemaal per week was normaal.⁷ In theorie is het dus wel mogelijk geweest dat in de

schaduw of de parochianen aan méér behoefte hadden, en hoe deze zielzorg uitgeoefend werd. ⁶ Nolet-Boeren blz. 340.

⁷ Everdingen: een Lieve Vrouwe- en een Kruisvicarie. Er is ook een Heilige Geest-altaar. Met Culemborg verbonden sedert 1333 (AHGC reg. 92) evenals Honswijk. Zijderveld: een Antonius-vicarie. Er zijn ook twee altaren, gewijd aan Maria en Anna. Met Culemborg verbonden sedert 1332 (AHGC reg. 87).

Honswijk: een Lieve Vrouwe-vicarie. Er is ook een Nicolaas-altaar.

Schalkwijk: een Nicolaas- en Johannesvicarie.

vier dorpen rond de stad tien geestelijken vertoefden – vier pastoors en zes vicarissen –, feitelijk was daarvan nooit sprake.¹

Dat was in de stad anders. De parochie van Lanxmeer had een pastoor en meestal een vicaris. In haar gebied woonden ook de monniken van het klooster Jerusalem: op zijn minst vijf. De Barbarakerk telde acht kanunniken, twaalf vicarissen, een proost en een kapelaan. In het nonnenklooster werkte ook een biechtvader, als dit niet een der kanunniken was. Het nieuwe weeshuis zal straks twee priesters bezitten. Soms vertoeft op het kasteel een geestelijke voor de hofhouding. Alles bijeengenomen en gerekend met vacatures door overlijden of studie elders mogen we een gemiddeld aantal van dertig priesters, dus één procent der bevolking, aannemen. Op zijn hoogst vier hunner zijn met zielzorg belast: de pastoors en kapelaans der parochiekerken. De taak der overigen bleef binnen de muren van kerk of kapel.

Zo lag numeriek reeds het zwaartepunt in de Barbarakerk. Ook geestelijk vormde zij het centrum, sinds zij in 1310 losgemaakt was van de moederkerk van Beusichem. Van een kasteel, „Kulenburg” is sprake in 1281 – dan komt de naam op. Dit slot was eigendom der „Bosinchems”. Een hunner droeg het aan de Gelderse graaf in leen op, na het van een band met het Utrechtse kapittel van Oudmunster te hebben losgekocht.² Niet ver van Lanxmeer lag dit kasteel en de kerk kwam er nog dichterbij te liggen. Heer Jan van Bosinchem maakte haar in 1310 tot een zelfstandige parochiekerk. Paus Clemens V en de Utrechtse bisschop Guido van Avesnes stemden hierin toe.³ Het sprak vanzelf dat de heer in het begin ook de fondsen verschaffen moest die de dienst mogelijk maakten. Hij „exploiteerde” – het woord is hier op zijn plaats⁴ – gebouwen en goederen „ten bate van” het geloof. Hij droeg kandidaten voor de pastoors- en kostersplaatsen voor en in feite was die voordracht reeds een benoeming. De goedkeuring van de Arnhemse proost en de Utrechtse bisschop was niet veel meer dan een formaliteit. Hij was de „patroon”, de „collator” die de in zijn ogen geschikte personen uitkiest en met de kerk begiftigt.

¹ Post blz. 47: „Bijna nooit was een pastoor de enige priester op het dorp, meestal verbleef er naast hem een beneficiant”. blz. 76 over cumulatie van beneficiëes op het platteland.

² AHGC reg. 9, 9a, 10.

³ Voet blz. 22. Kalkhoven blz. 34 vlg.

Wat kunnen hoge geestelijken nog aan zijn keuze veranderen? ⁵

Het beheer van de kerkegoederen, de zorg voor het bouwwerk, de inventaris, de administratie der collecten, kortom de „kerkfabriek” werd geleidelijk voorwerp van stedelijke zorg. Op Sinterklaasdag 1318 had Culemborg immers stadsrechten gekregen. Drie kerkmeesters verzorgden deze kerkfabriek. ⁶ Hun rekening werd afgehoord door de magistraat. Bij die van de Janskerk was ook de heer of diens gemachtigde erbij aanwezig. Zelfstandig in haar beheer naar moderne opvattingen was de kerk dus geenszins, zelfstandig in de keuze harer priesters evenmin. De mening van de heer der stad gaf de doorslag. De burgerij aanvaardde dit. Wanneer er schenkingen werden gedaan aan kerkfabriek of bestaande fundaties, of nieuwe stichtingen in het leven werden geroepen, legde men het toezicht in handen van de landsheer, vol vertrouwen dat hij de waardigste priesters ermee begiftigen zou. Dat er een tijd kon komen waarin de mening van de heer of van de bevolking over de „ware religie” veranderen zou, en hoe het dan met exploitatie en benoemingen gaan moest – daaraan dacht nog niemand.

Voorlopig was het ook niet zover. Het geslacht der Culemborgen, zoals deze tak der Bosinchems zich in de veertiende eeuw ging noemen, zorgde goed voor „zijn” jonge stad en „zijn” kerk. Als welvaart en bevolking toenemen, deelt de Barbarakerk in deze bloei. Vooral na 1400 wordt zij rijk begiftigd. De kinderloze heer Hubert is een even handig politicus als financier. Verschillende altaren worden in de kerk gebouwd, gewijd en van zoveel inkomsten voorzien dat het aantal vicarissen voor het opdragen der missen stijgt. En tot het hoogste aanzien klimt de parochiekerk, wanneer heer Hubert in 1421 een kapittel instelt en dat van acht kanunniksplaatsen voorziet. ⁷ Bewust van zijn macht pleegt hij zich omstreeks deze tijd zelfs „Dei Gratia” heer van Culemborg te noemen. ⁸

Bij de Gratie Gods – zo betitelt zijn jongere broer Zweder zich enkele jaren later als bisschop van Utrecht, maar het nageslacht neigt ertoe „Gratie” hier te vervangen door „Ira”. Zweder is de enige der Culemborgen die ooit een zo hoge kerkelijke waardigheid heeft bekleed, maar door zijn eierzuchtig en ontactvol optreden bracht hij de naam

⁴ Rogier gebruikt het in zijn *Beknopte Nederlandse Kerkgeschiedenis*, z.j. (1945?), blz. 22.

⁵ Post blz. 82, 94-96. Over Culemborg blz. 89.

⁶ Visitatie blz. 118, 178, 211. Vgl. Post blz. 428.

⁷ Goedkeuring van paus Martinus V volgt in 1423 (AHGC reg. 775).

⁸ AHGC reg. 702, 29 januari 1420, vgl. Van Schilfhaarde, I, blz. VI.

van zijn stad een tijdlang in discrediet en haar veiligheid in gevaar. Voor allen was zijn vertrek naar het Concilie te Bazel de beste oplossing. Daar stierf hij in 1433. Wanneer de schrik en zorg om het Stichtse schisma vergeten zijn, bewaart Culemborg een vrolijke herinnering aan deze mislukte bisschop in de jaarlijkse processie op 23 januari. Want op deze datum, de dag van Emerentiana, hadden zijn vijanden in deze woelige tijden gepoogd Culemborg te overvallen, doch met inspanning van alle krachten waren de burgers er in geslaagd hen terug te slaan. Uit dankbaarheid stelde Zweder nu een Emerentiana-processie in, die met veel opgewektheid gehouden werd.¹ Het is alleen maar te betreuren dat hij edeler leden van zijn familie, belangrijker voor het geloofsleven dan hij, als Hubrecht Schenck, de wijbisschop, of zijn nicht Jutte van Culemborg, in de schaduw heeft gesteld.

De instelling van het kapittel bracht voor de parochianen vrij spoedig veranderingen met zich mee: hun pastoor fungeerde sinds 1423 als deken en kanunnik. De zielzorg moest hij nu wel grotendeels aan een kapelaan overlaten. Wel preekte hijzelf op zon- en feestdagen. Dat gaf enig contact met de parochie. Ook hoorde hij biecht. Maar het ziekenbezoek werd door zijn kapelaan verricht. De aandacht van de deken werd in beslag genomen door allerlei juridische en administratieve vragen en zijn tijd gebonden door de kerkelijke plechtigheden.

Voor hem en de zeven andere kanunniken begon de dag al vroeg: om vijf uur. Het kapittel was immers bedoeld om de zeven getijden der kerk te zingen, algemener gezegd: om de eredienst op luisterrijke en indrukwekkende wijze te verrichten. Voor het eerst zongen de kanunniken op 12 maart 1422, Gregoriusdag.² Metten en lauden vormden 's morgens het begin.³ Een der kannunniken las onderwijl de vroegmis. Om zeven uur volgde de gelezen Lieve Vrouwemis. 's Zaterdag moest die worden gezongen. Intussen werden op de vicarie-altaren andere missen gelezen.⁴ Herhaald klokgelui kondigde om acht uur het begin van de priem aan – vergezeld van het lezen ener zielemis. De grote klok weerklonk hierna als oproep voor de hoogmis.

¹ AHGC reg. 865, 867, 874, Voet blz. 70 vlg.

² Kalkhoven blz. 87 met datum 11 maart.

³ AHGC 7728. Voet blz. 434-443. Post blz. 366.

⁴ Dit veronderstelt Post blz. 366.

⁵ Normaal sext genoemd.

⁶ Als pastoor-deken komen voor:

Helias Zuermont in 1454 (AHGC reg. 1418).

Eerst werd de terts gezongen. Een korte pauze volgde. Het tweede gelui diende daarna tegelijk als aanduiding voor de septiem.⁵ Dan zong het kapittel de hoogmis, die werd opgedragen door de pastoor-deken. De noen sloot daarop aan. Zodra het offertorium van de hoogmis geschied was, konden andere missen op de zijaltaren beginnen. Ook de vicarissen lazen dan meestal hun verplichte mis, gewoonlijk om tien uur. De middagpauze werd beëindigd door het gelui voor de vespers om twee uur. Zij begonnen pas om drie uur. De completen kwamen daar direct achter aan.

Deze muzikale taak vereiste op zichzelf geen priesterwijding. Maar omdat de kanunniken naast het zingen der getijden waren belast met het opdragen van zielmissen der geïncorporeerde vicarieën, was bepaald dat zij op het moment van hun benoeming priester moesten zijn of binnen het jaar daartoe worden gewijd. Er zijn geen tekenen dat hieraan niet de hand is gehouden. Zij hebben recht op zes weken vacantie per jaar mits ervoor gezorgd wordt dat alle verplichte missen gewoon doorgang vinden. Verzuim en te late komst worden beboet. Het spreekt vanzelf dat zij bij kaars- en palmwijdingen assisteren en deelnemen aan de processies. Over de liturgische punten bestaat zelden meningsverschil, of het zou moeten zijn dat de een vlugger of langzamer zingt dan de ander lief is. Wel is er dikwijls wrijving over de bevoegdheid van de deken, de uitbetalingen en de zeggenschap over de goederen.⁶ Reeds een jaar na het begin bleek het nodig daarover aanvullende bepalingen op te stellen.⁷ Heer Johan, broer van de stichter, moet dit doen, want heer Hubert is op 15 augustus 1422 te Den Haag overleden: voor diens zielerust wordt op Maria Hemelvaart voortaan een gezongen mis opgedragen.⁸

Jaarlijks ontvangen de kanunniken 150 gulden. In 1570 vinden zij dat niet veel.⁹ Met enige afgunst weten zij wel vier vicarieën in de Barbarakerk te noemen die hetzelfde bedrag uitkeren: de twee Maria-vicarieën, die van de Heilige Geest en van Antonius. Aan de vicaris van het Heilige Geest-altaar was bovendien toegestaan elders te studeren.

Johan Moer in 1481 en '87 (OAGC reg. 198, 216).

Goessen van Dichteren in 1495 (OAGC reg. 244).

Wauter die Harde in 1545 (OAGC reg. 488).

Jan van Schoonhoven in 1554 (OAGC reg. 560).

⁷ Voet blz. 444-448.

⁸ Kalkhoven blz. 88.

⁹ AAU, XXXIX, blz. 370 vlgg.

Toen heer Hubert op 29 november 1421 het kapittel stichtte, nam hij daarin de inkomsten van zeven altaren in de Barbarakerk en van twee in de kerk van Beusichem op.¹ Vermoedelijk bleef één vicarie afzonderlijk bestaan: die van de Maria-broederschap op het altaar Maria-ter-blijdschap, waarvan al in 1384 sprake is.² Enkele maanden na de grondlegging van het kapittel riep Hubert nog twee vicarisplaatsen in leven, verbonden aan het Joris-altaar. Eén ervan zou na 1514 met de vicarie in het Pietersgasthuis samenvallen. In dezelfde periode volgden nog twee vicarieën. Rentmeester Gheryt Cesar stichtte namelijk in 1424 een van het Heilige Kruis en in 1426 verschaften Melis Melisz en diens vrouw Liesbeth gelden voor een vicarie van Jacobus de meerdere en Nicolaas. De vicaris las later de missen op het altaar van Jacobus en Anna. Cesar had trouwens bepaald dat in afwachting van de bouw van een kruisaltaar voorlopig dienst moest worden gedaan op het Augustinus-altaar. Het oude kruisaltaar is dus vermoedelijk bij een felle brand, in de tweede helft van 1422, verwoest.³

In dit tempo konden de stichtingen natuurlijk niet doorgaan. Uitbreiding van bestaande fundaties, verrijking van het Pietersgasthuis of Mariëncroon hielden het aantal vicarissen der Barbarakerk voorlopig op vijf. In het midden der eeuw kwamen weer nieuwe vicarieën. Johan van Kuyck stichtte er in 1455 een voor Petrus en Paulus en even later volgden Wouter van Dichteren en Johan Ghiisbertsz met de Heilige Geest-vicarie. Van Kuycks erven hielden zelf de collatie. Van Dichteren droeg de zijne wel op aan de heer der stad doch bedong dat de vicaris altijd een bloedverwant der stichters moest wezen. Heer Gerard verrijkte het kapittel in 1458 door voor de proost een aparte prebende te schenken.⁴

Sweder, bastaard van Culemborg, en diens vrouw Jutta uutten Enge funderen in 1481 een vicarie van Andries en Thomas, later vermoedelijk soms gecombineerd met één der plaatsen van de Jorisvicarie en dan dus van Andries en Joris genaamd. Op het altaar van Maria „in de kraam” stichtten Willem die Hoesch en zijn zuster Yde in 1485 een

¹ In elk geval te Beusichem die van Onze Lieve Vrouwe en Nicolaas. Een vicarie van Christus' geboorte, gesticht te Culemborg in 1389 wordt na 1422 niet meer vermeld (AHGC reg. 331). ² AHGC reg. 313.

³ 2 Jorisvicarieën: 27 februari 1422. AHGC reg. 737.

Kruisvicarie: 24 maart 1424. AGHC reg. 811.

Jacobusvicarie: 10 augustus 1426. AHGC reg. 852.

⁴ Petrusvicarie: 15 juli 1455. AHGC reg. 1449.

Heilige Geestvicarie: 5 december 1455. AHGC reg. 1468.

Proosdij: 27 oktober 1458. AHGC reg. 1571.

vicarie. Twee volgen in 1490: een van de Barbarabroederschap op haar altaar voor het koor, en in dezelfde week de Antoniusvicarie van heer Jasper.⁵ Merkwaardig is dat zijn vader, Gerard, in 1478 óók al een Antoniusvicarie moet hebben gesticht!⁶ In 1522 fundeerde het schoenmakersgilde een vicarie „van den Heiligen Dag” op zijn altaar van Crispijn. En de vicaris van de Havendijk uit 1532 moet bovendien in de Barbarakerk dienst komen doen. Want dit twaalftal neemt ook deel aan de getijden der kanunniken.

Behalve de altaren van iedere vicarie bezat de hoofdkerk nog andere. Verschillende voor Maria, voor Jozef, Severus, Eloy, de zoete naam Jezus en het Heilig Sacrament worden genoemd. De eenvoudige kruiskerk, na de brand van 1422 herbouwd, bood voor dat alles haast geen ruimte. Na 1500 werden de zijbeuken daarom verbreed en bouwde men aan de noordzijde van het dwarspand een kapel voor Onze Lieve Vrouwe. De zuidkant van het transept werd rond 1525 doorgetrokken met een Barbarakapel, ook wel het Kruiskoor genaamd. In dezelfde tijd werd naast het koor een nieuwe sacristie aan de zuidzijde gebouwd met een kunstig netgewelf. Later, in 1556, zou op de plaats van de oude sacristie aan de noordkant van het koor een nieuwe sacramentskapel verrijzen. De toren had in zijn bovengleding onder de hoge spits sinds 1506 een klokkenspel.⁷

Het koor der kerk was afgesloten tussen de beide oostelijke kruispijlers met een oxaal. Aan de noord- en zuidkant in het koor stonden banken der kanunniken, in de omloop daarachter enkele altaren. Voor het hoogaltaar stonden 15 metalen kandelaars, één voor een pondskaars, de overige voor kaarsen van elk drie-kwart pond. Toen vrouwe Elisabeth in 1544 een beurs stichtte in „standoncx pedagogie ofte collegie” te Leuven en daaraan landerijen schonk, bepaalde zij dat de resterende gelden moesten worden besteed voor deze vijftien kaarsen.⁸ Die zouden moeten branden op Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Drievuldigheidszondag, Allerheiligen, Kerstnacht en -dag, Nieuwjaar, Driekoningen, de dagen van kerkwijding en van de

⁵ Andries en Thomasvicarie: 15 maart 1481. AHGC reg. 2268.

Maria in puerperio-vicarie: 20 april 1485. AHGC reg. 2364.

Barbaravicarie: 2 april 1490. AHGC reg. 2478.

Antoniusvicarie: 7 april 1490. AHGC reg. 2480.

⁶ AHGC reg. 2209, 2211. Er is zelfs al sprake van in 1469, AHGC reg. 1940.

⁷ Toen bij de brand in 1654 de klokken vernield waren, kon Hemony van het gevonden metaal een diatonische reeks van negen grote klokken gieten. De beiaard van 1506 moet dus een flinke omvang hebben gehad.

⁸ Post blz. 62 over de convicten bij de universiteiten.

patrones Barbara. Bovendien op de zeven Onze Lieve Vrouwedagen als lichtmis, boodschap, bezoek, ten hemelopneming, geboorte, opdracht en ontvangenis.¹ Bij elke feestdag hoorde natuurlijk ook de vooravond. De viering van Pasen, Pinksteren en Kerstmis werd over vier dagen uitgestrekt.²

Voor het oxaal was een „representatie ende beelde van onser lieven vrouwe in sonne” aangebracht. Een metalen kroon hing ervoor in het midden der kerk.³ Ook daarop konden vijftien kaarsen worden gezet, die uit dezelfde fondsen moesten worden aangeschaft als de groep voor het hoogaltaar. De kroon moest op alle zondagen en alle Onze Lieve Vrouwe-dagen worden ontstoken, behalve op Paas-, Pinkster- en Palmzondag en de andere dagen „dat 't weerdige heilige sacrament omgedragen werd”.⁴

De beide broederschappen van Maria en Barbara hadden elk hun eigen altaar en vicaris.⁵ In 1517 kwam er een derde broederschap bij die vooral de verering van het altaarsacrament bevorderen wilde. Het ledental was beperkt tot 33 omdat dit de leeftijd van de Heiland was op het moment van de kruisiging. De aanzienlijken der stad traden toe. Veelal woonden zij de gezongen sacramentsmis bij die donderdags werd opgedragen. Zij zagen dan hoe vooraf het sacrament plechtig naar het hoogaltaar werd gedragen en daar tijdens de mis stond uitgestald, een gebruik dat sinds het begin der eeuw was opgekomen.⁶ Extra kaarsen werden ervoor gebrand. Verder bleef het sacrament meestal opgeborgen in een apart daarvoor bestemd „huisje”. Na 1556 geschiedde de uitstalling ook nog op andere tijden in de bijzondere, nieuwe kapel. Van nog later dateren de plannen tot oprichting van een broederschap bij het altaar van de „zoete naam Jezus”. Daar is niet meer van gekomen. Ook de gilden bezaten dikwijls eigen altaren met bijzondere missen, zo de kleermakers op het Aecht-altaar, de smeden op dat van Eloy. Ze hadden natuurlijk ook een aparte plaats in de grote processies en hun speciale plechtigheden op de dag van de patroonheilige of bij de uitvaart van een gildebroeder.

Het was algemeen gebruikelijk processies te houden op Maria

¹ Dus: 2 februari, 25 maart, 2 juli, 15 augustus, 8 september, 21 november, 8 december.

² Post blz. 389 over de overvloed aan feestdagen.

³ Voet blz. 298 vermeldt dat bij de brand van 1654 een Nicolaaskroon behouden bleef en een gestoelte met een beeldje van de patrones der kerk.

⁴ OAGC reg. 472, 485.

⁵ Maria-broederschap genoemd 1384 (AHGC reg. 313), vermoedelijk dezelfde als van Onze Lieve Vrouwe van Hemelrick, genoemd 1392 (AHGC reg. 352). De

Lichtmis en Sacramentsdag. Voor Culemborg kwam daar in januari de Emerentiana-processie bij sedert 1428. Het gebaar van Mariënweerds abt om een relik van Emerentiana – een deel van haar schedel – in 1495 aan de Barbarakerk te schenken zal dan ook zeker zijn gewaardeerd. Zoals zij indertijd de stad voor overrompeling door bisschop Zweders vijanden had behoed, zou zij nu, tastbaarder aanwezig, nog veel meer de parochie beschermen.⁷

Bovendien bezat de Barbarakerk een kruisrelik. De kruisfeesten werden in dit kerspel daarom met bijzondere luister gevierd. Op kruisvinding – 3 mei – en kruisverheffing – 14 september – droegen de kanunniken „den heligen holte des heyligen cruys” in processie door de stad. De hoogmis werd dan gezongen bij het altaar waar de relik stond opgesteld. Zoals de donderdag aan het altaarsacrament was gewijd, werd op de vrijdag het kruis vereerd.⁸ De celebrant moest iedere eerste vrijdag van de maand het heilige hout van het kruisaltaar naar het hoogaltaar brengen. Na het einde van de mis weerklonk een lofzang ter ere van het kruis, terwijl de celebrant met de relik voor het altaar bleef staan en een der kerkmeesters de gaven der gelovigen in ontvangst nam. Op Goede Vrijdag stond de relik op het „syellaltaer” opgesteld. De kapelaan moest van tijd tot tijd op de preekstoel de aflaat bekend maken die aan de verering van deze relik verbonden was, en vooral ook welke „myraculen” er geschied waren. Op de heiligendagen zat een kerkmeester bij het kruisaltaar om „die luyden mytten kleynen cruys” te „bestrycken”. Uit het feit dat een kerkmeester – dus geen geestelijke – dit mocht doen, blijkt wel dat dit kleine kruis niet de relik bevatte maar waarschijnlijk ermee in aanraking gebracht was.⁹ Het is zeker niet onmogelijk dat juist dit kruisje bij de Beeldenstorm bewaard bleef. Een kerkmeester vertelt tenminste later dat „theylighdom datter in een kasse gesloten was, daeraff een vroupersoen by consent van de kerckmeesters die sluetelen hadde” vernield was, „uuytgenomen een cleyn silveren cruysken, dat zy ewech geseth hadden, daerinne men seyt noch heylichdom te zijn, ende daermede bestrycken zy die luyden”.¹⁰

Barbara-broederschap stelde een ordonnantie op in 1455 (AHGC reg. 1437).

⁶ AHGC reg. 2771. Voet blz. 451-455. Post blz. 403.

⁷ AHGC reg. 2584. De abt vertoefde in 1495 te Culemborg omdat zijn klooster in de oorlog geplunderd was.

⁸ AHGC reg. 2169 uit 1477. Gedrukt in AAU, XLVIII, blz. 329-333.

⁹ Post blz. 396 vlg.

¹⁰ Visitatie blz. 177. Post schrijft op blz. 439 hierover – in een paragraaf over heksenwaan! –: „Dicht aan tovenarij grensde wat een der kerkmeesters van Culemborg

Zou het angst voor concurrentie met deze reliek zijn geweest die het kapittel zich deed verzetten tegen de stichting van het klooster Jerusalem in 1492? En is het klooster in zijn ontplooiing belemmerd doordat de reliek in de Barbarakerk toch de gelovigen meer bleef trekken? Of sproot het verzet in 1492 voort uit juridische motieven, zoals indertijd Mariëncroon ook al moeilijkheden met het kapittel had gehad over klokgelui en begrafenisrechten? ¹

Tot de inventaris van de twee stedelijke parochiekerken behoorde natuurlijk reeds jarenlang een orgel. Bij de instelling van de Emerentiana-processie in 1429 werd al vermeld dat de organist der Barbarakerk „mit organen” voortaan die plechtigheden moest opluisteren.² De omvang van dit speeltuig is onbekend. In deze kerk was een orgel ter afwisseling en begeleiding van de koorzang onontbeerlijk, nu het kapittel van kanunniken de getijden en missen zong. De meeste kapittelkerken lieten zich daarom eerder zo'n instrument bouwen dan de normale parochiekerken.³ Veel later – in 1502 – is er pas sprake van een orgel in de Janskerk.⁴

In het eerste kwart der zestiende eeuw schafte men in de Barbarakerk een orgel aan dat blijkens de koopprijs – 46 Rijnse gulden – vrij klein moet zijn geweest, misschien wel een portatief of uitsluitend voor de koordienst.⁵ Een nieuw groot instrument kwam pas later tot stand: Johan Roose kreeg op 18 december 1556 opdracht tot de bouw. Hij voltooide het orgel op 17 mei 1559. Men was buitengewoon over zijn arbeid tevreden en schonk hem boven de toch al niet geringe som van 550 Carolusgulden die overeengekomen was, nog een gratificatie van 18 gulden.⁶ Het was Rooses eerste grote werk. Veertig jaar later was hij nog te Middelburg bezig maar kon toen door blindheid een nieuw instrument voor de Abdijkerk niet meer voltooien.⁷

Het bedrag van 550 gulden wijst erop dat het inderdaad „een orgelwerck met veele en verscheyden registeren” moet zijn geweest.

verhaalde van een vrouw, die de sleutels van het zilverwerk had. Zij gaf alles terug, „uijtgenomen een cleijn silveren cruijsken, dat zij ewech geseth hadde, daerinne men seijt noch heijlichdom te zijn, ende daermede bestrijcken zij die luijden”. Het visitatieverslag zegt geenszins dat alles teruggegeven was, en leest „geseth hadden” – meervoud! Daarom is het niet duidelijk waarom Post op blz. 396 zonder afkeuring dit bestrijken met het kleine kruis door de kerkmeester noemen kan, en even verder – door abusievelijk enkelvoud te lezen – het als tovenarij beschouwt. Kunnen Protestanten dan niet met meer recht ook de handelwijze der kerkmeesters als tovenarij betitelen, en niet alleen – zoals Post doet – wanneer het om een vrouw gaat?

Helaas is ons niets ervan bewaard gebleven: na slechts zeven jaren is het bij de Beeldenstorm vernield. Vermoedelijk week het niet veel af van het gemiddelde beeld der nieuwe orgels uit die periode.⁸ De vele registers zijn stellig verdeeld geweest over tenminste twee klavieren en pedaal. Het hoofdwerk heeft een zware en duidelijke klank gehad met een zeer volledig prestantenkoor. Het scherpe en krachtige rugwerk heeft eveneens vele prestanten, enkele fluiten en tongwerken geteld. Het pedaal zal een paar heldere tongstemmen hebben bevat. Is het een bijzonder groot instrument geweest, dan heeft Roose waarschijnlijk nog een aantal wijde fluitstemmen en een enkel solotongwerk op een bovenwerk aangebracht, dat dan een eigen – derde – klavier bezat of bespeelbaar was op hetzelfde manuaal als het hoofdwerk.

In de Janskerk ging het op bescheidener schaal. De kerkmeester kocht in 1563 voor 48 gulden een nieuw instrument. Een portatief? Voor afbraak van het oude orgel en vervoer ervan naar Vianen betaalde de kerkmeester slechts 16 stuivers.⁹

Tussen beide koopsommen ligt dus wel een groot verschil. De functie van het orgel in deze kerken liep echter evenzeer uiteen. Om de sobere liturgische taak in de Janskerk te verrichten was geen groot instrument met twee of drie klavieren van node. In de Barbarakerk diende het orgel zowel ter opluistering van de eredienst door de koorzang te begeleiden en af te wisselen, als ook voor concertinstrument. De overheid wilde in de hoofdkerk – nog wel een kapittelkerk – niet alleen haar vroomheid maar ook enigermate haar welstand tonen. Omdat de kanunniken groter pracht aan de diensten verleenden, moest dit orgel ook aan hoge liturgische en artistieke eisen kunnen voldoen. Even belangrijk was echter de profane, stedelijke, taak. Zo was het immers ook in veel andere plaatsen: de organist van de hoofdkerk stond dikwijls in dienst van de stad.¹⁰ De magistraat had op zijn minst medezeggenschap over het orgel, soms zelfs alle

¹ AHGC 7988, reg. 1164 uit 1442.

² Voet blz. 70 vlg.

³ Vente blz. 45.

⁴ Vente blz. 112.

⁵ Kalkhoven blz. 157.

⁶ BM Gelre, XXVI, blz. 152 vlg.

⁷ Vente blz. 74.

⁸ Vente blz. 11-13, 16-22 geeft deze algemene indruk.

⁹ Vente blz. 112.

¹⁰ Vente stelling 4.

zeggenschap.¹ Op hoogtijdagen werden bijzondere bespelingen gegeven zoals dan ook de beiaard zich extra horen liet.² In de jaren na 1576 zou de dubbele functie van het orgel in de „grote” kerk – voor eredienst èn voor het houden van concerten – nog vele vragen opwerpen.

Behalve door kapittel en orgel werd het muzikale deel van de dienst nog verfraaid door de zang der choralen: vier geoefende knapen, genomen uit de leerlingen van de stadsschool. Voor de vele uren die zij in de Barbarakerk doorbrachten, werden zij gehonoreerd. Op zonen feestdagen zongen ook de andere scholieren. Hun leermeester moest hun in de school de Gregoriaanse zang bijbrengen. Aan de choralen besteedde hij uiteraard bijzondere aandacht. Soms leidde de schoolmeester het zingen in de kerk en bespeelde hij bovendien het orgel.³ Voor extra diensten en bij nieuwe stichtingen werd zijn honorarium en dat der choralen steeds nadrukkelijk genoemd. Hun werk bij de wekelijkse sacramentsmis en het lof op donderdag, werd met een apart bedrag door de vrouwe persoonlijk beloond.⁴

Deze opsomming van gestichten, kloosters en kerken met hun geestelijken zegt niets over de vroomheid van de Culemborgse bevolking als geheel. Alle uitbreidingen der kerken, alle fundaties der slotvrouwe, alle legaten der goeude burgers kunnen buiten het gros der inwoners zijn omgegaan. Hoe het kerkbezoek 's zondags was, hoe de aandacht bij de mis en voor de preek, hoe het meeleven met processies of met het bedienen der stervenden – er is ons uit de eerste helft der zestiende eeuw niets van overgeleverd. Mogen we uit dit zwijgen de conclusie trekken dat het er dus „normaal” was, niet beter of slechter dan elders? Voorbeelden van geloofsgehoorzaamheid, van massale inkeer, van een geestelijke opleving bezitten we niet. De Sacramentsbroederschap uit 1517 met de 33 leden? Is het niet iets geweest waaraan anderen zich vergaapten zonder zelf tot bewuster sacramentsverering te komen? We weten niet of het aantal communicaten tegen het midden der eeuw langzaam teruggelopen is. Veelvuldig placht

¹ Vente blz. 47.

² Vente blz. 52.

³ BM Gelre, LIII, blz. 90, 96.

⁴ AHGC 3552-3555.

⁵ Nolet-Boeren blz. 257.

⁶ Moll, II, 3, blz. 292 vlg.

men niet ter communie te gaan, dat is wel zeker. Eenmaal per jaar kwamen nagenoeg allen: met Pasen. Communiceren met Kerstmis of Pinksteren was veel minder gebruikelijk. Weliswaar zijn er geen getallen der uitgereikte communies bewaard, maar zijdelings valt toch de onderlinge verhouding op te maken uit de verantwoording der kannen spoelwijn.

In de loop der eeuwen was namelijk de kelk met miswijn aan de leken ontzegd. Zij nuttigden alleen de hosties.⁵ Maar na deze communie werd hun dan een aparte, ongewijde beker gereikt. Daarin zat ongeconsacreerde wijn waarmee alles afgespoeld was wat met de hosties in aanraking was geweest.⁶ De leken ontvingen dan een slok van deze ablutiewijn, eigenlijk als onderdeel van de communie. Elke kerk had hiervoor de bekers.⁷ In de Janskerk – van de Barbarakerk hebben we geen gegevens – moesten hiervoor met Pasen steeds 12 kannen wijn gereed staan, met Kerstmis 4. Deze verhouding was vrij constant.⁸ Met Pasen rekende de pastoor op ten hoogste 450 communicanten. In de Kersttijd kwamen er dus maximaal 150. Uit 1562 hebben we nog uitvoeriger cijfers: in dat jaar waren er voor de missen 28 kannen wijn gebruikt, en met Pasen 10, met Kerstmis 4 kannen en met Pinksteren („Zyncxen”) en Maria Hemelvaart elk één kan spoelwijn. Iedere kan kostte 2½ stuiver. Het kwam de kerkfabriek dus in totaal op 5 gulden en 10 stuiver.⁹ De verhoudingen elders stemmen wel hier mee overeen.¹⁰

Dat is dus ons enige houvast, de communie, die althans wat de Jansparochie betreft, tot 1566 niet teruggelopen is. Verder het stilzwijgen over afwijkingen. Het treffendste voorbeeld van geloofsgehoorzaamheid dat te Culemborg gegeven is, dateert van bijna een eeuw eerder. Het was namelijk in 1464 dat de beroemde volksredenaar Johannes Brugman bemerkte hoe aldaar de Sint Jansdag – 24 juni – als jaarmarkt werd misbruikt. De kerkelijke viering van deze dag kwam daardoor in het gedrang. Fel heeft de Franciscaner monnik zijn welsprekendheid daartegen gericht. Zijn „stichtelyke en yverige vermaeningen” hadden succes. Heer Gerard besloot het begin van de jaarmarkt en de kermis te verzetten. Hij heeft er het misnoegen van

⁷ BM Gelre, XXIX, blz. 177: in het klooster Jeruzalem „noch een cleyen crusken van silveren daer men mede communiceert de werlicke luyden”.

⁸ OAGC 717, 718, 719, 721.

⁹ OAGC 728.

¹⁰ B.v. te Utrecht, Klaaskerk, bij Post blz. 407: Pasen 44, Kerst 12, Pinksteren 3, Maria Hemelvaart 2.

Gelres hertog om geriskeerd en getrotseerd. Deze verweet hem de kermis in het naburige Beusichem te willen beconcurreren. Wie beseft hoe taai de traditie van kermisdata is, weet dat heer Gerard deze verschuiving niet tegen de zin van zijn eigen bevolking zou hebben kunnen doorzetten. Dan zien we tevens hoe grote indruk het betoog van „broeder Brugman” moet hebben gemaakt.¹

Toen de echtgenoot van Elisabeth van Culemborg, Antoine de Lalaing, op 8 februari 1522 door keizer Karel V werd benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland, kon deze zuidnederlandse vliesridder reeds weten dat hij in zijn gewesten te maken zou krijgen met de aanhangers der nieuwe inzichten die door Luther nu ruim vier jaar lang in het openbaar werden uitgesproken.² Op het moment van zijn aanstelling was hem tevens bekend hoe de keizer hierover dacht en wat deze dus van hem verwachtte. In nauw contact met de Brusselse landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk, zou hij de wil van de centrale regering uitvoeren.

Als nieuwe stadhouder bracht hij het eerste plakkaat tegen de ketterij in zekere zin mee: in juni 1522 werd het voor het noorden afgekondigd.³ Intussen waren te Leuven en Antwerpen al ketterse boeken verbrand en had men enkelen gearresteerd die hun afdwalingen een paar maanden later herriepen: de Augustijn Jacobus Praepositus op 9 februari en de Antwerpse stadssecretaris Grapheus op 23 april 1522. Luthers denkbeelden hadden reeds in die weinige jaren instemming gevonden bij sommige Nederlanders. Onder de Augustijnen waren studiegenoten en vrienden van de reformator. Antwerpen had als handelscentrum het levendigste contact met het Duitse rijk. Enkele Augustijner monniken uit Antwerpen zouden in het volgende jaar – juli 1523 – te Brussel op de markt verbrand worden als eerste bloedgetuigen voor Luthers verkondiging.

In het noorden werd Lalaing met nog een ander verschijnsel geconfronteerd. De gedachten van Luther vonden bij sommigen weerklank en navolging. Bij anderen riepen zij eigen ideeën wakker, verstandelijker ten aanzien van de sacramenten, ja, dikwijls beslist afkerig van ceremoniën. De stadhouder deed al zijn best deze „sacramentariërs” – natuurlijk geen massale beweging maar verspreide ge-

¹ Voet blz. 105. Kalkhoven blz. 120. Moll, *Johannes Brugman*, 1854, I, blz. 173.

² De Hoop Scheffer blz. 8.

³ De Hoop Scheffer blz. 141.

vallen – uit te roeien. Persoonlijk was hij aanwezig bij het verhoor en de verbranding van de Woerdense pastoor Jan de Bakker in 1525 te Den Haag en eveneens van de Monnikendamse Wendelmoet Claesdochter in 1527 – om van minder bekenden te zwijgen.

Het is dus niet te verwachten dat gedurende deze periode in Lalaings eigen gebieden afwijkingen voorkomen. Ze zijn tenminste gedurende zijn leven niet openbaar geworden. Natuurlijk is te Culemborg gesproken over de enkele ketterse die een grote stad als Utrecht telde. Misschien heeft men er zich verwonderd over het optreden van de humanist Geldenhauer als pastoor in Tiel ⁴ en is er later gefluisterd over de abdij Mariënweerd waarvan de abt ketterse neigingen zou vertonen.⁵ Maar in Lalaings heerlijkheid zelf blijft het rustig. De plakaten van de keizer worden er niet afgekondigd. Dat kan ook niet, omdat Culemborg onafhankelijk is. Doch de stadhouder en zijn vrouw achtten het evenmin nodig zelf dergelijke decreten uit te vaardigen, zoals hertog Karel van Gelre oostelijker wel deed.

Was het tot 1530 alleen de houding van sommige Hollandse stadsbesturen die angstvallig aan hun voorrechten wilden vasthouden, waarmee Lalaing moeite had, na dat jaar veranderde het beeld.⁶ Het ging nu niet meer om aanhangers van Luther of inheems-humanistische sacramentariërs, maar om een totaal andere beweging. Deze was ontstaan in Zwingli's omgeving en had zich snel langs de Rijn – Straatsburg – naar het noorden verspreid. Via Emden kwam zij de Nederlanden binnen: de Doperse stroming.

Voordien was ketterij een verschijnsel bij enkelingen. Nu werd zij massaal. Waarom vonden deze doperse denkbeelden zoveel meer weerklank dan die van Luther? Om de belofte van aardse verlossing op korte termijn? Om de aandrang tot persoonlijke voorbereiding op Christus' wederkomst? Om de fellere houding jegens de overheid? Om de extatische visioenen of de innige mystiek? Om de bevattelijkheid voor leken en het beroep op hun activiteit? Waarschijnlijk was het een samenstel van al deze beweegredenen dat de bekoring van deze richting vormde. De verbreiding over de Nederlanden door reizende lekeprekers verliep vlug: via Emden trokken zij naar Friesland, naar Amsterdam en over de duinstreek verder zuidwaarts. Vermoedelijk eind 1530 of begin 1531 kwam Jan Volkertsz Trijpmaker – een der voornaamste dopelingen van Melchior Hoffman en een der

⁴ De Hoop Scheffer blz. 444-448.

⁵ De Hoop Scheffer blz. 449.

⁶ Vgl. N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, 1952, en A. F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, 1953.

actiefste predikers – ook te Utrecht. Daar doopte hij een Culemborger, althans iemand die in „Kuilenborgh” geboren is: Wolter Tesschenmecher.¹ In het land van IJsselstein werd de doperse prediking nagenoeg niet tegengegaan; de landsheer, de graaf van Buren, duldde geen inmenging van de centrale regering in zijn gebied en duchtte blijkbaar zelf geen gevaar van deze nieuwe richting.² Hoewel hierdoor een doperse haard op vrij korte afstand van Culemborg ontstond, werden toch in deze stad geen maatregelen genomen. Indien Tesschenmecher toen zelf nog in zijn geboorteplaats vertoefde, heeft hij zijn herdoop geheim gehouden. Het is ook niet onmogelijk dat hij de stad reeds voorgoed verlaten had.

De opgezweeptte verwachting van Christus' aanstaande wederkomst zocht een uitweg. Begin 1534 bereikten enige doperse predikers uit de Nederlanden Munster in Westfalen. Hun geestverwanten kregen er de macht in handen. Zij beschouwden dit als het nieuwe Jeruzalem en riepen hun aanhangers daarheen. Zó indrukwekkend was hun optreden dat de stilleren, de ingekeerden, die zonder aardse machtsmiddelen de komst van dat hemels koninkrijk wilden verwachten, werden meegesleept. Lalaing zag in maart 1534 grote groepen uit zijn gewesten vertrekken en strafte ze, wanneer hij ze achterhaalde, zo streng als hij kon. Ook Tesschenmecher ging naar Munster. Spoedig kwam het daar tot uitpattingen. Een aantal stille dopers ontweken de stad, even later gevolgd door gezanten van de „koning van Sion” die de hulp voor de belegerden moesten organiseren. Het baatte niet. Bloedig werden alle pogingen van anabaptisten om zich in de Nederlanden van de macht meester te maken, neergeslagen. Munster viel en werd nagenoeg uitgemoord. De dopers leden overal mee.

In Wezel heeft men verschillende lieden, die uit de richting Munster arriveerden, in april 1535 gevangen en verhoord. Hierbij is ook Tesschenmecher. Hij maakt een tamelijk onschuldige indruk. „Von Munster wegen daselbst entstandenen Auffruhr” is hij naar Wezel gekomen, om daar zijn beroep te gaan uitoefenen. Van oorlogsmateriaal, plannen voor brandstichting elders of het zenden van geld en troepen naar de bedreigde stad zegt hij niets te weten. Het in december 1534 verschenen boek „Von der Wracke” – van de wraak – kent hij niet. Evenmin weet hij „ob der Konig und Prophet zu Munster aus Gott sey”. Contact met die stad heeft hij sinds zijn

¹ Mellink, *a.w.*, blz. 347, noemt alleen het feit van zijn doop. De denkbeelden van Tesschenmecher geeft hij echter niet weer, hoewel hij toch verwijst naar de publi-

komst in Wezel niet meer. Over het huwelijk heeft hij beslist niet de veelbesproken Munsterse denkbelden. Gemeenschap van goederen acht hij wel bijbels, mits niemand daartoe tegen zijn zin wordt gedwongen.

Is Tesschenmecher dan een trouw zoon der kerk, bij vergissing te Munster beland, of een lafhartige die alle relaties met die plaats loochent nu het getij keert? Geenzins. Uit alles blijkt dat hij een van de dopers is geweest die afkerig van wapengeweld, toch aanvankelijk het heil van Munster hebben verwacht. Ware hij partijganger van Jan van Leiden gebleven of door hem uitgezonden, dan zou hij zeker bij zijn verhoor te Wezel zijn herdoop verzwegen hebben – doch daar komt hij juist openlijk voor uit! Hij vertelt hoe Trijpmaker hem indertijd te Utrecht heeft gedoopt „in nomine Patris, Filij et Spiritus Sancti” – dus met de kerkelijke, latijnse doopformule. Daarbij had hij beloofd „den Duyvel toe versaiken und die Welt und dat Fleisch, und Gott an to hangen und den Nechsten lyff te hebben”. Hem was toen verteld dat Paulus wel twaalf mensen herdoopt had „die tovohren qualyck gedoopt gewest wehren” – zinspeling op Handelingen 19. Zo’n argument gaf hem veel steun want bij alles ging het hem om trouw aan de Bijbel. Menselijke instellingen zijn hem, daarbij vergeleken, niets waard. Als hem uit die Bijbel het verkeerde van zijn handelingen kan aangetoond worden, is hij bereid ervoor te boeten. Het avondmaal, mits onder beide gedaanten gevierd „na der rechten institution” houdt hij voor Christus’ waarachtig lichaam en bloed. Kinderdoop acht hij onnodig: eerst moet de dopeling toch de verkondiging horen? Het heil ligt niet in de doophandeling, maar in het geloof. Hij streeft naar „ein göttlich leben” en daarom is hij ook een tijd lang niet ter kerke gegaan, want daar gebeurt „nicht viel guts”. Sinds zijn herdoop heeft hij „ein viel ruhiger und frewdiger consciens” gehad, al heeft hij die doop voor zijn omgeving stil gehouden.

Dit alles is toch bezwarend genoeg. Vermoedelijk is hij daarom op 13 april 1535 terechtgesteld. De overheid kon nu eenmaal geen onderscheid maken tussen ingekeerde en revolutionnaire stromingen. Wel heeft zij ingezien dat hij inderdaad geen geheime gezant der Munstersen was. Zij deed geen poging méér uit hem te krijgen door de pijnbank. Een stil en gewetensvol man, zeer trouw aan de Bijbel, moet hij zijn geweest die het niet verwerken kon hoe men te Munster

optrad. „Wat? Sall men dat Wortt Gotts so mit dem Schwerde verdedigen?“ had iemand hem eens gevraagd en die ontzetting was kenmerkend ook de zijne. Zijn plaats zou, als hij was blijven leven, meer onder de aanhangers van Menno Simons zijn geweest: de ingekeerden.

„Wolter Tesschenmecher, zu Cuilenborg gebohren” vormt door dit getuigenis een voorbeeld, hoe de Munsterse revolutionnaire stroming de stillere dopers heeft meegesleept, maar dat zij toch hun zelfstandigheid hebben bewaard, het voorbeeld ook – misschien ten overvloede – dat er „hier te lande vreedzame Dopers vóór Munster, tijdens Munster, na Munster” geweest zijn.¹

Te Culemborg zelf is het in deze wilde jaren kalm gebleven. Van Doperse stromingen is niets te merken, ook niet als na Munster de scheiding der geesten duidelijker wordt: de bijbels-vreedzame groep van Menno Simons, de extatisch-visionnaire van David Joris en de actief-strijdbare van Jan van Batenburg. Het zijn deze laatsten die hun basis in de streek rond IJselstein houden. Van wraakgevoelens vervuld trekken zij door het land, kerken plunderend en pastorieën leegrovend. Toch was deze beweging lang niet zo massaal als het optreden der Wederdopers te Munster. De stadhouder heeft hen tot zijn dood toe bestreden. Aan hem heeft het niet gelegen dat er nog steeds ketterse ideeën werden verspreid, wel dat er tot zijn overlijden op 2 april 1540 in zijn heerlijkheid Culemborg geen sprake is van Lutheranisme, Sacramentarisme of Anabaptisme. Wie waagde zich in het hol van de leeuw? Daar was het in ieder geval zaak, afwijkende meningen vóór zich te houden.

Na de begrafenis van Lalaing in de nieuwe kerk te Hoogstraten en het afwikkelen van enkele kwesties aldaar, kwam zijn weduwe in 1541 naar Culemborg. Op het kasteel zou zij de rest van haar leven slijten en vandaar zelf haar heerlijkheid besturen. De bezittingen waren onder familieleden verdeeld maar van Culemborg zou zij het vruchtgebruik blijven houden. Het lijkt wel alsof enkele kettters van Elisabeth zwakker optreden verwachtten dan van haar man. Zij werden onvoorzichtiger, weliswaar niet in de stad maar wel in de nabije omtrek. Deze „merckelicke gebreken ende erreuren” betreffende „onsen cristlijke gelove” kwamen de hoge vrouwe ter ore. Enkele namen

¹ Citaat van Kühler, bij N. van der Zijpp, a. iv., blz. 37. Bij Mellink blijven dergelijke gegevens wat in de schaduw.

werden haar genoemd. En in de tweede helft van 1541 werden Koen Jansz en diens broer Dirck gearresteerd. Vooral over Koenraet deden vreemde geruchten de ronde. Viel er iets tegen hem te bewijzen? Een stadsbode ging naar Tiel om daar inlichtingen over hem in te winnen. Schout Frederic de Coninc huurde zelf een wagen om over Koen te gaan informeren in Mariënweerd. De volgende dag reisde de schout verder naar Tricht „om te vernemen nae Koenens handel aen die pastoir van Tricht”. Belangrijk waren ook de mededelingen van de „nabueren”. In het „scoutenhuys”, vertrouwelijk bij een kroes bier, vertelden zij „vele saicken van Koen”.

Toch bleef Koen zelf blijkbaar ontkennen. Daarom werd de Utrechtse beul ontboden. Zonder pijnbank kon men het niet af. Dus heeft de beul Koen „versocht tot twee reisen; die eerste des morgens uptie banck, die andere des naemiddachs aen die leer gebonden om te versueken”. Nu bekende hij. Ook de broer, Dirck, is „upten bancken geset ende myt woerden ende dreygementen versocht”. Deze is dus kennelijk niet zo hevig gepijnigd. Zo verkreeg men genoeg gegevens. De beul kon teruggaan en spoedig volgde hem de schout met de „belydynghe” van Koen. Een zo belangrijke beslissing werd niet zonder advies van Utrechtse deskundigen genomen. Hun „consultatie” gaf de doorslag. Opnieuw werd de beul ontboden, nu „om justicie te doen”. Op 13 oktober 1541 werd Koen Jansz onthoofd. De kapelaan had voordien zijn biecht gehoord en was ook „in de justicie” bij hem gebleven.² Koen heeft dus niet bij zijn „dwalinge” volhard. Anders was de brandstapel zijn lot geweest.³

Intussen had vrouwe Elisabeth haastig een verzuim goedge maakt. Er was nu immers gebleken hoe nodig het was, dat te Culemborg een plakkaat werd uitgevaardigd. De keizerlijke landen hadden in september 1540 pas een nieuw ontvangen. Voor haar heerlijkheid werden de voornaamste bepalingen overgenomen als een verbod van drukken, verkopen, lezen of bespreken van ketterse boeken, een opsomming van gevaarlijke auteurs, verbod van geheime vergaderingen, herbergen van vreemdelingen, handel in aanstootgevende afbeeldingen. In de aanhef van dit plakkaat, gedateerd 21 september 1541, dus ruim drie weken voor de dood van Koen Jansz, verklaart Elisabeth dat de dwalingen dreigden te zullen toenemen tot „eeuwigt verderf ende desolatie derselver onser stadt, hadden wij niet by apprehensie van

² AHGC 2956, schoutsrekening over dat jaar.

³ Vonnis: Voet voorrede, en Kalkhoven blz. 171.

enigen daerinne versien". Uit deze laatste opmerking kan blijken dat de arrestaties op deze datum reeds geschied waren. Dit plakkaat werd nu uitgevaardigd opdat „nyemantz redene en hebbe voer die toecomende tyt ignorantie te allegueren”.¹

Toch bleef het bij dit ene doodvonnis. Twee dagen na de onthoofding van Koen werd zijn broer begenadigd. Kon aan Dirc minder te laste worden gelegd? Hij kreeg gratie. De volgende zondag moest hij „in lynen clederen bloodshoofts ende barvoets mit een barnende wassen keerse van een pond in syne handen” voor de processie uitlopen en daarna „in syne wollen cleeren” geknield de hoogmis bijwonen. De kaars moest hij offeren aan „dat weerdige, heylige sacrament”. Dan moest hij naar het nieuwe stadhuis komen en, op de pui staande, aanhoren hoe zijn confessie werd voorgelezen. Openlijk zou hij daarna zijn dwaling herroepen. Een jaar lang mocht hij de stad niet verlaten. In die periode zou hij, zovaak er gepreekt werd, daarnaar gaan luisteren en ook bij verschillende andere kerkelijke plechtigheden – vooral de donderdagse sacramentsmis – aanwezig zijn.² Tenslotte werd hij veroordeeld in de kosten van zijn geding. Verhoor en vonnis van zijn broer hadden toch al meer dan 50 gulden gekost.³

Wat kan de ketterij van deze broeders geweest zijn? Van herdoop wordt niet gesproken. Toch misschien Batenburgers? Voor Koen Jansz is dat laatste niet onmogelijk. Kerkroof en bedreiging van geestelijken treffen we vooral ook bij hen aan. Wijst de „handel aen die pastoir van Tricht” in deze richting? Ze zaten nog steeds in het land van IJsselstein en maakten de omtrek onveilig. Maar het plakkaat, het doodvonnis kort daarop en de vertoning met Dirc hebben voldoende afschrikwekkend gewerkt: gedurende de verdere regeringsperiode van Elisabeth hielden de kettters – indien ze er waren – zich stil.

Later heeft men deze maatregelen toegeschreven aan de invloed van een geleerde kanunnik der Barbarakerk, Johan Maartensz van Schoonhoven. Stellig heeft hij Elisabeth in vele zaken geadviseerd: kort na de dood van haar man benoemde zij deze kanunnik in een juridisch college dat bij haar afwezigheid in hoogste instantie te beslissen had.⁴ Een enkele maal volgde zij zijn voorbeeld. Blijkbaar had hij te Leuven gestudeerd. Het belang van goed onderlegde geestelijken inziend,

¹ Plakkaat: Kalkhoven blz. 167-170.

² Vonnis: Voet blz. 180-182.

³ AHGC 2956.

⁴ OAGC 101, reg. 419, 20 mei 1540.

⁵ Over dit college: P. Noordeloos, *Pastoor Maarten Donk*, 1948, blz. 26 vlg.

⁶ OAGC reg. 472, 20 mei 1544.

reserveerde hij een rente van 25 gulden voor het onderhoud van een uit Culemborg afkomstige student. Deze zou dan te Leuven in het strenge „Standoncx's pedagogie" worden ondergebracht.⁵ In hetzelfde college stichtte Elisabeth in 1544 een beurs voor een student in de theologie of de rechten.⁶ Later zou Van Schoonhoven een der executeurs van haar testament worden. Was hij haar kwade genius? Er is nu nog niets dat daarop wijst. Deze legende ontstaat ruim een eeuw later. Heel onschuldig wordt er dan gezegd dat de kanunnik „als een streng en gewis onderzoeker" de ketterij „in zijn eerste vlam" poogt te dempen en Elisabeth aanmoedigt om haar plakkaat uit te vaardigen.⁷ Van dit bericht maakt de Culemborgse historieschrijver Voet – ook nog vrij rustig –: 't Is te beklagen, dat zulk een goede vrouw als Elisabeth diergelyk een bloeddorstig plakaet heeft uitgegeven, maer men kan wel opmaeken dat het uitgekomen is door aendryven van voornoemde deken".⁸ Deken was Van Schoonhoven toen trouwens nog niet. Bont maakt het echter – en louter op grond van dit citaat van Voet – in de negentiende eeuw de niet onvermaarde Schotel: „Na den dood van Lalaing zeide de hoogbejaarde en in ziels- en lichaamskrachten verzwakte Elisabeth de wereld vaarwel en begroef zich tusschen de grijze muren van haar voorouderlijk slot te Culemborg. Daar gaf zij, nu verstoken van de verstandige leiding van haren echtgenoot, zich aan die van priesters en monniken en vooral van haren biechtvader, den bloeddorstigen deken van St. Barbara, Johan van Schoonhoven, over. Deze maakten misbruik van hare zwakheid en ontwongen haar scherpe plakaten tegen de ketterij die ook hare heerlijkheden was ingeslopen, en gebruikten haar tot een werktuig om hunne heerschzuchtige en bloeddorstige plannen ten uitvoer te brengen." ⁹ Waar dergelijke verhalen een taai leven hebben, vooral in de plaatselijke geschiedschrijving, is het niet ondienstig deze voortwoekering hier te signaleren.¹⁰

In 1545 bleek het nodig maatregelen te nemen tot handhaving van de zondagsrust en van de stilte in de Barbarakerk. Uitdrukkelijk bepaalde Elisabeth dat gedurende de hoogmis en preek ieder zich „van allen hantwercken te cessen" had. In het gebouw zelf, „sunderlinge in den omganck achter ende rontsom dat hooge choor" waren sommige

⁷ RAG HS 230, *Betuws Nederdeel*, II, blz. 2209.

⁸ Voet blz. 180, Schotel blz. 4 vlg.

⁹ Ronduit zot is een artikel van J. Herman de Ridder in de *Geldersche Volks-Almanak van 1844*, blz. 162-183.

¹⁰ Veel soberder is de weergave bij Schultz Jacobi blz. 111.

burgers de rust aan het „turbaren met wanderen ende clappen tegens malcanderen”. Deze „irreverentie” zou voortaan worden beboet. Ouders waren bovendien verantwoordelijk voor hun kinderen.¹ Maar voor het gevoel van de jeugdige burgerij maakte de kerk nu eenmaal min of meer deel uit van de openbare weg. Vier jaar later moest de boete worden verhoogd omdat het rumoer der kinderen gedurende de preek hinderlijk bleef. 's Avonds bij de vespers speelden zij met kaarsen bij de „voetscamelen”. Elisabeth achtte dit een grote „insolentie ende dorperheyt”.² Dit alles hoeft niet op ketterij te wijzen – wèl dat de dienst niet altijd met voldoende aandacht en eerbied werd bijgewoond.

In 1550, tien jaar nadat paus Paulus III officieel de Sociëteit van Jezus goedgekeurd had, maakte pater Adriaen Adriaenssens als overste van haar huis te Leuven een reis naar de noordelijke Nederlanden. Kanunnik Johan van Schoonhoven was één dergenen die hem daartoe uitgenodigd had. Daarom vertoefde Adriaenssens op zijn heenreis in Juni vier dagen te Culemborg. Na zijn terugkeer van Amsterdam verbleef hij er wat langer. Van Schoonhoven vond zo gelegenheid onder leiding van Adriaenssens de geestelijke oefeningen te volgen, die Ignatius van Loyola had opgesteld.³ De geleerdste van Culemborgs geestelijkheid – straks de voornaamste – kwam door deze achtdaagse „retraite” dus reeds in zeer nauwe aanraking met de hoofdgedachten van de Contra-Reformatie, en dat nog vóór de Reformatie zelf merkbare invloed op de bevolking verkregen had!

De magistraat gaat wel steeds nauwkeuriger toezien, maar kan de verspreiding van ketterse denkbeelden niet helemaal tegenhouden. Dat blijkt op 22 augustus 1553, wanneer een vreemde koopman zijn „craem” komt opslaan en allerlei boeken te koop aanbiedt. Zijn naam is Ambrosius Ambrosiusz, zegt hij, geboortig van Antwerpen en nu wonend te Deventer. Een groot deel van zijn voorraad heet uit verboden boeken te bestaan. Zodra dit aan Elisabeth wordt meegedeeld, gelast zij de kraam te sluiten en de koopman op het kasteel te brengen. De boeken worden gesorteerd en onderzocht door „sommige geestelijke, geleerde personen”. Alle „gedampneerde” werken worden

¹ OAGC 77, 8 februari 1545.

² OAGC 77, 23 december 1549.

³ Van Hoeck blz. 10 vlg., 14. AAU, LVII, blz. 62.

⁴ AHGC 1544, register van sententiën.

Ambrosius ontnomen. Er zijn geschriften bij van Luther, Melanchthon, Oecolampadius en andere vooraanstaande ketterse auteurs. Deze exemplaren worden verbrand „om te verhueden datter niet meer ongelucx vuyt verrijsen en soude”. Ambrosius werd gelast „bij sonnenschyne” de heerlijkheid te verlaten en gewaarschuwd nimmer weer te komen.⁴ De volgende zondag – 27 augustus – wordt het oude plakkaat van 1541 opnieuw afgekondigd en het vonnis van Ambrosius bekend gemaakt. Voortaan zal een lijst van verboden boeken op het stadhuis hangen.⁵ Volgend jaar december komt daar nog een titel bij te staan: het pasverschenen werk „Der Leken Wechwijser” van de „wederopgestane Veluwnaar”, Johannes Anastasius Veluanus, is de stad binnengesmokkeld. Bezitters moeten het binnen drie dagen bij hun pastoor brengen die het dan verbranden kan.⁶

De Leuvense Jezuïet Adriaenssens maakt in 1555 opnieuw een tocht naar het noorden. Een Culemborgs priester, Jordanus genaamd, spreekt de wens uit, tot zijn orde te mogen toetreden. De generaal der Jezuïeten, Ignatius van Loyola, verlangt dat deze dan naar Rome zal komen om daar zijn noviciaat aan te vangen. Voor de tijdelijke vervanging te Culemborg zal worden gezorgd, want – zo gaat het verhaal – Van Schoonhoven ziet deze Jordanus zeer ongaarne vertrekken.

De bejaarde kanunnik is intussen, na het overlijden van Wolter de Harde in 1553, tot deken van het Barbarakapittel benoemd. Hij is vermoedelijk erg op Jordanus gesteld geweest, zo, dat hij deze tot executeur van zijn nalatenschap aanwijst. In die functie treedt tenminste in 1558 op Jordanus Egens, priester te 's Hertogenbosch en in de omgeving van de deken zullen toch geen twee geestelijken met deze naam geweest zijn?

Slechts vier jaar heeft Van Schoonhoven het dekenaat bekleed en over zijn optreden is weinig bekend. De stichting van de Leuvense studiebeurs in 1538 kan getuigen van zijn wil om het peil der geestelijkheid omhoog te brengen. Het is bepaald geen weelde: in deze jaren voeren, behalve hijzelf, alleen de slotkapelaan Jan van Habarcq en de Zijderveldse pastoor de titel van „magister”, teken dat zij de lagere universitaire studies voltooid hebben.⁷ Meestal geschiedde dat te Leuven, een enkele keer te Keulen. Er waren te Hoogstraten of te Culemborg nog wel enkele lieden met de magistergraad, doch dat

⁵ OAGC 77, 27 augustus 1553.

⁶ Voet blz. 186-188, 30 december 1554.

⁷ In 1570 draagt alleen kanunnik Ortigius deze titel.

waren geen geestelijken: de rechtsgeleerden Wolter van Alsrack en Henrick Wickraet, de secretaris Lenaert Herdinck en de „medecin” Anthoenis Zebrechtz.

Als vervanger van Jordanus aan de Barbarakerk wordt pater Arnoldus Hezius aangewezen, geboortig uit Lummen in Brabant en sinds 1549 tot de orde behorend. Vermoedelijk is hij in de zomer van 1555 te Culemborg aangekomen. Zo is dit de eerste en enige plaats in de noordelijke Nederlanden geweest waar nog tijdens het leven van Ignatius van Loyola – die in de zomer van 1556 stierf – een Jezuïet geruime tijd heeft gewerkt en waar bewust gepoogd is het geestelijk leven te vernieuwen naar de beginselen van de vergadering te Trente. Hoe pater Hezius te Culemborg heeft gearbeid, blijkt uit twee brieven die hij respectievelijk op 20 september 1555 aan Adriaenssens en op nieuwjaarsdag 1556 aan Ignatius zelf toezond.¹ In het laatste rapport spreekt hij nog niet over een eventueel vertrek. We mogen dus aannemen dat hij op zijn minst een vijftal maanden aldaar heeft vertoefd. Hij heeft er het einde van de regering van vrouwe Elisabeth meege maakt en samen met Adriaenssens een werkzaam aandeel gehad in het verwezenlijken van haar testamentaire bepalingen.

Het concilie van Trente had in haar dertiende en veertiende zitting van oktober en november 1551 de leer over altaarsacrament en biecht vastgesteld. Hezius stond nu voor de moeilijke taak om deze bepalingen tot het geestelijk eigendom van de bevolking te maken. De belangstelling voor de kerkelijke plechtigheden was bijzonder gering in dit stadje met, zoals hij schatte, 3500 inwoners. Vele mannen bezoeken de kerk in 't geheel niet meer: het niet-gaan is een sleur geworden! Gebiecht wordt er alleen in de vasten en men communiceert op zijn hoogst nog met Pasen. In de Kersttijd biechten slechts een paar ouden van dagen of vrome lieden. Gedurende de loop van het jaar doet niemand dat, op enkele zwangere vrouwen na. De zondagen worden voor drinkgelagen besteed. Sommige schippers zijn dan vóór het ontbijt al dronken. Zondige verhoudingen die al twintig, ja veertig jaar ongestoord bestaan, grote nalatigheid en onverschilligheid treft Hezius aan, en al ziet hij als nieuw-ingekomene het mischien wel wat donker, het is een feit dat allerlei misstanden uit onkunde, vrees of schaamte nooit gebiecht worden. Wellust en onrecht, daaronder kan Hezius nagenoeg alles samenvatten en voor Ignatius

¹ Verkort in AAU, LVII, blz. 63 vlg. Uitvoeriger in *Monumenta Historica Societatis Jesu: Epistolae Mixtae*, 1900, IV (1554-1555), p. 857-862, en: *Litterae Quadrimestres*, 1897, IV (1556), p. 24-27.

somt hij enkele voorbeelden van overspel en concubinaat – zelfs van een geestelijke – op. Men weet niet beter of het hoort zo.

Zulke dingen kunnen, volgens Hezius, alleen blijven bestaan als men de biecht onnodig en onbelangrijk vindt. En de biecht wordt verwaarloosd wanneer men niet meer beseft wat de communie eigenlijk betekent. De veronachtzaming van deze sacramenten schrijft de pater echter niet aan ketterij toe. Daarover spreekt hij met geen enkel woord, terwijl we toch wel mogen aannemen dat hij met zijn moderne scholing die gauw genoeg op het spoor zou zijn geweest. Dat Hezius in zijn zeer nauwkeurige tekening nergens over ketterij rept, is een buitengewoon belangrijke aanwijzing van het feit dat de Reformatie Culemborg nog niet echt genaderd was, of dat de aanhangers ervan zich bijzonder stil hielden.²

Hezius zoekt de oorzaak in onwetendheid en achteloosheid. Eerherstel voor de sacramenten is zijn doel. Systematisch gaat hij daarbij te werk, ervaringen gebruikend die de jonge orde elders opgedaan heeft. Met woord en daad toont hij de hoge waarde van het altaarsacrament aan, wekt hij op om vaker te biechten teneinde veelvuldiger te kunnen communiceren. Het is geen overdreven vroomheidsvertoon als men meer dan eenmaal per jaar het sacrament wil ontvangen.³

Met woord en daad: hij preekt elke zondag, soms zelfs zowel in de kerk als op het kasteel. Dat is niet ongewoon, maar Hezius' frisse aanpak boeit de mensen. De belangstelling groeit snel, niet alleen van vrouwen en grijsaards. Ook de mannen verschijnen weer: de schippers, de boeren, zelfs tal van jongeren. Soms is de ruimte te klein om allen te bevatten. Er komen zelfs toehoorders uit de buurt. Wie een goed plaatsje wil hebben moet er vroeg bij zijn. In zijn toespraken keert hij zich tegen de voornaamste misstanden die hij te Culemborg aantrof en zijn woorden maken diepe indruk. Velen worden opgeschrikt en breken met hun verkeerde gewoonten. Anderen hadden maar een kleine stoot in de goede richting nodig. Enkele schippersvrouwen vertellen verheugd hoe hun mannen nu nuchter willen blijven 's zondagsmorgens en weer naar de kerk gaan. Zij hopen dat de pater nog lang in de stad zal blijven. Dat hopen vrouwe Elisabeth en deken Van Schoonhoven eveneens. Buitenechtelijke verhoudingen worden verbroken, onwettige samenlevingen gelegaliseerd. Men komt biechten. De slotvrouw geeft daarbij zelf het goede voorbeeld en biecht dikwijls.

² Post blz. XII: over de waarde van verklaringen van ooggetuigen.

³ Van Hoeck blz. 148.

Verschillende edelen van haar hof volgen haar daarin na. Het komt zover dat Hezius zelfs elke dag biecht moet horen. In de Kersttijd kan hij het onmogelijk alleen meer af en moeten de deken en enkele andere geestelijken zijn taak verlichten.

Tegelijkertijd doet hij zijn best het sacrament des altaars ook in het uiterlijke met meer eerbied te omringen. Op 8 september 1555, het geboortefeest van Maria, begint hij het sacrament op zeer plechtige wijze ten toon te stellen met kaarslicht en kostbare versieringen. Zo geschiedt het voortaan op alle zon- en feestdagen. Vrouwe Elisabeth verleent ook hierin haar medewerking en staat schitterende kleden af voor de versiering van het altaar. Zij stelt gelden beschikbaar voor de bouw van een nieuwe sacramentskapel, die echter tot maart van het volgende jaar zal moeten worden uitgesteld omdat de weersgesteldheid te ongunstig is. De inwoners hebben er veel voor over het sacramentshuisje passend te verfraaien. Zij brengen goud en zilver. Hezius merkt zelf op dat het bijna gaat lijken op de Israëlieten die hun ooringen aan Aäron brachten! In de kasteelkapel worden allerlei vernieuwingen aangebracht. Een aantal edelvrouwen vervaardigt witte altaarkleden voor de Mariafeesten, en voor andere zondagen rode, kostbaarder bij hoge feesten. Zo zal in de versiering en omlijsting van het sacramentshuisje de hoge waarde van de inhoud uitkomen. Op de feestdagen stroomt nu de kerk vol mensen die komen kijken naar de menigte communicanten en de uitstalling van het sacrament. Vrouwe Elisabeth herinnert zich niet er ooit zoveel bijeen gezien te hebben en verheugt zich daarover.

Wanneer het sacrament naar een zieke moet worden gebracht, let Hezius er op dat ook dit met bijzonder grote statie geschiedt. Alle buurtbewoners moeten hem dan vergezellen. Zeer indrukwekkend was de stoet die hem volgde toen hij een kanunnik van het kapittel op diens uitdrukkelijk verlangen zelf ging bedienen: proost, deken, de andere kanunniken en de aanzienlijksten van stad en kasteel liepen daarin mee. Als de bevolking de devotie van geestelijkheid en hooggeplaatsten aanschouwt, zal zij zelf ook tot groter eerbied komen. De kapelaan van de slotvrouwe liet bij zijn sterven een fraaie ongewijde kelk van verguld zilver na, die nu kan dienen om de gelovigen na de communie de spoelwijn uit te reiken.¹

Zo stijgt, bewogen door Hezius' woord en het plechtige vertoon, het aantal communicanten. De vrouwe en twintig hofdames gaan op

¹ Waarschijnlijk „Heer Anthonis Stan, mijnen olden capellaen”, zoals Elisabeth hem in haar testament noemt. Hij stierf in 1555.

de grote feestdagen en de Mariafeesten ter communie. Er gaat geen zondag voorbij of er komen enkelen – al zijn het er maar weinig – met devotie het allerheiligste ontvangen. De mannen blijven ver in de minderheid maar tegen Kerstmis 1555 willen zij toch biechten. Op eerste Kerstdag telt Hezius wel 1200 communicanten. Anderen wachten tot de volgende dag om de toevloed te ontgaan en zelf bij Hezius te kunnen communiceren. Het moge dan al naar Leuvense maatstaf niets bijzonders zijn, schrijft de pater in zijn rapport, maar voor een plaats met 3500 inwoners is het aantal vrij groot. Tot stichting van de stad biechten en communiceren alle edelen van het kasteel en de aanzienlijksten der bevolking: de oude gravin-weduwe van Hoogstraten, zustersdochter van Elisabeth, komt met een gevolg van meer dan veertig personen. Ook de jonge achterneven van de slotvrouw ontvangen het sacrament.

Eén ontbreekt: vrouwe Elisabeth zelf. Zij is op 9 december, ruim tachtig jaar oud, 's middags tussen vier en vijf uur in haar kasteel overleden, „zittende op een stoel”.² Tot het laatste ogenblik is haar geest helder gebleven en heeft zij nog allerlei beschikkingen getroffen.³ Haar goederen gaan voornamelijk naar twee kleinzoons van haar mans broer Charles de Lalaing, die tegelijk kleinzoons zijn van twee harer eigen zusters: zó sterk zijn de belangen van Lalaing en Culemborg vermengd! Anna van Culemborg was in 1506 gehuwd met Johan van Pallandt uit de omstreken van Aken. Hun zoon Erard trouwde in 1528 met Marguerite de Lalaing, nicht van Antoine. Erard stierf kort na de stadhouder in 1540; zijn vrouw, krankzinnig, overleefde hem meer dan een halve eeuw. Floris van Pallandt, hun enige zoon, achttien jaar oud, erfde nu de Culemborgse bezittingen, die in 1540 al wel aan zijn vader waren toegezegd maar waarvan Elisabeth het vruchtgebruik behouden had. Floris had sinds enkele weken het recht de graventitel te voeren, nu kon hij ook over de goederen, daaraan verbonden, beschikken. Keizer Karel had immers kort te voren, op 21 oktober 1555 dus vier dagen voor zijn afstand te Brussel, de heerlijkheid Culemborg tot een graafschap verheven om de langdurige en trouwe dienst die het geslacht van die naam steeds aan zijn familie bewezen had. Een andere zuster van Elisabeth, Cornelia, was in 1507 met Willem van Rennenberg van Zuilen gehuwd. Hun dochter Anna trouwde in 1533 met een neef van Antoine, Philippe de Lalaing. Zij erfden in 1540 het graafschap Hoogstraten en daar Philippe in het-

² Voet blz. 191. *Betuw's Nederdeed*, blz. 2262 noemt 8 december.

³ Testament AHGC 248, vgl. BM Gelre, IX, blz. 215-266.

zelfde jaar als Elisabeth gestorven was, voerde nu zijn twintigjarige zoon Antoine de titel. Beide jonge graven, Hoogstraten en Culemborg, gingen dus met Kerstmis 1555 bij pater Hezius ter communie, ruim twee weken na de dood van hun oudtante. Twaalf jaar later zouden beiden, vooraan in het verbond der edelen tegen Filips de tweede, naar Duitsland uitwijken. Antoine liep bij een gevecht tegen de Spanjaarden in de herfst van 1568 zulke verwondingen op dat hij er in december van dat jaar aan overleed. Zijn neef zou hem dertig jaar overleven.

Het was midden in de winter toen Elisabeth stierf. Een dienaar, gezonden naar Utrecht om lood voor de lijkkest te kopen, kon de Lek niet over om de ijsgang, zodat men zich moest behelpen met wat te Culemborg te krijgen was.¹ Haar overlijden heeft stellig diepe indruk op haar stad gemaakt. Welhaast niemand kon zich een tijd voorstellen waarin zij niet aan het bewind was geweest. Voor haar milddadigheid en vroomheid had ook een vreemde als pater Hezius de hoogste lof. Nu vele edelen na haar dood uit de stad vertrokken, hoopte hij dat haar voorbeeld bij die lieden zou nawerken en zij elders alle boze geruchten over de Jezuïeten zouden tegenspreken. Elisabeth had dit gedurende haar laatste levensmaanden ook steeds gedaan.

De erkenning en inhuldiging van Floris van Pallandt als graaf op 18 en 19 december, waarbij aan de burgerij de keizerlijke oorkonde over de verheffing tot graafschap werd getoond, doorkruiste enigszins de plechtigheden die voor de uitvaart van de gestorven vrouwe werden verricht. Haar lichaam was in alle stilte door enkele vertrouwde dienaren naar Hoogstraten overgebracht waar het naast dat van Antoine de Lalaing in „hun” Catharinakerk werd bijgezet. Toch werden ook te Culemborg indrukwekkende diensten gehouden, waaraan nagenoeg alle geestelijken deelnamen. Pater Hezius heeft kunnen zien hoe het gehele hoogaltaar in de Barbarakerk en ook de kasteelkapel met zwart laken zijn behangen waarop witte kruisen zijn gestikt. Bovendien werden de priestergestoelten in het koor der kerk, „oic tussen de twee choordueren achter St. Barbaren altaer” zwart overtrokken. Waarschijnlijk stond dus het Barbara-altaar vóór het oxaal en gaven twee deuren daarachter toegang tot het koor. Dertig dagen lang werd driemaal een uur per dag de klok geluid, tot in de dorpen toe. In Zijderveld en Honswijk, in de kloosters Jerusalem en

¹ Het volgende meest uit AHGC 248 en 251.

Mariëncroon, in het Pietersgasthuis en de kapel op de Havendijk kon één persoon dat doen – vaak de koster – die daarvoor 4 gulden ontving. De koster in Everdingen moest echter drie klokken laten luiden; hij kreeg 6 gulden, en de beloning van zijn collegae aan de Jansen Barbarakerk bedroeg respectievelijk 7 en 14 gulden. In de kapel van het kasteel waar twee altaren stonden, droegen heer Ghysbert Simonsz en heer Dirck Geerlofs vanaf de dag na het sterven ieder een mis van requiem op gedurende zes weken, zolang als de huishouding in stand bleef. Per mis ontvingen zij 4 stuivers. Stellig droegen zij daarbij de kostbare „casuffels” van zwart fluweel of damast, gebruikten zij de „kellick mit eenre patenen ende een silveren lepelken”, de ampullen, de schellen, de „ronde silveren boote om ostien inne te leggen” of het „busken”, en waren de altaren bekleed met „zwert flouweel gemenget met boerden van golden laken” of met „zwert sattin”. Elisabeth had de kasteelkapel apart laten inventariseren op 25 mei 1555 en Floris aanvaardde die inventaris op 14 januari 1556.

In de dorpskerken en de gestichten werden door de pastoors en vicarissen 30 missen gelezen, eveneens met 4 stuivers gehonoreerd. Na de missen werden de psalmen „Miserere” en „De profundis” gelezen. Plechtige gezongen missen werden opgedragen in de Barbarakerk en de beide kloosters. Na de noen werden daar direct „vigilien mit negen lessen” gezongen; de drie nachtwaken dus, elk bestaande uit drie psalmen en schriftlezingen uit het boek Job. De volgende dag werd dan vóór de hoogmis een mis van requiem gezongen, in de Barbarakerk „met drie heren”. Mariëncroon ontving voor elke mis en vigilie een Filipsgulden à 25 stuivers, Jerusalem een goudgulden à 28 stuivers.² Bovendien kregen de kloosterlingen eenmaal een „gracelicken maelyt... om hunlieden te verwecken voer mijn ziele te bidden”. Het kapittel van de Barbarakerk werd voor de 30 vigiliën en missen met 3 gulden per keer gehonoreerd. Bovendien werd in die kerk nog een jaar lang iedere maand een mis opgedragen zodat in totaal 126 gulden moest worden uitbetaald „te distribueren, onder den canonicken, vicarysen, capellaen, coster ende choralen, de twee choralen te genieten soevoel als eenen vicarius”.

Zo had Elisabeth het in haar testament van 25 mei 1555 bepaald en het is precies zo uitgevoerd. Ook in allerlei kloosters elders werden voor haar zielerust missen gezongen of gelezen. Zeker zal te Culemborg de bevolking met deze plechtigheden hebben meegeleefd, stellig

² In het testament iets andere bedragen. Vgl. echter AHGC 251.

toen dit voor de dertigste maal geschiedde. Door de onderbreking van de grote feestdagen zoals Kerstmis en Driekoningen was het intussen half januari geworden. Toen kwamen op het kasteel bijeen alle kanunniken, vicarissen, de kapelaan, de schoolmeester met de kinderen, de prior en religieuzen van het Jerusalemklooster, de pastoor van de Janskerk met zijn vicaris en kapelaan, de pater van 't vrouwenklooster en zijn onderpriester en ook alle andere priesters uit de stad. Zij begeleidden de baar, waarop een „cofferken” stond dat het hart van de vrouwe moest representeren, in plechtige optocht naar de Barbarakerk. Naast de baar liepen in rouwkleiding enkele armen, onder anderen die van het oudeliedenhuis op de Havendijk, door hun kapelaan geleid en met toortsen in de hand. Allen die de baar volgden droegen rouwkleiding die op het kasteel verstrekt was. Ijlings was het laken daarvoor aangekocht te Utrecht, en toen het daar uitverkocht bleek, zelfs te Den Bosch en Antwerpen. Natuurlijk was er verschil in kwaliteit, al naar de stand van de bezoeker. De kleermakers hadden handenvol werk gehad om alles bijtijds klaar te krijgen.

In de kerk waren nog meer kaarsen ontstoken dan tevoren – 84, op „schottelen” – en meer „blasoenen” aangebracht: het ging er nog „solemnelicker” toe dan tevoren. Twee grote pondskaarsen stonden bij het altaar. Toch had de vrouwe zelf bepaald dat alles niet met overmatige „pompe” mocht geschieden „soe deselve niet tot salicheyt van der zielen, maer alleenlick tot satisfactie van der werelt en strect”. Zoveel mogelijk missen werden er op deze dertigste dag gelezen en aan de armen te Culemborg bijna 3000 wittebroden uitgereikt. Ook de geestelijken verenigden zich toen aan hun „gracelicken maelyt”.

Behalve aan familieleden, vrienden en huispersoneel werden uit de nalatenschap legaten uitgekeerd aan broederschappen te Brussel, Culemborg, Gent, Den Bosch en Mechelen, aan Clarissen- en Minderbroederskloosters in tal van plaatsen. De beurs in het college van Standonck te Leuven werd verrijkt; de kerken te Culemborg en Hoogstraten, ook „den armen lasarus ofte melaten” aldaar en het oudeliedenhuis op de Havendijk werden begiftigd. Het klooster Diepenveen moest voor het legaat een „tafereelken” terug zenden, „eertyts gemaect by mynre genadige vrouwen jonfferen moye, die in denselven convente geprofessyt ende gestorven is”. Een aantal meisjes kregen huwelijksgiften.

¹ Sloet in BM Gelre, IX, blz. 262, aant. 2.

Als executeurs van haar testament had Elisabeth aangewezen ridder Johan van Culemborg van Renswoude, deken Jan van Schoonhoven, stadhouders Melchior van Culemborg en secretaris Lenaert Herdinck. Zij hadden volmacht om na aftrek van alle legaten de rest van de nalatenschap te besteden ten behoeve van de armen. Voordat de executeurs daartoe konden overgaan moesten zij eerst nog aan een verplichting voldoen die niet in het testament opgenomen was: de bouw van de nieuwe sacramentskapel, waartoe de vrouwe onder invloed van Hezius' prediking besloten had in september 1555.¹ Een paar dagen voor haar dood had ze aan haar rentmeester Jan van Cuyck en de deken nog eens nadrukkelijk gezegd hoeveel waarde zij aan die kapel hechtte. Daar waar „de aude sacristye te wesen plach”, dus aan de noordkant van het koor der Barbarakerk, werd de kapel nu opgetrokken opdat men daar „bequamelicker ende mit meerder devotie den luyden ministreren sal mogen dat weerdige heilige sacrament”.² Het was niet alleen voor de broederschap bedoeld maar voor iedereen die vaker dan gebruikelijk ter communie wilde gaan.

In december 1556 was de kapel gereed. Uit de nalatenschap waren ruim 650 gulden aan de bouw besteed. De ornamenten alleen kostten al 100 gulden. Een schrijnwerker had een grote „casse van wagschott” vervaardigd om de voorwerpen in op te bergen. Kazuifels en antependia, met kostbaar goudlaken versierd, waren in Utrecht en Antwerpen aangeschaft. Op 4 mei 1557 gaf deken Van Schoonhoven aan de Culemborgse schilder Jan Deys Geritsz opdracht om een altaarstuk te vervaardigen. De taak van Deys werd door Van Schoonhoven nauwkeurig omschreven. „Die tafell int nieuwe choor, staende opten outaer, daer men dat weerdighe ende heyliche sacrament op settende iss”, is een drieluik. „Int principael middelste velt deser tafelen” moest Deys schilderen „dat avontmael dat onss heer Got at mit zyn apostelen, aen de rechtersyde daer dat paesslam ghegheten werdt van die kynderen van Ysrahel; ter lufterzyde die maelyt van koninck Assuerus. Buten op beyde die dueren van den selve taffel daer die kijnder van Israhel dat manna ofte dat hemelsch broot vergaderen. Ende beneden aen die cleyn duerkens van der voorsz tafelen buyten aen die een zyde den engel die Heliam, slapende onder enen boom, weecten ende dede hem eten ende drincken broot ende dranck die daer stont aen syn hoeft. Op dander syde sal staen Aaron ende Moyses mit die roede die uut den steen water sloech daer die kynder van

² AHGC 252, 6 december 1555.

Ysrahel ende haer beesten aff droncken." Binnen op die kleine deurtjes moest Deys uitbeelden „aen deen syde daer Sint Gregorius celebreert ende inder missen ons heer Got opbuerende ist; aen dander zyde onse genadige vrouwe zaliger gedachtenis, geassocieert mit eene joffrouwe off twe, daerbij noch weeskynderen, so knechtjens so meechdekens in hair habijt". De voet van dit drieluik en verder de hele altaaropstand, ook de twee „beeldekens daerinne" moest Deys „stofferen op syn beheur", polychromeren dus. Ook dat eenvoudige werk was hem wel toevertrouwd: bij de uitvaart van Elisabeth had hij kandelaars zwart moeten verven. Vóór Kerstmis 1557 zou hij met zijn werk gereed moeten zijn. In totaal ontving hij er 69 gulden – 11½ „pont groot „vlaemsch" – voor op 9 mei 1558. Van Schoonhoven had hem bij de opdracht 12 gulden voorgeschoten die nu door de rentmeester aan de executeur van de boedel van de deken, Jordaen Egens, werden terugbetaald. Van Schoonhoven had de voltooiing van het werk zelf niet meer meegemaakt.

Toch zullen zijn denkbeelden, of misschien ook die van pater Hezius, deze voorstelling hebben bepaald. Uit de instructie van Deys blijkt hoe men in deze jaren het altaarsacrament beschouwde en in welk bijbels kader het werd gesteld. Merkwaardig is, dat, als de kleine benedendeurtjes gesloten waren, het drieluik geen uitbeeldingen bevatte die voor een reformatorisch gezinde op zichzelf onaanvaardbaar waren. De verhalen over het slachten van het Paaslam, over het manna in de woestijn of het water uit de rots voor de Israëlieten, over de spijziging van de profeet Elia door de engel worden immers ook binnen het Protestantisme gaarne als symbolen van het Avondmaal gezien. Op dit punt is er sprake van een zekere continuïteit in de bijbeluitleg. Tegenover de voorstelling van de maaltijd van Ahasverus, genomen uit het boek Esther, stond men toen al wat huiverig; dit blijkt uit de verdere geschiedenis van dit drieluik. Dat het wonder van de mis van paus Gregorius als enige niet-bijbelse schildering werd opgenomen, ligt, gezien de geweldige populariteit van dat verhaal voor de hand.¹ Zonder twijfel is vrouwe Elisabeth gekniel voorgesteld, met achter haar enkele maagden en kinderen uit het weeshuis, dat evenals deze kapel uit haar nalatenschap bekostigd zal worden. Tussen de sacramentskapel in de Barbarakerk en het nieuwe weeshuis zal een hechte band worden gelegd, zodat die kapel ook „der wesen cappelle" genoemd zal worden. Op 28 april 1560 wordt genoteerd

¹ Vgl. F. Pijper, *Middeleeuwisch Christendom (de H. Hostie)*, 1907, blz. 27 vlg.

dat de kapel enige tijd eerder gewijd is door „mijn heere den Bischoep van Ebron, suffragaan tot Utrecht” en hem daarvoor 20 gulden zijn uitbetaald.² Het was Nicolaas van Nieuwland, die later als goedhartige doch drankzuchtige bisschop van Haarlem een droevige vermaardheid genieten zou.

Het nieuwe weeshuis kwam al even ter sprake. Na rijpe overweging besloten executeurs immers, zowel te Hoogstraten als te Culemborg, weeshuizen te stichten, menende dat dit het beste aan de armen ten goede zou komen en aan de bedoelingen van de erflaatster beantwoorden. In Hoogstraten werd het ingericht voor 12 wezen onder leiding van twee vrouwen en een priester. In Culemborg werd een geheel nieuw gebouw in de binnenstad gezet waar 48 kinderen onderdak konden vinden, verzorgd door 12 vrouwen en 2 priesters.

In mei 1557 is het bestek voor de bouw van het Culemborgse weeshuis opgemaakt. Executeurs hadden eerder „Ten Heyligen Leeven” in de binnenstad aangekocht, het terrein waarop men indertijd het Jerusalemklooster had willen bouwen. Daar verrees het grote hoofdgebouw met er omheen een complex van schuren en stalletjes voor de boerderij, het wassen, bakken, turf opbergen, brouwen en ook om de zieken te verzorgen. Het eigenlijke huis bestond uit twee vleugels die haaks op elkaar staan: de ene voor de meisjes en hun verzorgsters, de andere voor de jongens en de priesters. Op het punt waar de twee vleugels aan elkaar verbonden waren, bevond zich de keuken; vandaar gingen de spijzen naar de meisjeseetzaal in de westelijke vleugel en naar de refter van de jongens in de noordelijke. Gelijkvloers was er verder de spinzaal voor de meisjes en de school voor de jongens. Boven bevonden zich de slaapzalen. Voor de verzorgsters waren in de meisjeszaal aparte „cellekens” afgeschoten. Twee dienstboden sliepen in bedsteden beneden in de keuken.

De gevel van de meisjesvleugel is aan de kant van de binnenplaats volkomen blind; nòch uit de refter, nòch uit dormter of spinzaal was enig contact met de bewoners van de andere vleugel mogelijk. Het leken twee geheel aparte instellingen, volgens eenzelfde schema opgezet. Het ene raakpunt was de keuken. Het andere de huiskapel, die haaks op het uiteinde van de jongensvleugel stond. Om die te bereiken moesten de meisjes over de binnenplaats gaan. Maar ook dan kregen zij niets te zien: de kapel had een zijingang waardoor zij naar binnen konden. De jongens kwamen niet in de eigenlijke kapel, maar

² AHGC 251. Vgl. voor de inrichting: de fundatiebrief bij Voet.

hoorden de mis door een opening in de muur achter de ruggen van de meisjes. Zou de scheiding zó strak volgehouden zijn dat bijvoorbeeld broertjes en zusjes die uit een gezin afkomstig waren, elkaar alleen bij de kerkgang 's zondags te zien kregen?

In de lente van 1557 werd met de bouw begonnen. Twee der executeurs, Van Schoonhoven en Van Renswoude, overleden in de herfst van datzelfde jaar. Cornelis Jacobsz kon in de zomer van 1558 de ramen komen plaatsen. Toch duurde het nog lang, voordat de inrichting gereed was: eind 1560 kwam het personeel in dienst. Executeur Herdinck was in dat jaar gestorven, zodat Melchior van Culemborg de enige vertrouwensman van vrouwe Elisabeth was, die het werk voltooid zag. Hij ondertekende de fundatiebrief op 12 oktober 1560. Behalve twee executeurs die hijzelf uitgenodigd had om in plaats van de gestorvenen met hem de boedel af te wikkelen, tekenden de opvolger van Elisabeth, de jonge graaf Floris, deken Arent Deys van het Barbarakapittel en de beide burgemeesters van de stad Culemborg. In deze maand werden ook de benodigdheden voor de weeshuiskapel aangeschaft: een verguld-zilveren kelk, twee zilveren ampullen, „een zilveren beeldekens van onser liever vrouwen in de sonne, mit huere custodiën”, een missaal en altaarkleden. Het Maria-beeldje is wellicht midden in de kapel gehangen, zoals het gelijksoortige grote beeld in de Barbarakerk; voorstellingen, geïnspireerd op het twaalfde hoofdstuk van de Apocalypse. Bij deze inkopen werd Melchior bijgestaan door Armgart van Pallaes, weduwe van schout Willem van Rijsenborch; het liep op tot over de 400 gulden.

Pater Hezius kwam van Leuven over, om het personeel te instrueren en om Melchior behulpzaam te zijn. In de fundatiebrief memoreerde de executeur dat met dankbaarheid: hoe de Jezuïet gewerkt had „om dezelve in goede ordonnantie ende geregtheit te helpen brengen”, en ook pater Adriaenssens Melchior's taak had verlicht, zou niet onbeloond blijven. De statuten van het weeshuis dragen duidelijk de sporen dat zij in overleg met deze beide Jezuïeten zijn opgesteld. Zij waren paedagogisch beter onderlegd dan de bejaarde executeurs.

De kinderen, ten hoogste 24 van iedere sexe, zouden worden verzorgd door 12 „eerlyke en devote” vrouwen, die bij haar komst in het huis niet ouder dan 40 jaar mochten wezen en desgewenst hun hele leven daar verder konden slijten. In de weeshuiskapel kozen deze vrouwen uit haar midden de overste of „meesterse” die de huishouding besturen zou. Zij moesten sober gekleed zijn, van eerbare levenswandel, de kinderen met liefde verzorgen en ieder vrij ogenblik God

bidden „dat deeze vergaderinge en jonge plantkens tot Godes eere wassen en opgevoedt mogen worden”. In opspraak mochten zij niet komen, geen feesten bezoeken en vooral niet „verkeeren op suspecte plaatsen van een oneerlijk leven ofte ketterye”. Ook die binnen het huis „in ’t heymelyk ofte openbaar eenige verboden boeken hebben, leeren of sustineeren eenige sententie tegen die leeringe der heyligen kerke ende alzulks niet en beteren nog daaraf niet en abstinenceeren” zullen door de meesterse na toestemming van de zes oudsten uit het huis worden gezet. Degene van haar die drie volle jaren in het huis had gediend en „daarna begeerde te gaan in eenig goed gereformeert clooster” zou de inkoopsom van het weeshuis kunnen krijgen. „Gereformeert” wijst er op dat Hezius aan Melchior duidelijk had gemaakt dat het nodig was toe te zien welk klooster gekozen werd: daar waar de oorspronkelijke geloften werden nageleefd en geen verslapping geduld.

De meesterse was de voornaamste persoon in het huis. Zij huurde en ontsloeg personeel, maakte maandelijks de rekening op en had zelfs het recht, met advies van protectoren, de priesters van het huis te benoemen die voor de jongens moesten zorgen. De meisjes waren aan haar en de andere vrouwen toevertrouwd.

„Eerlyke, devote priesters” moesten dat zijn, „wel geleert” en niet gebeneficieerd binnen Culemborg. Zij zouden immers hun volledige taak in het huis vinden en daarom mochten zij geen deel uitmaken van het kapittel of de groep vicarissen der Barbarakerk. Hopelijk stonden ze dus ook buiten de kleine en grote wrijvingen die onder de kerkelijke dienaren nogal eens voorkwamen. Hezius brak dus bewust met het vicaris-stelsel. Naast de liturgische taak kregen deze priesters een paedagogische. Van lediggang zou weinig sprake zijn. In opdracht van deken of kapittel hielden de weeshuispriesters soms wel een „sermoen” in de kerk „om die kinderen te beter waar te nemen, t’instrueren ende te leren”. Het spreekt vanzelf dat zij niet mochten leren „eenige articulen tegen het gelove en ordonnantie onser moeder de heylige kerke”. Dan zouden zij terstond worden ontzet. Hun slaapvertrekken waren in de buurt van de jongenszaal, zoals de vrouwen hun kamers hadden in de vleugel die voor de meisjes waren bestemd. Zij waren dus volkomen intern. Anders als de vicaris in het hofje op de Havendijk hadden zij ook een taak in de zielzorg van „het huis”.

Als de kinderen in het huis kwamen, werden ze door de priesters ingeschreven. De minimumleeftijd voor toelating was voor jongens zeven en voor meisjes zes jaar. Tot hun zestiende konden ze er dan

blijven. Wie van hen „devotie” heeft om in een klooster te gaan, zal daarover met een van de priesters moeten spreken die de beweegredenen onderzoeken en goedkeuren moet. Dagelijks krijgen de meisjes les van de meesteres in lezen, schrijven, spinnen, naaien, stikken en ander handwerk. De priesters gaven het onderwijs aan de jongens. Het moest zoveel mogelijk aan ieders capaciteiten worden aangepast. „Knegtkens, zo plomp van zinnen” dat hun toch niets bij te brengen was, moesten al vroeg buiten het huis een ambacht gaan leren beoefenen. Daarentegen waren er ook knaapjes die Latijn leerden en eenmaal per jaar een oratie hierin moesten houden. Die genoten bovendien het voorrecht om samen ter kerke te mogen gaan en onderweg in het Latijn te converseren!

De dag begon voor allen in het winterhalfjaar om zes, in de zomer om vijf uur. Direct na het wassen en aankleden gingen zij twee aan twee naar de kapel om de mis bij te wonen. Ieder kind las geknield het „paternoster ende Ave Maria of anders na zy best geleert” waren. Natuurlijk werd er gebeden voor de zielerust van de stichteres. Daarna volgde het ontbijt en de school. Om elf uur kwamen de kinderen met gewassen handen aan tafel. Ook deze maaltijd werd met gebeden omlijst en bovendien las bij de jongens een der priesters enkele psalmen. De vrouwen en meisjes – die in de andere vleugel van het gebouw hun eetzaal hadden – moesten weer „eenen Pater Noster ende een Ave Maria” bidden. De middagschooltijd viel van één tot drie uur, het avondeten om zes. Tijd voor recreatie was er dus wel en die werd goed gebruikt. Met mooi weer gingen de kinderen onder toezicht eenmaal per week buiten de poorten wandelen. 's Winters was het bedtijd om zeven, 's zomers om acht uur – niet nadat de wezen zich goed hadden gewarmd in het koude jaargetij. Op de reinheid werd steeds gelet, vooral van haar en gezicht, minder van de voeten. De bedden werden geregeld verschoond en van vers stro voorzien. Maar vooral moesten de kinderen er keurig uitzien – „gekuyst ende gereynigt, de voeten gewassen ende de hoofden gekemt, opdat men speuren mag de goede affectie ende liefde tot den kinderen gedragen wordt” – wanneer zij ter communie gingen.

Want daarin verloochent zich de gedachtengang van Hezius en Adriaenssens niet: deze kinderen moeten naast lichamelijke ook geestelijke reinheid leren betrachten. De vrouwen behoren hun daarbij voor te gaan. Iedere week moet zaterdags en zondags gelegenheid gegeven worden in de weeshuiskapel te biechten bij een der priesters. In de winter moet daarom „een bequaem vuur” worden aangemaakt.

Wie liever niet wil biechten bij de priester van het weeshuis zelf, mag in de Barbarakerk naar een andere geestelijke toegaan, mits het tevoren aan de meesterse wordt gevraagd, opdat deze het kan controleren en men niet onder het mom van biechten buitenshuis allerlei andere dingen verrichten gaat. Van de vrouwen wordt verwacht dat zij op de hoogtijdagen communiceren. Alle weeskinderen worden verplicht „op die vier hoogtyden te bigten te gaan” en op zijn minst twee maal per jaar ter communie, zo zij tenminste „tot discretie van jaren gekomen” zijn. Aan de opvoeding in het weeshuis mag het niet liggen als zij later de sacramenten verwaarlozen.

Daarom leren zij ook, de kerk te bezoeken. Elke zon- en preekdag loopt de kleine stoet, twee aan twee, de jongens voorop, 's morgens om zeven uur naar de Barbarakerk om daar het „sermoen” te gaan horen. Voor de zieken en thuisblijvers draagt een van beide priesters op diezelfde tijd in de weeshuiskapel de mis op. De andere priester is met de kinderen naar de kerk gewandeld. Soms preekt hij daar zelf, meestal luistert hij mee naar de pastoor of een der andere geestelijken. De wezen hebben hun eigen plaats in het noorderdwarspand, het „onser Lieven Vrouwen Choor”. Daarna gaan ze met hun priester en de meesterse naar de sacramentskapel. Door de goede zorgen van de meesterse staan daar de gewijde voorwerpen gereed en kan de priester hier de mis opdragen. Vooraf zingen de jongens het „Veni sancte spiritus” zoals ze dat ook in het weeshuis dagelijks doen. De koorzang voor de mis in de sacramentskapel hebben zij op school geleerd. Natuurlijk gaan zij ook ter kerke op de bijzondere dagen als Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Sacramentsdag, Allerheiligen, Kerstmis, Driekoningen, op alle dagen gewijd aan Maria, op Kerkwijding en de „Omgang of Kermis-dagen, daar zy mede en in order zullen gaan”. Op de terugweg naar het huis mogen zij zich dan al verheugen dat er vandaag in de keuken, die precies tussen de meisjes- en jongensvleugel in ligt, iets bijzonders voor hen wordt klaargemaakt. Iedere dag wordt 's avonds „onser Vrouwen Lof, voor het venster van de kapelle” gezongen en wordt en kaars op het altaar ontstoken. Zo is de devotie van de kinderen in de week gericht op de diensten in de huiskapel maar voor de zon- en feestdagen op de sacramentskapel.

In een aanvulling op de fundatiebrief van 16 december 1560 bepaalde Melchior van Culemborg nog, dat het weeshuis altijd onderdak moest verlenen aan de paters van vier „biddende orden, die alhier huere gewoonelyke statie hebben om te prediken”. Misbruik van die gastvrijheid moest hij natuurlijk uitsluiten en daarom begrenste hij

de termijn tot drie dagen. Maar terwijl hij dit vaststelt, valt hem in dat dit een mooie gelegenheid is om ook van zijn dankbaarheid te getuigen jegens de twee Jezuïeten uit Leuven die hem met zoveel raad en daad hebben bijgestaan, en hij besluit: „Nog ordonneere ik, of 't zaake waar, dat alhier tot Culemborg quame den eersame en devoten priester Mr Arent Hesius, die in alle zaaken der fundatie groote neerstigheyt en veel arbeyt gedaen heeft, . . . dat zoo wanneer den voorsz. Mr. Aarnt gelegen zal zyn hier tot Culemborg te komen om te bezien ende verneemen of alle die ordonnantien ende statuten des voorsz. fundatie ook wel onderhouden worden, dat hy alsdan binnen den convente of weeshuyse voorn. ontfangen zal werden ende daarin logeren ende by de priesteren ter tafel gaan eten, insgelyken ook den waardigen heere Mr Adriaan Adriaansen, die meede een getrouwe raad en helper geweest is tot dezelve fundatie, zoo zyn weg tot eeniger tyt hierdoor geviel te passeren, dat dezelve meesterse Mr Adriaan ook ontfangen, logeren en tracteren zal, een dag of twee als voorgenoemt.”

Een jaar later liet Melchior nog aan pater Hezius 42 gulden schenken „in recompensie van de menichfuldige diensten hy gedaen heeft om my te helpen ende te effectueren alle de nootlicke dingen tot goeden regel ende stichtinge van tnyeuwe weeshuys . . . insunderheyt oic om de personen, te weten de vrouwen oft meecheden, te induceren”. Maar Hezius ontving dit bedrag niet voor zichzelf. Uitdrukkelijk schreef hij in zijn kwitantie dat dit geld dienen zou „tot een aelmisse voer die studenten van der societyt Jesu tot Loeven om te bidden voer die ziele van myn vrouwe seliger”.¹ Elisabeth had hem er om geverdeerd dat hij van de mensen nooit iets ten eigen bate vroeg.

Elisabeth Mathysdochter werd tot meesterse gekozen en heer Johan Cornelisz werd de eerste priester. Later kwam nog magister Jan Aveloy in dienst.² Het weeshuis zou zo niet alleen de herinnering aan vrouwe Elisabeth, maar ook aan Hezius' werkzaamheid in Culemborg bewaren. De inrichting droeg zijn stempel.³ Ook de sacramentskapel hield de heugenis aan Hezius levend. Maar verder? Is de opleving, die hij in 1555 bewerkte, blijvend geweest? Of hing zij toch teveel aan zijn persoon, aan zijn overtuigingskracht vooral? De ingezetenen biechtten bij hem – deden ze dat omdat hij niet uit de plaats zelf was? Had hij door zijn optreden ook een band van vertrouwen met de stedelijke geestelijkheid gelegd? Van Schoonhoven overleed in 1557.

¹ AHGC 252, 3 mei 1561. Vgl. ook no. 251.

² Archief Elisabeth-Weeshuis: Eerste rekeningen vanaf 11 november 1560.

Hoe werd na diens dood de toestand in het kapittel? We weten eigenlijk alleen dat de vriendschap tussen Hezius en Melchior bleef bestaan en dat Melchior in de woelige jaren, die kwamen, van alle inwoners de meest overtuigde en actieve Rooms-Katholiek bleek te zijn.

Toen Hezius in 1560 te Culemborg kwam, kon hij in de weeshuis-kapel een groot altaarstuk aanschouwen, vervaardigd door Jan Deys op last van Melchior en Herdinck. Het drieluik reikte van de altaartafel af omhoog „totter welvinge toe”, en bestond uit goed gezaagd en gedroogd wagenschot. Executeurs hadden op 4 september 1559 bepaald wat er op moest komen. Op het middelste paneel moest Deys bovenaan de „heylige drievuldicheyt” schilderen met daaronder de spreuk „benedicta sit sancta trinitas”. Lager kwamen „negen chooren der Ingelen” met „aen beyden zyden de vergaderinge van santen en santinnen”. Daaronder weer een „gesterden hemel”, afgesloten door de spreuk „in nomine Jhesu omne genu flectatur”, ontleend aan Filippenzen 2. Bovendien zou Deys leveren „de representatie van eenen Jhesus om mede opten altaer voer tmidden van der tafelen geset te werden, gestoffeert naer zynen eisch”. De binnenkant van de zijpanelen zou worden „becleet mit personaigien” en wapens. De linkerdeur vermeldt: „sub umbra alarum tuarum protege nos” en daarnaast volgen broederlijk „de representatien van mijnen heeren van Ville ende van Hoochstraten, mit huere wapenrocken ende mit dat colier van der oerden, beyde knielende”. Meer dan vijftig jaar was het toen al geleden dat de heer van Vile, Jean de Luxembourg, gestorven was. Hij huwde Elisabeth in 1501 maar overleed reeds in 1508. Zij had blijkbaar de herinnering aan hem in ere gehouden, ook na haar tweede huwelijk met zijn executeur-testamentair Antoine de Lalaing. Beiden werden nu in haar stichting herdacht, ook dat zij lid waren geweest „van der oerden”: de keten van het gulden vlies moest duidelijk op hun afbeelding te zien zijn. Onderaan kwamen hun wapens, „mitter oerden ende d'eene mytten hoet, te weten de ruyten; Luxemburg op te rechtezyde”. Enig onderscheid bleef er dus toch wel: het geruite wapen van Lalaing kreeg de gravenkroon, eigenlijk ontleend aan een bezitting die zijn vrouw mee ten huwelijk had gebracht, Hoogstraten, in 1518 tot graafschap verheven.

Achter de beide mannen van Elisabeth schildert Deys „twee priesteren” en „de xxiiij knechtken daerachter mit lavender grau

gecleet ende mit een E opte mauwe". De wezen droegen dus de gestichtskleren, gelukkig niet zo bont opvallend als elders. Het laken van Maastrichts „lavender grau" werd pas in het begin der negentiende eeuw afgeschaft.¹

Het rechterluik krijgt als aansluiting aan het middenpaneel eerst de bede „respicere dignare super hanc familiam tuam". „De representatie van myn vrouwe op huere knyen" komt als hoofdmotief, met twee wapens aan haar voeten: het is haar eigen Culemborgse wapen, de ene keer met dat van Luxemburg, de andere met dat van Lalaing gecombineerd. Bij dat laatste werd de „hoet" niet vergeten. „Achter huer de xij vrouwen, achter de vrouwen de xxiiij meyskens, oic mit lavender grau gecleet mit de E opte mauwe".²

„Wel ende loofflicken" wordt alles „gestoffeert mit golde ende andere verwen naer den heysch van den wercke volmaect te leveren". Het werk moest gereed zijn op 24 juni 1560. De vervaardiging van het ijzerwerk viel buiten het bestek. De achtergrond moet „mit gout beleit" worden en de buitenkant van de deuren mit „landscapen ende boomen". In totaal zal Deys er 56 gulden voor ontvangen. Op 27 augustus 1560 krijgt hij een eerste betaling van 36 gulden en op 24 januari 1561 nog 20. Dan wordt uitdrukkelijk gezegd dat het stuk van binnen en buiten klaar is, maar dat hij de „representatie van eenen Jhesus, gestoffeert" nog niet gereed heeft. Vermoedelijk moet het beeld dus nog gepolychromeerd. Tevens blijkt dan, dat executeurs nog met hem overeengekomen zijn dat de buitendeuren twee voorstellingen moeten bevatten: „de eene aen der rechterzyde mit een crucifix mit dat beeldt van onsen Heere God daeraen hangende, ende Sint Marie Magdalena daeronder; ende de andere aen der slincker zyde mit Onse Lieve Vrouwe ende Sint Johan". Deys ontvangt daarvoor nog een extra som van 12 gulden.

Het triptiek van de aanbidding der Drievuldigheid door de wezenfamilie met hun beschermers, en het altaarstuk voor de sacramentskapel kunnen beide enigszins als symbool gelden. Een symbool van de geloofseenheid en eenvoud die nog onder vrouwe Elisabeth in de stad heeft geheerst. De onrust der Reformatie komt steeds dichterbij de stad. In Deys' werken valt er niets van te bemerken. Toch zal het slechts enkele jaren later zijn, dat de weeskinderen niet meer zo eendrachtig neerknielen in aanbidding, dat de inzetting van het Avond-

¹ Elisabeth-Weeshuis, *Gedenkschrift*, 1860 (door P. Alma), blz. 81.

² AHGC 252. Op een dubbel foliovel, in drie verticale banen verdeeld, is de plaats aangeduid van de voorstellingen, met daaronder over de hele breedte de contracten

maal niet meer zo vanzelfsprekend met ronde hostiën wordt uitgebeeld. Een ander denken breekt zich baan dat de mensen terug wil roepen tot het horen van het Woord alleen, en geen afbeeldingen in kerken of kapellen dulden zal. De rust in de stad is dan onherroepelijk voorbij.

Want het jaar 1555 vormt achteraf gezien een duidelijke scheiding. Zowel de Nederlanden in het algemeen als Culemborg in het bijzonder krijgen nieuwe, jonge gezagsdragers. Dat was voor de tijdgenoten misschien het voornaamste. Belangrijker is de nieuwe verandering in het beeld der Reformatie. Na het verspreide Lutheranisme, het zo individualistische Sacramentarisme en het massale Anabaptisme nadert nu een vierde stroming: het Calvinisme. Vooral na de vrede met Frankrijk in 1559 zal het in kracht toenemen, omdat het juist over de zuidgrens zijn voedingsboden heeft in Genève en onder de Hugenoten. Langer dan het Anabaptisme zal het de mensen weten vast te houden, strijdbarder dan de Doopsgezinde stroming en het Lutheranisme zal het tegen de overheid zijn, strakker en omlijnder dan het Sacramentarisme. Geen stad houdt het op den duur buiten haar muren. Dat betekent het einde der Middeleeuwen.

van 4 september 1559 over de binnenkant, en van 22 januari 1561 over de buitendeuren. Buiten op het foliovel staan de drie kwitanties van Deys.

II

Spanning

1556-1566

DE ACHTTIENJARIGE NIEUWE GRAAF, FLORIS VAN PALLANDT, kon zich zijn vader ternauwernood herinneren en had zijn moeder nooit normaal gekend. Zijn oudtante had hem toevertrouwd aan de zorgen van haar secretaris, Lenaert Herdinck. Het was in diens aanwezigheid dat hij op 18 december 1555 in zijn slaapkamer op het nederhof „beneden den wyngaert”, de stadssleutels in ontvangst nam van de Culemborgse drost en de leden van de magistraat. De jonge graaf, omgeven door zijn veel oudere raadslieden, liet Herdinck voor zich antwoorden.¹ De volgende dag beloofde hij bij zijn inhuldiging op de pui van het stadhuis handhaving der privileges. Hij legde de eed af op een missaal en kruis. De burgerij van haar kant, daartoe uitgenodigd door de oude Melchior van Culemborg, zwoer hem trouw bij God „ende alle syne Heylighen”. Met een korte toespraak – natuurlijk weer door Herdinck – was de plechtigheid ten einde.²

„Alle syne Heylighen”, een missaal, een crucifix – in godsdienstig opzicht veranderde er niets. Floris was door Elisabeth in trouw jegens de Rooms-Katholieke kerk opgevoed en niemand had de eerste jaren enige reden aan de oprechtheid van dat geloof te twifelen. Wel veranderde er iets in materieel opzicht: de graaf vertoefde niet meer dan noodzakelijk was in zijn eigen gebied, maar toog met voorliefde naar Brussel waar hij volop de omgang met stands- en leeftijdsgenoten kon genieten. Een half jaar na de dood van Elisabeth berichtte hij aan zijn vroegere voogd dat hij te Brussel op de Zavel een woning had gekocht voor liefst 12.000 gulden. Het lag naast het hof van Egmond en niet ver van het hertogelijk paleis. Het had toebehoord aan Martin van Gaesbeeck, graaf van Hautekerke.³ Daar leefde hij als een vorst, zich bewust van zijn rang en van de omvang der erfenis die hem ten deel was gevallen.

De stad maakte het intussen niet zo best. In december 1556 heerste er zulk een duurte, dat de executeurs van het testament van Elisabeth besloten, geld aan de armen uit te keren. In het begin van het volgende jaar nam de crisis nog toe. Broden werden er nu voor de behoeftigen gebakken en schepen turf uit de Gelderse venen aangevoerd, alles uit de boedel van Elisabeth bekostigd.⁴ Zij had immers het merendeel van haar bezit aan de armen nagelaten? Ook wel andere zaken werden door de executeurs gesteund, als reparaties aan de kerk van het

¹ Voet blz. 196 vlg. Kalkhoven blz. 179.

² Voet blz. 198 vlg. Kalkhoven blz. 180 vlg.

³ Schotel blz. 9 vlg. Kalkhoven blz. 181.

⁴ AHGC 251.

Jerusalemklooster die zeer „remotyck” begon te worden zodat het regenwater van het dak op de pijlers buiten tegen de muren droop. De monniken kregen een nieuwe loden goot.

In dezelfde dure maand februari 1557 werd een merkwaardige ontdekking gedaan. Het plakkaat van Elisabeth uit 1541, vernieuwd in 1553, gold nog steeds, maar ondanks dat verbod van geheime bijeenkomsten en verspreiden van ketterse lectuur, bleken er hier en daar toch zulke dingen te geschieden. De drost werd opmerkzaam op een woning uit de Nieuwstad van Martijn Sandersz, en deed er dinsdag 9 februari een inval. Een groot getal van „quaden verboden luteranschen sacramentaryschen ende anabaptistischer boecken” trof hij er aan. Direct werden Martijn Sandersz en zijn vrouw Jutte Jacobsdochter gevangen genomen, naar het kasteel gebracht en verhoord. Doch zij werden „van der saken van lutheryen onschuldich bevonden, overmidtz huere onwetenheyt”. Daarom werden ze weer vrijgelaten. De boeken waren hun eigendom niet, maar van de mandenmaker Jacob Jacobsz, vermoedelijk een broer van Jutte, over wie verder niet gesproken wordt en die dus waarschijnlijk bijtijds ontvlucht was. De graaf reageerde op deze vondst met een nieuw plakkaat dat hij de 20ste februari ondertekende. De inhoud bleef dezelfde, want de bedreigingen konden immers niet erger zijn? ¹

Intussen hadden op 9 februari de drost, twee schepenen en de kastelein van het slot meteen de in beslag genomen boeken onderzocht. Het bericht hierover in het stedelijke publicatieboek luidt:

„Gehaelt op Dinstdach den IX Februarij anno LVII ten huysen van coman Meerthen, – Jacob Jacobszn mandemaecker toebehorende :

Item in den eersten Historia Ecclesiastica ;

item twee bibels, gedrukt te Emden, den enen mit rood en den anderen mit zwart leer, gebonden in hout ;

item noch xiiij boeckens der verclaringe ende vuytlegginge des tabernakels off der hutten Moisi ;

item noch een cleyn boecxken profetelicken vermaenende ende bestraffende redene aen die overheit, geleerde ende gemeyn volck, aen die verdorven secten ;

item een ingebonden lietboecken veelderhande scriftelicke liedekens ;

noch een ander lietboecken ;

item een valuatie boecken ;

¹ OAGC 77. Kalkhoven blz. 182 v.

² OAGC 77. De weinig bekende tekst alleen gedrukt – met misstellingen – bij Kalkhoven blz. 183.

noch een boecken haldende divisie van verwen in walsch geprent. Aldus gedaen in presentie van den drost, Geryt van Culenborch Hubertsz ende Peter Cool scepenen opten dach ende jaren alsboven. Hier was de casteleyn van den slote van Culenborch, genaemt Dirrick Huysmans, mede by. Dese voorscreven boecken, gehaelt zynde ten huuse als boven, noch in een sacxken steeckende, bestaen ten huuse van my Cristiaen Dirricxz." ²

Ze zijn dus niet verbrand en evenmin achtte men het nodig een der geestelijken bij het onderzoek te betrekken. Secretaris Christiaan Dirksz bewaarde ze rustig in een zak thuis. Zaten ze al in die zak toen ze gevonden werden? De aanwezigheid van 14 exemplaren van één werkje zou er namelijk op kunnen wijzen dat de verspreiding nog beginnen moest.

Was het wel zulke onschuldige lectuur? Ja, dat „valuatie boecken” met lijsten van geldswaarden waarschijnlijk wel, en eveneens het geschriftje over de „divisie van verwen”. Maar de rest? Van de „Historia Ecclesiastica” is de herkomst – bij zo summiere aanduiding – moeilijk te achterhalen. Evenmin hebben we houvast bij de twee „lietboecken”: er waren oudere exemplaren van Rooms-Katholieken huize maar ook sacramentistische uitgaven. Het kunnen producten zijn uit 1556 van Magnus van den Merberghe van Oosterhout te Keulen: dat werk was inderdaad sacramentistisch.³

Uiterst merkwaardig en bezwarend zijn echter de bijbels, de boekjes over de tabernakel en over de „redene”. Want de twee bijbels die in Emden gedrukt en zo fraai gebonden waren, kunnen niets anders zijn geweest dan producten van Steven Mierdman en Jan Gheylliaert uit 1556.⁴ En over deze vertaling en uitgave is veel te doen geweest. Zij kwam immers niet van enige officiële instantie, maar ontsproot aan het initiatief van deze twee Emdense uitgevers. Het was geen vertaling uit de grondtekst en evenmin een herziening van een bestaande Protestantse, Nederlandse bijbel, maar een bewerking door Gheylliaert van de Duitse bijbel uit Zürich, die in 1531 compleet verschenen was. Van Emden uit werd dus een vertaling de Nederlanden binnengesmokkeld die, niet zo vrij als die naar Luther, zich nauwkeuriger bij de grondtekst aansloot. Tot nu toe hadden de reformatorisch-gezinden het gedaan met vertalingen van Luthers werk, maar men ging naar een strakkere bewerking vragen: symptoom

³ Wieder blz. 135.

⁴ Over hen: De Bruin blz. 221.

van een andere denkwijze die zich sterker bij Calvijn zou aansluiten. De vertaling van Mierdman en Gheylliaert is echter door henzelf al spoedig vervangen met een bewerking naar Luther.¹ Enkele jaren later kwam, bij andere uitgevers, de befaamde „Deux-Aes” bijbel de herinnering aan de vroegere wegvagen. Dat zou de populaire vertaling blijven tot het begin der zeventiende eeuw.²

En het „cleyne boecxken profetelicken vermaenende ende bestraffende redene aen die overheit, geleerde ende gemeyn volck, aen die verdorven secten?” Zonder enige twijfel is dit een afzonderlijke uitgave geweest van het laatste deel van Menno Simons' Fundamentboek. Deze Friese pastoor, die men zoal niet de stichter der Doopsgezinde Broederschap, dan toch na de Munsterse storm haar belangrijkste figuur kan noemen, heeft in 1539, teneinde de overheid in te lichten over de ware aard der Dopers en zijn gemeente voor te lichten over de geloofsvragen, „Dat Fundament des Christelycken leers op dat alder corste geschreven” laten drukken. Het bestond uit verschillende hoofdstukken waarvan sommige wellicht al eerder apart verschenen zijn.³ Zeker zijn nà 1539 behalve het hele werk ook de afzonderlijke deeltjes enkele malen herdrukt, zonder naam van schrijver of drukker en zonder plaats en jaartal.

Het boekje dat te Culemborg was ontdekt, is waarschijnlijk later vernietigd, maar er bestaan nog wel losse exemplaren van dit laatste hoofdstuk, in een handig formaat van 10 bij 7 centimeter en met de titel „Een schoone ende profitelijcke vermanende ende bestraffende redene aen die overheit, gheleerde ende ghemeyn volck, aen die verdorven secten, ende aen dieghene die om des Heeren waerheyt daghelijcx vervolginghe lijden moeten; noch een troostelijc vermaen tot de Bruyt Jesu Christi”.⁴ En men kan zich voorstellen hoe gemakkelijk dergelijke dunne, kleine geschriften konden worden verspreid en in tijd van gevaar verborgen. De populaire vorm waarin Menno zijn denkbeelden goot, zijn zorgvuldige aansluiting aan het Nieuwe Testament, de innige en oprechte toon van zijn werk hebben gemaakt dat hij, de stille en misschien ietwat schuwe Fries, op zijn geestverwanten een vormende kracht heeft uitgeoefend als geen ander. In dit laatste stuk van

¹ De Bruin blz. 216.

² „Eemdersche Bibel” na 1560 zijn daarom de „Biestkens”- en de „Deux-Aes” bijbel. Vgl. *Het Boek*, XXX, blz. 16.

³ Van der Zijpp blz. 41.

⁴ In de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam.

⁵ Knappert blz. 225.

het fundamentboek valt zijn gematigdheid jegens de Munstersen op.⁵ Was Jacob Jacobsz in Culemborg dan een Doper? We weten veel te weinig van hem om dat te kunnen vaststellen. Er pleit weer iets anders tegen. Dat zijn de „xiiij boeckens der verclaringe ende vuytlegginge des tabernakels off der hutten Moisi”. Eén werk in 14 deeltjes zal dit wel niet geweest zijn. Eerder moeten we denken aan een stel exemplaren van eenzelfde geschrift over de tabernakel, kennelijk bestemd voor verspreiding ter plaatse of voor verdere verzending. Wat kan het geweest zijn? De tabernakel wordt niet door Menno Simons noch door David Joris behandeld. Bij een lijstje verboden boeken wordt wel genoemd „Van de suiiverheijt des Tabernakels by Erasmus”, maar het is niet waarschijnlijk dat dit zoveel verspreid zou worden. Slechts twee titels komen enigszins met de aanduiding van de te Culemborg gevonden boekjes overeen. De Doperse profeet Melchior Hoffman heeft herhaaldelijk verklaard, een uitlegging van de „Hutte Mose” te zullen schrijven. Volgens zijn geestverwant Obbe Filips is hij daaraan ook werkelijk begonnen. Misschien moeten we als een dergelijke voorstudie beschouwen „Der leuchter des alten Testaments uszgelegt, welcher im heylge stund der hütten Mose, mit seinen siben lampen”, een verklaring van de zevenarmige kandelaar, door Hoffman waarschijnlijk in 1529 gepubliceerd. Maar een complete verklaring van de tabernakel door Hoffman is nooit teruggevonden. Daarom is het evenzeer mogelijk dat het boekje, dat men te Culemborg in beslag nam, door Hendrik Niclaes geschreven was. Een der hoofdstukken van zijn „Spiegel der Gherechticheit” is namelijk getiteld „Ein figuer des warachtigen unde geistelicken tabernakels”. Net zoals gedeelten van Menno's boek afzonderlijk werden verspreid, zou dit hoofdstukje van Niclaes apart verschenen kunnen zijn. Hij woonde van 1540 tot 1560 te Emden; zijn boek „Spiegel der Gherechticheit” is na 1554 en vóór zijn vertrek vandaar, gedrukt. Met de twee bijbeluitgaven van Mierdman en Gheylliaert uit 1556 kan dit pas gedrukte werkje van Niclaes heel goed van Emden naar Culemborg gesmokkeld zijn. Of het er bij verspreiding veel bekeerlingen zou hebben gemaakt, staat nog te bezien.⁶ Weliswaar vond de prediking van Hendrik Niclaes

⁶ Over Hoffman: *Verhandelingen, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap, Nieuwe Serie*, 11de deel (W. I. Leendertz, *Melchior Hofmann*, 1883, blz. 158 vlg.; F. O. zur Linden, *Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer*, 1885, S. 318) en 27ste deel (P. Kawerau, *Melchior Hoffman als religiöser Denker*, 1954, S. 6). Over Niclaes: H. de la Fontaine Verwey, *De geschriften van Hendrik Niclaes*, in *Het Boek*, XXVI, blz. 161-222, vooral blz. 168, 171, 191.

soms enthousiaste instemming, maar voor de meesten was zij toch te fantastisch en te moeilijk. Zijn theorieën over „den vorgodeden mensch”, over de mystieke eenheid met God, zijn bijna uitsluitend allegorische bijbeluitlegging, zijn „huis der liefde” met de uitverkorenen aan wie nagenoeg alles geoorloofd zou zijn, ondervonden ook bij aanhangers der nieuwe leer scherpe bestrijding.¹

De Culemborgse overheid had dus meer gelijk dan zijzelf besepte, toen zij Martijn Sandersz onschuldig achtte „van der saken van lutheryen”. Want niet alleen dat hij onwetend bleek over de boeken van Jacob Jacobsz bij hem in huis, de boeken zélf bevatten niets – voor zover wij nu nog kunnen nagaan – van „lutheryen”, nòch de bijbels, nòch de andere werkjes. Wat in de Nieuwstad gevonden werd, wijst veel meer op „sacramentaryschen ende anabaptistischer boecken”.

De slechte tijd voor de stad hield intussen aan. Bevorderde dat de belangstelling voor de nieuwe leer? Er is te weinig van aan het licht gekomen om dat met zekerheid te kunnen zeggen. Ongehoorde prijzen werden betaald „ende den meesten oploop was op Pincxterdach, ende int selfde jaer werde alle dinc goedcoop ent int selfde jaer sterf aen de pest tot Culenborch seer vele, alsoo dat noch genaemt wert „de groote pest”, ende sterf Lijsken, mijn suster int Gulden Hooft”.² Zo vertelt de gemoedelijke burger Gerard Vremdt in zijn aantekeningen. Maar niet alleen zijn zuster overleed aan „de groote pest” in haar ouderlijk huis, de herberg aan de Markt. Een ander sterfgeval zou opnieuw aanleiding worden tot het vinden van verboden boeken.

Het betrof hier Adriaen van Aelst, waarschijnlijk kleermaker van beroep. In 1555 tenminste had iemand van die naam met andere kleermakers aan de rouwtabbaarden gewerkt voor de begrafenis van vrouwe Elisabeth. Van Aelst kwam ziek te liggen. Verzorging kreeg hij niet „so et altemael in den boedel voirsz. vuytgestorven was”.³ Daarom moest hulp van elders worden ingeroepen. Twee Cellebroeders kwamen bij hem. Zij hadden op 16 juli 1557 met de overheid een contract gesloten over het kisten en begraven der doden „die van de Godtsgave sterven sullen”.⁴ Zulk een orde, die zich met ware doodsverachting toelede op dit werk van barmhartigheid, vormde een uitkomst voor de magistraat. Bij hun werk bezochten zij ook de zieke Van Aelst, maakten een drank gereed, „menende die crancke

¹ Knappert blz. 213 vlg. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 1919 blz. 201-209.

² BM Gelre, XLIV, blz. 155.

daarmede te genesen" maar het baatte niet. De man stierf en werd naar de kerk gedragen. De Cellebroeders reinigden zijn huis. Daarbij ontdekten zij negen boeken en waarschuwden direct de overheid. De publicatie daarover luidt:

„Dese naebescreven boecken zyn bevonden ten huuse van Adriaen van Aelst, duer overbrengen van de Cellebrueders. Ende daerna gevisiteert by den Eersamen Deken, meyster Johan van Schoonhoven, Willem van Rysenborch drost, ter presentie van Geryt van Culenborch Hubertsz borgermeester, Cornelis van Aken ende Peter Cool schepenen.

Postilla durch Johannem Spangenberch,
 Testamentum novum Luther,
 Christelicke sermonien sonder auctheur,
 Die accerderinge ende materie van den Sacramenten,
 Calvinus,
 Cort bericht,
 Anastasius Veluanus,
 Ghiestelicker psalmen Luther,
 Belidinge ofte bekentenisse Luther.

Dese boecken zyn op ter stadthuys verbrant in de nye camer by den stadtdieners Claes Dirxz Vischer, Willem Claes ende Symon Otten, nae noen op Dinstdach den xxvij-en July anno XVcLVII ter presentie als voiren.”⁵

Dit lijstje bevat meer „grote” namen dan de boeken die bij Martijn Sandersz waren aangetroffen: Luther driemaal, Calvijn, Anastasius Veluanus en Spangenberch. Er zijn ook enkele werken in vreemde talen onder. Zou daarom Van Schoonhoven erbij geroepen zijn? De opgave is, jammer genoeg, nog beknopter dan van de vorige boeken-vondst en maakt bovendien de indruk, vluchtig te zijn opgesteld. Van Johannes Anastasius Veluanus bestond in dit jaar onder deze naam tenminste geen ander werk dan „Kort Bericht in allen principalen punten des Christelicken geloven”, anders gezegd „Der Leken Wechwyser”, waartegen Elisabeth nog in 1554 gewaarschuwd had. Maar op het lijstje der gevonden boeken worden zowel „Cort bericht” als „Anastasius Veluanus” genoemd, terwijl van geen andere schrijver uit die jaren ons een „cort bericht” bewaard is. Bedoelt men met die twee aanduidingen onder elkaar dan alleen „Der Leken Wechwijser”?

³ AHGC 2971.

⁴ OAGC 77.

⁵ OAGC 77, gedrukt bij Kalkhoven blz. 184. De opgave bij Voet blz. 201 (en dus Schultz Jacobi etc.) is uit een later afschrift en bevat enkele onnauwkeurigheden.

Ook de vermelding „Calvinus” zegt op zichzelf weinig. Heeft Van Aelst een Latijnse uitgave van de Institutie in huis gehad? Of was het „Excuse tot mijn Heeren die Nicodemieten”, in 1554 te Emden door Mierdman en Gheylliaert in Nederlandse vertaling uitgegeven? Hun bijbel van 1556 troffen we immers al te Culemborg aan? Gemakkelijk konden ook per schip langs de Rijn boeken worden aangevoerd. Zo zal de Postille van Spangenberg wel bij Van Aelst zijn beland: een uitlegging van Luthers Grote Catechismus voor de jeugd door een leeftijdgenoot van hem, Johannes Spangenberg, niet te verwarren met de jongere Cyriacus. De herkomst van het boekje over de Sacramenten is duister. En wat de „Christelicke sermonien sonder auctheur” betreft: van Calvijn zijn in 1557 preken in het Nederlands verspreid, maar even goed kunnen we denken aan de „Sermonen” uit 1520 die een eigen bijbels geluid lieten horen en op naam stonden van de minderbroeder Nicolaes Peeters: van dit laatste werk bestaan namelijk exemplaren zonder de naam van de schrijver.¹

De drie boeken van Luther tenslotte zijn eveneens dermate summier aangeduid dat er niet eens uit op te maken valt, in welke taal zij geschreven zijn. We kunnen denken aan een bijbeluitgave, een gezangboek² en misschien zijn grote „Bekentnis vom Abendmahl” uit 1528.

Wat de aard der ketterse bijeenkomsten is geweest, die de drost in februari 1557 op het spoor kwam, is uit de boekenvondsten niet vast te stellen. Wijzen de geschriften van Menno Simons en Melchior Hoffman of Hendrik Nicolaes op Doperse invloeden, de verzameling van Adriaen van Aelst gaat in een heel andere richting. De combinatie van vier Lutheraanse, enkele nationaal-gereformeerde werken en een Calvinistisch boek is uitzonderlijk. Van een overheersend kenmerk is nog weinig sprake.

Intussen liet de jonge graaf zich ook in de volgende jaren niet veel te Culemborg zien. Als zoveel andere edelen streed hij in de oorlog tegen Frankrijk. Verder vertoefde hij meestal te Brussel. Daar bezat hij immers veel vrienden. Willem van Oranje en Hendrik van Brederode waren maar een paar jaar ouder dan hij. Hun goederen, Buren en Vianen, grensden aan die van Floris en het is bewijsbaar dat de Culemborgse graaf de adviezen van zijn buurlieden niet in de wind

¹ J. Lindeboom, *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden*, 1946 blz. 37 vlg.; Knappert blz. 118 vlg.

² W. J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, 1943 blz. 150. „Belidinge ofte bekentnisse Luther” is de vertaling van *Sermon von dem Sakrament des Leibes und Blutes*

sloeg. Middenin 's konings landen vormden hun gebieden een onafhankelijk blok. Floris had bovendien, evenals Oranje, grote belangen in het Duitse Rijk: Pallandt en Kinzweiler bij Aken, Werth in het Munsterse en Wertherbruch in het Kleefse. Daardoor kon hij vrij zelfstandig tegenover de Spaanse koning staan.

Een hechte vriendschap verbond hem vooral met Brederode. Toch verschilde hij nogal van zijn Viaanse buurman: hij was in deze jaren nog „by de Rooms-gesinde bysonder wel gezien”. Elke dag was hij aanwezig bij de mis. De Dominicaan Govert van Mierlo en de Franciscan Jan van Herenthals bezochten hem dikwijls wanneer hij te Culemborg verbleef.³ Oppositie tegen de politiek van koning, landvoogdes en kardinaal hoefde trouwens in deze periode nog geen ontrouw aan de Rooms-Katholieke kerk te betekenen. Van zachtmoediger optreden jegens eventuele kettters was geen sprake. De plakATEN bleven van kracht.

In de zomer van 1559 liet Floris een jonge burger van zijn stad, Cornelis Aertsz de Man, in arrest stellen. Het was iedereen opgevallen hoe deze leeftijdgenoot van de graaf zich niet aan de verplichte kerkelijke feestdagen stoorde maar zelfs op zondag gewoon zijn kleermakersvak bleef uitoefenen. Allerlei samenkomsten werden door hem belegd. Ook bezat en las hij verboden boeken. In 1557 ongeveer had hij de kerk reeds vaarwel gezegd en zich laten herdopen. Jarenlang zat hij op het kasteel gevangen. Telkens werd hij verhoord: in april 1560, oktober 1561 en in januari, april en juli 1562. Twintig jaar eerder had men niet zoveel tijd nodig gehad om tot een oordeel over Koen Jansz te komen. Maar de zaak lag nu enigszins anders: de jonge kleermaker behoorde tot een der voornaamste families en alleen reeds daarom wilde Floris hem gaarne tot herroeping bewegen. Vele leden van het geslacht De Man waren schepen, burgemeester of procurator ener broederschap geweest: Dirck Arntsz omstreeks 1440, Aernt van 1470 tot 1483, Cornelis Aertsz, naamgenoot en waarschijnlijk grootvader van de herdoopte, zelfs in het tijdvak van 1492 tot 1527. En Aert Cornelisz de Man had aanzienlijke functies bekleed van 1530 af.⁴ Geen wonder dus dat al het mogelijke werd gedaan om de gevangene weer tot de kerk terug te brengen en dat op de graaf door bloedverwanten en vrienden sterke druk werd uitgeoefend.

Het hielp niet. Cornelis weigerde te herroepen en dus moest het

Christi, vgl. M. E. Kronenberg, *Uitgaven van Luther in de Ned. verschenen tot 1541*, NAKG, XL, overdr. blz. 7.

³ RAG, HS 230, *Betuws Nederdeed*, IV, blz. 2435-2437.

⁴ Registers van AHGC en OAGC.

recht zijn loop hebben. Doch Floris stelde de beslissing steeds uit. Hij bereikte er niets anders mee dan dat de onrust in de stad toenam. Niet alleen in de familie De Man bleek de ketterij te zijn binnengedrongen. Op 25 september 1561 werd Peter Jacobsz door de schout ontboden. Hij was weliswaar afwezig, maar zijn broer Cornelis nam aan hem binnen twee weken over te laten komen. De schout wilde namelijk dat Peter zich zou „purgeren van alsulcke faeme van seeckere quade secte als hem nae gegeven werdt”. Ook Zweder Henrixsz, diens zoon Henrick, zijn zwager Aert Jansz en diens twee dochters moesten daartoe bij de schout komen.¹ Veroordeeld werden zij niet. Dirck Jan Coensz werd op 14 juni 1562 ingedaagd. In afwachting van het moment waarop hij zich „rechtelick gepurgeert zal hebben van alsulcke fame ende gerucht van heresie” zijn diens goederen reeds in beslag genomen. Vermoedelijk was hij de begenadigde schoenmaker uit 1541 en liepen er nu weer praatjes over hem. Hij deed er dus verstandig aan bijtijds de wijk te nemen. Ook hier volgde geen veroordeling.

Dergelijke maatregelen damden de ketterij niet in. De provinciaal der Predikheren moest omstreeks Pasen 1562 in de Barbarakerk enige „sermonen” komen houden. Tevens gaf Govert van Mierlo bij die gelegenheid voorlichting aan de graaf over Cornelis de Man en „in saken enige geestelicke personen aengaende”. De rentmeester betaalde hem voor dat laatste een extra honorarium.² Maar de kloof die tussen de ingezetenen ontstond, werd al duidelijker. Enigen wilden in deze zelfde tijd niet meer ter communie gaan, wetende dat het nakomen van de „Paasplicht” als kenmerk van trouw gold jegens de Rooms-Katholieke kerk. Onmiddellijk vaardigde Floris nu een nieuw plakkaat uit, waarin nog eens uitdrukkelijk de vorige plakaten van 1541, 1553 en 1557 werden genoemd en opnieuw „die opinie, dwalynge, secte ende ketterye van Martinus Luther, van enigen Sacramentarien, van Anabaptisten ofte herdoepers” werden afgewezen. Calvijns naam was blijkbaar nog niet tot de regeerders doorgedrongen! De „versmaedenysse van der taeffelen Godts” zoals die met Pasen was gebleken, moest met alle kracht worden tegengegaan. Wie echter binnen twee weken zijn dwaling bekende en openlijk herriep zou verder ongemoeid blijven. Het kon immers zijn dat men „by simpelheyt, gebrecklickheyt, by inductie, verleydinge, quade persuasie oft anders” aan het dwalen was geraakt? Bovendien werd bij de publicatie

¹ OAGC 77. ² AHGC 3562.

³ OAGC 77, gedrukt bij Kalkhoven blz. 185-188.

op 5 april 1562 bepaald dat dit plakkaat ieder jaar opnieuw zou worden afgekondigd, opdat het niet uit de herinnering verdwijnen zou.³

De graaf was, nadat hij op 4 april dit besluit had uitgevaardigd, naar Wittem in Limburg vertrokken, aan zijn raadgevers gelastende dat zij moesten handelen in de lijn van de plakkatens van Brederode te Vianen en van Oranje te Breda.⁴ Diezelfde week werd de zaak van Cornelis Aertsz de Man opnieuw in behandeling genomen. Reeds in oktober 1561 was de schepenbank tot de conclusie gekomen dat hij de doodstraf verdiende en zijn bezit verbeurd moest worden verklaard. Een verweerschrift over de „vraechstucken op 't geloof” had hij daarna in januari 1562 ingediend. Nu werden hem opnieuw enige vragen voorgelegd. De hulp en het advies van Van Mierlo is daarbij de schepenen zeker niet onwelkom geweest. Op 11 juli besloten zij om „advys van rechtsgeleerden te versoecken”. Er was nu wel voldoende materiaal bijeen.⁵ Wat hun oordeel was, laat zich wel raden.

De Man kwam er immers openlijk voor uit dat hij de plakkatens overtreden had. In 1557 had hij er een horen afkondigen, maar in datzelfde jaar was hij herdoopt „doen hy geloofde”. Toen hij als kind gedoopt was, had hij nog geen geloof en nu had hij ingezien dat de doop op het geloof volgen moest. Reizen had hij niet gemaakt, vreemd onderwijs niet genoten. Steeds had hij te Culemborg vertoefd en er zijn ambacht uitgeoefend. Daar hij niet herroepen wilde, sprak het vanzelf dat de brandstapel hem wachtte.

Toch blijft zijn geval onduidelijk en men heeft zich een eeuw later afgevraagd of hij geestelijk wel geheel normaal is geweest. Misschien was dat ook de reden waarom er zo lang met het vonnis is getalmd. Het is ook mogelijk dat De Man pas in en door de driejarige gevangenschap waandenkbeelden gekregen heeft. Hoe dit zij, wat hij op 26 juni 1562 neerschreef, verschilt wel niet van de extase en de vaste overtuiging die we bij andere martelaren aantreffen, maar toch is de toon enigszins anders. „Gy grave van Cuylenborg, Raetsheren, Schout, Secretaris, Schepenen met alle uw godlosen hoop di het gekroonde beest met de hoere Babilons voorstaet. En neemt d'allerverstandigste di in de werelt syn en geeft my alleen maer een Bybel daer 't Nieuw Testament by is. Hierop eysch ik uyt te disputeren. En laet onser twee ten vure verwysen: my en di my beklaegt heeft of imand di tegen my disputeert. Op conditie dat men my eerst in 't vuer set en als 't vuer my niet verbrand of scaed, dat men my dan daeruyt laet gaen en sette

⁴ AHGC 349.

⁵ RAG, *Rechterlijk Archief Culemborg*, 42.

den anderen dan in 't vuer om te sien of hij ook niet branden sal. Maer is 't dat 't vuer my brand, dat men hem dan daeruyt laet blyven. So sult gy sien of di kragt Godes in my is. En wederom: wilt my een drank geven vol fenyn, ik sal hem drinken sonder schade. Dog meynd gy dat ik sterven souden? Geeft my een drank daervan men tot den dood siek word, of applicceert op myn ogen of oren eenig middel waardoor men blind of doof worden, het sal my niet schaden. Besoekt het aen my en verneemt dat het my geen schade doet. Besoekt het dan ook aen Ulieden. Nog wetet datter geen dingen syn daer de menschen of ook de duvel, helle en dood my mede soude mogen doden. Al worp men een casteel op myn lyff, of schoot men een stuk geschut op my, ik soude daervan geen hinder hebben. Nog daer is geen vier of swaerd daer men my mede soude kunnen doden." ¹

Dit alles kan men toeschrijven aan een groot geloof en een overmatige lectuur van apocalyptische geschriften. Ook zijn bezwaar tegen de feestdagen laat aan duidelijkheid niets te wensen over: „Paessen, Korsdag, Sondagen en andere dagen die gyluyde heyligen noemt door uwe goddelose leven ende wercken met alle hetgeene de Roomse kercke gebied, dat is door des duyvels raed en ingeven geleerd. Den Sondag dat is den sabbath niet di God geboden heeft”.

Maar daartussenin staan uitspraken als: „Ik hebbe juffrouw Stadhouderse ende juffrouw Van Rysenborg door de Geest Godts geschreven dat sy bevrugt souden worden met kinde, ende sy syn op eene nagt ende niet op den dag bevrugt geworden. Schoon sy 't niet willen belyden, de tyt sal 't leren. Nog sult gy weten dat de gedaente myns lighaems veranderen sal, niet op eene stond of dag maer allenskens: het hair myns hoofds sal worden als witte wolle en na derselver gelykenisse sal myn aengesigt nog blinken en myn lighaem klaerder worden. Daertoe sal ik nog in soon witte klederen gekleed syn op dese wereld, en al in korte jaren.” ² Wat zullen de bejaarde echtgenoten van de stadhouder der lenen Melchior van Culemborg en de schout Willem van Rysenborg hiervan gedacht hebben? „Oordeelt, leeser, of dit wysemans scryven is!” roept archivaris Nicolaes Bosch een eeuw later uit als hij de processtukken overschrijft, „met dusdanige staeltjens en dollemans geklap is 't geschrift ende syn defensie opgepropt”. „Om de waerheyt te seggen, ik bevinde dat hy eerder

¹ RAG, HS 230, *Betuws Nederdeel*, IV, blz. 2438-2440. Gedeeltelijk gedrukt bij Voet blz. 210 vlg.

² *Betuws Nederdeel*, IV, blz. 2440 vlg.

³ *Betuws Nederdeel*, IV, blz. 2438, 2441. Voet blz. 209.

als een sot behoorde ingesloten, dan als een geloofsbelyder verbrant geweest te syn." En Ds Voet deelt in 1750 de mening van Bosch. Voet spreekt van een „ongelukkige van der Wederdoopers aenhang", over een „patient", noemt zijn geschriften „verwarde rasernyen, ingebeelde openbaeringen" en zegt tenslotte, deftiger dan Bosch, „dat men dezen mensch veeleer als een uitzinnigen had behoren voor altoos op te sluiten dan te verbranden".³

We zijn geneigd ons hierbij aan te sluiten en De Man te beklagen als slachtoffer van een eeuw die nog geen oog had voor het verschil tussen echt geloof en godsdienstwaanzin. Daarbij denken wij ook aan het gesprek dat hij voerde op weg naar de brandstapel met Mr Ghilain de Baets, adviseur van de graaf en jarenlang procurator der Sacramentsbroederschap. „Wat vreesse voor myn verbarnen? 't Vuer sal myn niet deren en d'omstanders verteren." De Baets antwoordde: „So dat so gevalt, sal ik aenstondts insgelyks u geloove aennemen", waarop De Man hem verzekerde: „Als 't anders uytvalt en 't vuer my verteert, houw myn gevoelen voor logenachtig en vals".⁴ Godsdienstwaanzin? Het gaat niet alleen om de indruk die zijn processtukken na eeuwen op ons maken, het gaat vooral om de indruk die de executie op de tijdgenoten maakte. Hebben zij hem als onwrikbaar geloofsgetuige beschouwd en enkele overspannen uitspraken toegeschreven aan de ellende van al te lange gevangenschap? De Doopsgezinde overlevering kent De Man ook, niet als waanzinnige doch als martelaar.

In het „Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel" is het verhaal van de lotgevallen van „Cornelis van Kulenburg, Anno 1552" – kennelijke vergissing voor 1562 – opgenomen.⁵ Waarschijnlijk gaat deze beschrijving terug op een zeer ontroerend en innig lied, dat de ooggetuige verraadt maar slechts in kleine kring bekend werd. Het staat in de „Veelderhande Liedekens / ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente / wtgelesen ende vergadert wt verscheyden copien / Oock zijn hier by gevoecht veel nieuwe Liedekens / van verscheyden Historien des Ouden Testaments / met veel andere / die noyt in druc en zijn geweest / ende zijn in ordeninge van den A.B.C. gestelt... Ghedruct int jaer ons Heeren MDLXIX G.B.V." Deze bundel is vaak herdrukt, maar het lied op Cornelis Aertsz de Man uit

⁴ *Betuvs Nederdeel*, IV, blz. 2436. Over De Baets AHGC 3027-3030.

⁵ Geraadpleegd werd de uitgave uit 1685, II, blz. 147, in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam.

Culemborg komt alleen voor in de druk van 1569, waarvan maar één enkel exemplaar bewaard is.¹ Waarschijnlijk is het een uitgave van Nicolaas Biestkens van Diest.²

„Van eenen, gedoot tot Cuylenborch” luidt de titel, en de twintig verzen worden gezongen „na de wijze „En isser niemant inne”.³

*Het is wel te beclagen,
O Heere goedertier,
Dat men se doet veriangen
En ter doot brengen in 't dangier
Die Uwen naem belijden hier.*

Na deze algemene ontboezeming komt de dichter meteen tot de zaak zelf:

*Tot die Graef, hooch van staten,
Te Cuylenborch op 't huys
Vergaderden Prelaten
Monicken / Papen met gedruys
Om daer op te rechten een cruys.*

Een aanhaling van Mattheus 26 : 3 in de marge trekt een parallel met de vergadering van overpriesters, schriftgeleerden en oudsten, die beraadslagen hoe zij Jezus kunnen vangen.

*Die Phariseesche gronden,
Sij sijn cloeck van opset
En bruycken loose vonden,
Behendich stellende haer net
Om die Waerheyt te doen belet.*

Deze beschrijving klopt niet helemaal met de feiten. De Man werd in 1559 gearresteerd en over de geestelijken die de graaf moesten adviseren, horen we pas in 1562.

*Cornelis, ionck van jaren,
Een jonghelinck bequaem
Dien vingen die dienaren
Hoewel hy was van goeder faem.
Dit quam door die papisten tsaem.*

Deze goede faam berustte waarschijnlijk alleen op zijn afstamming,

¹ Wieder blz. 115, 189.

² Wieder blz. 157.

³ Fol. 110 van het enig bekende exemplaar in de Doopsgezinde Bibliotheek te

want het gedrag van Cornelis was de laatste jaren opvallend genoeg geweest.

*Sy hielden hem gevangen
Omtrent drie jaren vast;
Na God was zijn verlangen
En van zijn vleesch te zijn ontlast
Want hij was ter werelt onweert gast.*

De aanhaling denkt aan 2 Corinthiërs 5 over het verlangen naar het eeuwige leven en aan Filippenzen 1: ontbonden te worden en met Christus te zijn...

*Sy hebben hem groot lijden
En torment aen gedaen
Om dat hy soud betijden
En zijn medebroeders belaeen
Maer hy coos eer ter doot te gaen.*

Nuchter zegt schout Loeff van Culemborg in zijn rekening dat hij De Man „ter bancke gestelt” en „geexamineert” heeft.⁴ Medeplichtigen heeft de gevangene ondanks deze pijniging niet genoemd.

*Sy toonden hem voor oogen
Seer schoon haer werltsche schat,
Waerdoor veel zijn bedrogen.
Maer hy als dreck verachte dat:
Vercoos met Mose d'enge pat.*

Want ook Mozes verkoos liever met het volk Gods kwaad te verdragen dan tijdelijk van de zonde te genieten. Cornelis hoorde tot de rijkste families te Culemborg.

*In veelderley manieren
So hebben zy 't versocht.
Sathan, cloeck in 't bestieren,
Die heeft door den zijnen ghewrocht,
Maer na zijnen wil niet volbrocht*

Het is immers Satans bedoeling niet, martelaren te maken, maar de waarheid te verbergen. Cornelis is juist „om het getuygenis Jesu” gevangen, zegt Van Braght in zijn „Martelaerspiegel”.⁵ Men had niets

Amsterdam. Hieraan is het lied ontleend.

⁴ AHGC 2975.

⁵ *Martelaerspiegel*, 1685², II, blz. 147.

liever gezien dan dat hij herroepen zou, doch daarmee zou hij Jezus hebben verloochend.

*Sy beten op haer tanden,
Die Phariseen fel:
„O Graaf, 't staet in u handen
Ghy sout hem doen, door u bevel,
Branden den jongen snottebel.”*

Zo was er ook tandengeknars toen Stefanus vrijmoedig zijn rede hield, zegt de aantekening in de marge. In de ogen van de rechters was het inderdaad een „afgryselick” geloof „ende blasphemije tegens de Godlicke maiesteijt”. Ook de „willege belijdinge des tweede dopenen, omtrent den ouderdom zijnre jaren twee ende twyntich by hem ontfangen” was hun een ergernis.¹

*Pilatus wilde blijven
In 's Keyzers vrientschap groot.
Die papisten verstijven
Met bidden en smeecken devoot:
Dus moest d'onschuldige ter doot.*

De Joden riepen immers Pilatus toe dat hij geen vriend van de keizer was als hij Jezus vrijliet. Juist in deze periode was Floris er alles aan gelegen als goed Rooms-Katholiek bekend te staan. In november van hetzelfde jaar 1562 zou hij met Oranje op de Frankfurter rijksdag toch al de politiek van de landvoogdes in de Nederlanden gaan aanvallen. De invoering van nieuwe bisdommen, de invloed van Granvelle, gaf de hoge edelen grote ergernis, maar zij beriepen zich op de koning tegen zijn Brusselse vervangers in.

*Hoe zijt ghy nu vertreden
Waerheyt in Babels lant.
Die hoere vol booser zeden
Heeft den beker in haerder hant
En schenct den princen abundant.*

Het zijn juist de aardse machthebbers die met deze vrouw ontucht hebben gepleegd „en ik zag de vrouw dronken van het bloed der heiligen en van het bloed der getuigen van Jezus”, Openbaringen 17:6.

¹ RAG, *Rechterlijk Archief Culemborg*, 42.

*Dus is 't schaepken verwesen
Ter doot na haer placcaet,
Gebruyckende by desen
Hetgene dat in Paulo staet
Maer niet in zijnen rechten graet.*

De graaf, in zijn gebied volkomen onafhankelijk, had de koning niet naar de ogen hoeven te zien, maar offerde De Man op terwille van de goede nabuurschap, zo meent de dichter. Provinciaal Govert van Mierlo kwam te Culemborg adviseren aangaande de vragen die De Man voorgelegd moesten worden. De plaatselijke geestelijkheid was blijkbaar niet voldoende met de Doperse argumentering op de hoogte en het mocht toch de schijn niet hebben dat De Man de bijbel aan zijn kant zou hebben? ² Zwaarder theologisch geschut werd in het vuur gebracht.

*Die geroepen besneden
Neem geen heydenschap aen,
En die, na Paulus reden,
Heyden geroepen / laet voortgaen
Sonder besnijding aengedaen.*

Natuurlijk was dat een moeilijk punt. Want de apostel legt er in 1 Corinthiërs 7 de nadruk op dat ieder bij die roeping blijve waarin hij was toen hij geroepen werd. Geen geknoei daarna, niets overdoen of verbeteren. Geldt dat ook niet ten aanzien van een eventuele tweede doop?

*Siet hoe sy abuseren
Die waerheyt excellent
In luegenen verkeeren.
Dus wordet goet tot quaet gewent
Duer die Sophisten wel bekent.*

De dichter moet deze argumentatie vernomen hebben van iemand die geheel met het proces op de hoogte was. Hij acht het een poging om door spitsvondige redeneringen de waarheid in ongerechtigheid ten onder te houden. Waarschijnlijk is De Man zich blijven beroepen op de volgorde uit Marcus 16: eerst geloof daarna de doop, en heeft hij zich niet erin verdiept of deze rangorde inderdaad in de tijd bedoeld is. Zijn rechters zullen tevreden zijn geweest dat hij met de tekst uit 1 Corinthiërs geen weg wist.

² De hulp van Van Mierlo verantwoord: AHGC 3562.

*Maer goetsmoets ende stille
 Trat De Man totten vyer.
 Het ginc na zijnen wille:
 Den gewenschten dach was nu hier
 Dien hy verwachte goedertier.*

Hij had dus de verzoeking – want zo beschouwt de dichter het geargumenteer met bijbelteksten – weerstaan. De „gewenste” dag was donderdag 13 augustus 1562. Alles was gereed. „Op Dinsdach den 11 Augusti 1562 duer schriftelicke ordonnantie van mijn genadigen Heer gelevert aen handen van den provinciael der Predicker oirden, residerende t’Utrecht, mit namen Godefridus van Mierlo, 12 halve golden realen a 35 stuiver ’t stuck, 21 gulden, en dat voer een grautiteyt die syn genade denselven heeft doen geven in recompense van dat hy tho Culenborch etlicke malen ’t Woordt Gods verkundicht, oic eenige verdwaelde persoonen goede geestlicke vermaninge gedaen heeft.”¹ Woensdagmiddag gaf Floris mondeling bevel aan de schout, om de beul van Utrecht te halen. Om vier uur vertrok de schout, huurde in Schalkwijk een wagen en kwam ’s avonds 9 uur te Utrecht. Diezelfde nacht werd alles afgehandeld. Moest de bevolking van Culemborg erdoor verrast worden zodat ze geen kans zou zien voor verzet? De Utrechtse portiers werden met enkele stuivers verblijd omdat zij aparte vergunning waren gaan halen voor het openen der poort in de nacht. De scherprechter stelde eerst zijn voorwaarden. Zowel de 12de, die op een paar uur na al voorbij was, als de 13de wilde hij volledig uitbetaald krijgen „ende soeverre men den geappreheendeerden branden wilde, woude hij hebben dubbelle dachgelden ende oic dubbelle justiciegelt” – voor hemzelf en liefst drie knechten: een angstig hoge declaratie!²

*Sy quamen noch tenteren
 Aen den pael ’t Christen bloet:
 Och, wout ghy noch afkeeren,
 Die Graef sou wel wesen versoet
 En letten u op vryer voet.*

De brandstapel was, op bevel van Floris, opgetast „op ’t voerborcht voer den slote... soe denselven gevangen van groote vrunden, wonende binnen deser zyner genaden stadt Culenburch was, ende

¹ AHGC 4511.

² AHGC 2975.

³ RAG, *Rechterlijk Archief Culemborg*, 42.

voorts om der peryckel van de vuere te schouwen".³ Deze mededeling onder het vonnis tekent de stemming in de stad. Want dat het vuur gevaar zou opleveren op de gebruikelijke executieplaats – voor het Stadhuis op de Markt – moge waar zijn geweest, de werkelijke beweegreden lag in de „groote vrunden” waarvoor men vreesde.

Vroeg in de morgen was de wagen uit Utrecht teruggekomen. De beul en zijn helpers gingen meteen aan de slag. Ook was de Minderbroeder Jan van Herenthals „mit eenen socio” meegereden. Hij had de, in dit geval ondankbare want vrij nutteloze, taak als biechtvader voor de veroordeelde te fungeren.⁴ Tien stuivers kreeg Ysbrant Ghijsbertsz, de schoenmaker, omdat hij voor Cornelis „een paer toffelen” vervaardigd had die deze waarschijnlijk op de korte weg naar de brandstapel moest dragen. Aan het langdurige toezicht dat Sander, de portier en cipier van het kasteel, had moeten uitoefenen, kwam nu een einde. Hij werd er extra voor beloond.⁵

*Hoe schoon dat voort deed Galen,
Sijn waer wert niet geacht.
Hy condt daer niet behalen.
De vrome had hem so bedacht,
Sijn offerant moest zijn volbracht.*

Alle argumenten van Mr Ghilain de Baets schampten af. Was het waanzin die de ongelukkige op dit moment deed volharden, of geloof? Het doet er nu niet veel meer toe. Ook in die tijd waren er inquisiteurs die wel degelijk krankzinnigheid in aanmerking namen als verzachtende omstandigheid en waarom zou Van Mierlo minder human zijn geweest dan bijvoorbeeld Sonnius?⁶ In ieder geval heeft dit trieste schouwspel de dichter of diens zegsman in het geloof gesterkt – en wellicht nog menig ander ooggetuige.

*„Dat vier moest ghy voert stoecken”,
Sprac doen de Graef verstoort,
„Maect brant aen allen hoecken
Dat desen tot stof verbrant voort.”
Dus wort dat Christenbloet versmoort.*

's Morgens was het vonnis opgesteld dat De Man verklaarde „vervallen te weesen in 's heeren bruecken / ende daeraen gebruyct te

⁴ AHGC 2975.

⁵ RAG, *Rechterlijk Archief Culemborg*, 42.

⁶ Een voorbeeld van Sonnius bij Knappert, blz. 267.

hebben syn lyff / ende 't selve nae den rechten aen hem ter executie gestelt sall warden metten vuere, mit confiscatie van zyn goederen, ofte anders tot 's heeren genaden".¹ Om gratie vroeg hij niet. 's Middags is hij „ter executie gestelt, soe dat des avonds omtrent zes uren de executie volbracht is geweest".² De Utrechtse beul beweerde dat het nu te laat voor hem en zijn helpers was om nog dezelfde dag Utrecht te kunnen bereiken. Bij de nasmeulende as moest de schout ijlings onderhandelen, vrezend voor nog een derde dag dubbele onkosten. Zij werden het eens op een bedrag van 29 gulden. In totaal was met de zaak van De Man ruim 125 gulden gemoeid. Waarschijnlijk is dit alles op de bezittingen van de veroordeelde verhaald.

Zo is in de late middag van donderdag 13 augustus 1562 op de voorburch van het Culemborgse kasteel Cornelis Aertsz de Man „aen een paal verbrant geworden, zijnde alsoo het lijden Christi deelachtig gemaekt, hetwelke hem in de openbaring des grooten Gods met eeuwige blijdschap geloont sal worden". Aldus besluit Van Braght zijn bericht over hem.³ De onbekende dichter, zich evenals Van Braght vergissend in het jaar – maar zonder bezwaar kan er „twee en sestich" gelezen worden⁴ – sluit zijn lied enigszins anders af:

*Vijftienhondert sy schreven,
Twee en vijftich daeran,
Als sy brachten van 't leven
Den vromen Cornelis de Man,
Maer hy dat Hemelrijck gewan.*

Daarmee is de dichter echter niet uitgezongen. Hij denkt niet alleen aan het lot van De Man. Dat kan men vol vertrouwen in Gods handen leggen. Maar de zaak waarvoor hij leed en stierf, hoe zal het daar verder mee gaan? De zanger herinnert zich het woord van de profeet Zacharja „Spreekt waarheid onder elkander, oefent eerlijke en heilzame rechtspraak uit in uw poorten" en dat van de apostel Paulus „Legt daarom de leugen af en spreekt waarheid, ieder met zijn naaste, omdat wij leden zijn van elkander"⁵ Hoe ver is het daarvan af! De Man stierf voor die waarheid. Is zijn getuigenis tevergeefs? Zijn er anderen die nu zijn verkondiging voortzetten? Die vraag beklemmt de dichter; hij denkt aan de stad waar zich het vreselijke toneel afspeelde,

¹ RAG, *Rechterlijk Archief Culemborg*, 42.

² AHGC 2975.

³ *Martelaerspiegel*, 1685², II, blz. 147.

⁴ In het exemplaar te Amsterdam is „twee en vijftich" doorgehaald en door het

hij denkt aan de melodie waarop zijn verzen gezongen kunnen worden „En isser niemand inne”, hij denkt aan het zinloze en misschien vruchteloze van dit lijden, en stelt de vraag:

*En isser niemand inne
Te Cuylenborch in d' stad,
Die de Waerheyt beminne
Welc daer is metten bloede nat
Besegelt? | Heer, claechlich is dat.*

Zijn klacht blijft voorlopig zonder antwoord. Het wordt weer voor enkele jaren stil. Van Doperse gezindheid is geen spoor meer. Toch zullen er komen, die op andere wijze met hun verkondiging voor diezelfde waarheid strijden: de Reformatie te Culemborg staat nog pas aan het begin. Wat doet het ertoe of haar eerste bloedgetuige een kerkrover en haar tweede misschien een waanzinnige is geweest? De vraag of zij in Gods plan met Zijn kerk dienden, ligt op geheel ander vlak en is met een verwijzing naar hun morele of psychische eigenschappen noch ontkennend, noch bevestigend beantwoord. Diezelfde eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs, waarmee men De Man aan het wankelen poogde te brengen, door te discussiëren over de roeping waarin hij was toen hij geroepen werd, spreekt trouwens in de aanvang over het dwaze, zwakke, onaanzienlijke en verachte, dat door God uitverkoren is.⁶

Nog geen jaar na dit bloedig toneel, dat ongetwijfeld lang stof voor gesprekken in en om de stad heeft gegeven, werd een besluit uitgevaardigd over de rust in het kerkgebouw. De voorschriften van vrouwe Elisabeth uit 1545 en 1549 moesten hoognodig opnieuw onder de aandacht worden gebracht. Dat de parochianen in de kooromgang, vlak achter de banken der kanunniken en dicht bij het hoogaltaar onder de hoogmis rondwandelden terwijl ze hun geanimeerde conversatie op deze gewijde plaats niet onderbraken of zelfs maar dempten, wees op een onverschilligheid of minachting die niet kon worden getolereerd. Aan de tappers werd tevens verboden onder kerktijd gezelschappen in hun herbergen toe te laten. Met de zondags-

cijfer 62 vervangen. Blijkens de inkt is dit al vrij lang geleden gebeurd.

⁵ Zacharja 8 : 16, Efeziërs 4 : 25.

⁶ 1 Corinthiërs 1 : 26-31.

rust was het dus kwalijk gesteld. De datum van deze publicatie – 26 maart 1563 – zou erop kunnen wijzen dat deze oneerbiedigheden vooral in de vastentijd zijn opgevallen.¹ Misschien heeft Govert van Mierlo, die weer de passie was komen preken, zich eraan geërgerd en er bij de graaf zijn beklag over gedaan. Het werd min of meer regel dat deze voorname Dominicaan adviezen aan Floris gaf; deze honoreerde hem uit zijn eigen middelen met aanzienlijke bedragen, tot 200 gulden toe zelfs in 1564.²

Er is dus geen enkele duidelijke aanwijzing dat de graaf vóór dat jaar ketterse neigingen heeft gehad. Onder zijn personeel wenste hij geen geredetwist over de nieuwe denkbeelden. Hij gaf aan zijn hofmeester, Henrick van Gaelen, instructie „een scherp toeversicht” te dragen, „dat niemant van sijn Genaden famillie over taeffel oft elders van de saecken der religion und gelove aengaende en disputere, noch oick enighe verboden boecken bij sich halden. Endie indien hij jemanden contrarie doende bevinde, sal hij sulcx terstont adverteren, want sijn Genade geenssins gemeint tselvige in sijn Genaden gebied, veel weniger in sijn Genaden huys en familie te leyden.”³ Zo'n bepaling wijst erop dat hij toen geen andere dienaren dulde dan trouwe Rooms-katholieken.

„Sijn Genaden gebied” lag over de Nederlanden en West-Duitsland versnipperd maar zijn plakكاتen golden vooral zijn heerlijkheden. Behalve het graafschap Culemborg behoorden ook Werth en Wertherbruch aan de Oude IJssel tot de bezittingen die hij van zijn oud-tante geërfd had. Juist deze laatste heerlijkheden, buiten het machtsgebied van Filips II gelegen, zouden grote betekenis krijgen als verzamelplaats van krijgsvolk in het begin van de tachtigjarige oorlog. Van vaderszijde had Floris enige sloten, huizen en heerlijkheden geërfd in de buurt van Aken. Pallandt, waaraan zijn familie haar naam ontleende, lag halverwege Düren en Aken, Engelsdorp bij Gulik, Frechen en Bachem bij Keulen, Kinzweiler bij Aken, Witthem verder westwaarts in het Limburgse. Al deze gebieden vergden soms de aanwezigheid van hun heer. De taal van een door hem op 12 augustus 1564 uitgevaardigd plakkaat draagt wel heel sterk het kenmerk dat het in „onzem huesse tho Pallandt” is opgesteld. Het halfduitse plakkaat werd ook te Culemborg afgekondigd.⁴ Voor het eerst is er in de gebruikelijke opsomming der ketterijen ook sprake van Calvinisten. „Winckell-

¹ OAGC 77.

² Schotel blz. 16.

³ Schotel blz. 16.

predigenn und andere heymelicke vergaderingen" werden verboden. Ook richt het zich tegen degenen „die leeren dat in dem hoichwerdigem Sacrament des altairs dat waere lyff vund bloet Christi niet wesentlich noch gegenwoordich zij, sonder alleyn figuerlick be-
duytlich off ganz niet”.

Terwijl in Brussel de strijd tegen de centraliseringsgedachte op staatkundig en kerkelijk terrein, belichaamd in kardinaal Granvelle, hevig woedde, vertoefde Floris van Pallandt veel op zijn West-Duitse goederen. Hij vond ook zijn vrouw in deze streek. In 1564 trad hij in het huwelijk met Elisabeth van Manderscheidt. Zij was Luthers opgevoed en bleef daaraan trouw tot haar dood in 1569 toe.⁵

Vanaf dit ogenblik verandert de houding van de graaf, zowel politiek als religieus. In welke richting gaan zijn sympathieën nu en waaraan is dat te danken of te wijten? Deze vragen zouden onbelangrijk zijn indien het karakter en het verloop van de Reformatie binnen Culemborg er niet zo nauw mee samenhangen.

Politiek wordt hij sinds zijn huwelijk veel actiever. Het is de vraag of dat heilzaam is. Enig officieel ambt had hij toen nog nooit bekleed – de een meent: om zijn jeugd, de ander: om zijn geringe capaciteiten.⁶ Dat laatste is het waarschijnlijkst. Wat rijkdom betreft kon hij zich natuurlijk tot de aanzienlijksten rekenen. De Brusselse bevolking beschouwde hem om rang en vermogen als een der leidlieden van het verbond der edelen, maar daarmee overschatte zij hem. Zijn prachtige woning in de hoofdstad werd door velen bezocht, doch meer als onderling trefpunt dan om met de gastheer in contact te komen. Geen enkele opvallende daad of kernachtige uitspraak is ons van hem bewaard uit deze beslissende tijd. Hij was nu eenmaal geen zelfstandige figuur: hij had mensen naast zich nodig aan wie hij zich omhoog kon houden. Het typeert hem dat zijn leermeester Lenaert Herdinck bij zijn inhuldiging voor hem het woord moest doen, dat Govert van Mierlo hem in de zaak van De Man moest adviseren, dat hij even later door het enthousiasme van Hendrik van Brederode werd meegesleept. Onbaatzuchtig en trouw was hij in zijn vriendschappen, maar zijn volslagen gebrek aan mensenkennis en zijn impulsief karakter bezorgden hem soms ernstige moeilijkheden. Hij was de grage toejuicher van andermans daden, die zelf kwalijk de grote lijn kon vinden en zich in details verstrikte. Aan de waanzin die zijn moeder een halve

⁴ OAGC 77.

⁵ Pont, blz. 158 vlg.

⁶ Respectievelijk: Schotel blz. 23 en Trosée blz. 175 vlg.

eeuw lang tot een lastige patiënte maakte, heeft hij weliswaar nooit geleden, maar volgens zijn tijdgenoten leek hij daar soms toch niet ver vanaf. Al overleefde hij nagenoeg alle andere leden van het verbond der edelen, zijn rol was uitgespeeld na het sterven van Brederode. Initiatieven die hij later nam, verzandden of hadden een averechtse uitwerking. Sommige historici hebben hem overschat, zoals de Brusselaars dat deden, doch wanneer hij op de ereplaats zit bij een feestmaal, vooraan gaat in een optocht of toelustert bij een conferentie, is hij nooit meer dan een deftig figurant: Brederode overschaduwde hem volkomen. Hij mist diens enorme ondeugden maar ook diens grote vermogens. Daarom zal zijn aanwezigheid op politiek gebied – het waren geen handelingen – hier weinig ter sprake komen. Trosée heeft met de legenden, door Schotel nog zo ijverig verbreid, voldoende afgerekend.¹

In godsdienstig opzicht ligt de zaak anders. Floris behoort tot de enkele edelen die zelf actief aan de Beeldenstorm hebben meegedaan. Tot zijn dood heeft hij grote belangstelling voor de Reformatie getoond. Hoe komt het dat deze jonge graaf, buiten enige ketterse invloed om opgevoed, na 1564 veranderd blijkt? Als oorzaak in Lutherse richting wordt zijn vrouw, in Calvinistische richting een Culemborgse burgemeestersfamilie en in het algemeen het gedrag van het Barbarakapittel genoemd. We moeten, om zijn beweegredenen in het juiste licht te zien, even op de geschiedenis vooruitlopen.

Zijn vrouw was overtuigd Luthers en bij zijn huwelijk moet hij dat geweten hebben. Natuurlijk was er al een dergelijk geval geweest met Willem van Oranje en Anna van Saksen. Elisabeth van Manderscheidt had thuis een Lutheranisme leren kennen dat in de uiterlijke vormen niet veel van het Calvinisme verschilde: in haar geboortestreek werden in de eredienst de elementen van het Avondmaal niet opgeheven, werd het kruisteken niet gebruikt en de privaat-biecht niet toegepast.² De gewoonten in een Calvinistische dienst zullen haar dus niet zo vreemd zijn voorgekomen. Zelf is zij echter onverdacht Luthers gebleven. Wij bezitten daarvoor een merkwaardig bewijs uit 1568, een notitie van de rentmeester: „Aen Johanni Ligario, syner Genaden predicant, de somme van 52 dalers, by ordonnantie van zyn Genade voer een vereeringe, dat hy duslange in syn Genaden dienst is geweest: 50 daler, en ten beveele van myn genadige Vrouwe aen syn

¹ Trosée, blz. 94-160.

² Pont, blz. 158.

³ AHGC 1826, rekening van Gheraert Coopman van 3 oct. 1567-2 oct. 1568.

suster 2 daler. Also hier 52 daler tot 30 stuiver stuk *f* 78".³ Wie een principieel Luthers predikant als Johannes Ligarius in zijn dienst neemt gedurende een periode waarin ook uitgeweken Nederlandse Calvinistische predikanten beschikbaar zijn, heeft beslist sympathieën in Lutherse richting. De tegenstellingen tussen Lutheranisme en Calvinisme waren weliswaar niet zo scherp in de Nederlanden, maar juist de arbeid van confessionele Lutherse predikanten in de gemeente van Antwerpen had de nadruk op de verschillen gelegd – en Ligarius was één van die predikanten geweest! Ook later zou hij nog te Woerden zeer belangrijk werk voor de Nederlandse Lutheranen verrichten.⁴ Deze Oostfries heeft dus stellig ook tijdens zijn verblijf te Wertherbruch voor de Culemborgse graaf en gravin zijn overtuiging niet verheimelijkt. Dat hij nadien als veldprediker van Willem van Oranje gewerkt heeft, zegt ook iets omtrent de godsdienstige overtuiging van de prins in dit tijdvak. De jonge Culemborgse gravin gaf blijkens de rekening nog speciaal opdracht aan de rentmeester drie gulden uit te betalen aan de zuster van Ligarius. Het contact met de predikantsfamilie is dus van vertrouwelijke aard geweest.

Is graaf Floris ooit officieel Luthers geweest? Daartegen pleit zijn optreden bij de Beeldenstorm en de aanwezigheid van enkele Calvinistische predikanten in 1566 te Culemborg. Het grafelijk echtpaar kwam na een zeer langdurige huwelijksreis in september 1565 te Culemborg aan. Enkele maanden later – op 12 november – moest de wet weer worden verzet. Als schepenburgemeester werd Bauwen Adriaensz benoemd, die reeds onder vrouwe Elisabeth deel uitmaakte van de magistraat, een aanzienlijk burger, niet onbemiddeld. Over hem zegt het vonnis van de Bloedraad, dat hij degene was die in zijn huis samenkomsten belegde, met zijn vrouw aan het Calvinistische Avondmaal deelnam en zijn heer, de graaf van Culemborg tot ketterij verleidde. Op zichzelf is dit niet onmogelijk. Floris met zijn onzelfstandig karakter kan in Duitsland onder invloed van zijn vrouw naar het Lutheranisme, daarna te Culemborg en te Brussel door Bauwen Adriaensz en Brederode naar het Calvinisme hebben geneigd, om in de ballingschap opnieuw zich tot het Lutheranisme te wenden en straks na de dood van zijn vrouw voorgoed het Calvinisme te kiezen.

Er bestaat echter een verhaal dat Floris reeds in 1564 de Nederlandse Geloofsbelijdenis zou hebben ondertekend „toen zijn boezemvriend

⁴ Over Ligarius: NBW, VIII, kol. 1043, en W. J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, 1953, blz. 87-92.

Willem van Nassau nog aan Rome verbonden was".¹ Dat de vriendschap met Oranje niet zo innig was, blijve hier verder buiten beschouwing. Is het waar dat Floris zich zo vroeg en zo duidelijk voor het Calvinisme heeft uitgesproken? De eerste vermelding daarover dateert van 1615. Dan schrijft de hoogleraar Thysius in de voorrede van zijn „Corpus Doctrinae” dat „tot deselve belydenisse haer oock bekent hebben de Edelen, Bondt- ende Eedtgenooten”. Hij noemt enkele namen, vermeldt van Lodewijk van Nassau dat die de Franse uitgave der belijdenis heeft ondertekend, maar rept bij Floris van Pallandt niet van een bepaald tijdstip of van een ondertekening: Floris is een der edelen die zich tot de belijdenis hebben „bekent”, meer niet. Uit het bericht van Thysius trekt in 1762 de Axelse predikant Willem te Water een voorzichtige conclusie. Te Water publiceert ter gelegenheid van het „Tweede Eeuw-getyde van de Geloofs-belydenisse” een studie en verhaalt daarin hoe er enkelen onder de voornaamste edelen waren „die de leere der geloofs-belydenisse omhelsden en, zoo men meent, ondertekenden; onder welken met naemen genoemt worden, de vier hoofden der verbonde Nederlantsche edelen”. Te Water denkt dat Thysius zijn inlichtingen dienaangaande van oudere familieleden heeft gekregen.² Wat de vader nog onderstelt, is voor de zoon een vaststaand feit: Jona Willem te Water schrijft in 1779 dat „Nassau, Pallant en Brederode de geloofsbelijdenisse al ten jaare 1564, onderteekend hadden”.³ Op dit patroon borduurt men dan in de negentiende eeuw verder totdat Fruin de betrouwbaarheid van Thysius als geschiedschrijver sterk aanvecht.⁴ Aan het ontstaan van deze legende heeft Thysius echter geen schuld. Floris heeft zich vóór 1566 niet duidelijk uitgesproken en zelfs in dat jaar is het onzeker welke richting hij uit wil. In 1564 is hij heel weinig te Brussel geweest. Is het aannemelijk dat iemand die in augustus een plakkaat tegen de Calvinisten uitvaardigt, in de herfst met een Lutherse gravin huwt, terzelfdertijd een Calvinistische belijdenis ondertekent? Was hij tot zulk raffinement in staat? „Primum ad Luteranismum, tum ad Calvinianismum declinavit”, zegt een tijdgenoot, en dat klinkt inderdaad het waarschijnlijkst.⁵

Die tijdgenoot is de in 1546 geboren zoon van zijn rentmeester Jan van Cuyck, Hendrik, die te Leuven bij de Jezuïeten studeert en later

¹ Schotel blz. 17. Pont blz. 159.

² W. te Water, *Tweede Eeuw-getyde van de Geloofs-belydenisse*, 1762, blz. 129-130.

³ J. W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, 1779², blz. 50.

als bisschop van Roermond zich een ijverige voorstander van de Contrareformatie tonen zal. Hendrik van Cuyck heeft ook een verklaring voor de ommezwaai van Floris. Hij wijt dat aan het Barbarakapittel en schildert uitvoerig de handelwijze der kanunniken; daarvan was hij in zijn jeugd immers getuige geweest.

In dat kapittel heersten onwaardige toestanden. Na de dood van Van Schoonhovens opvolger Aert Deys, was het er niet beter op geworden. De fungerende deken, Ghysbertus de Bruyn, met aan zijn kant kannunik Anthonius Arnoldi, lag voortdurend overhoop met de rest van het kapittel, de kanunniken Jacobus Ortygius, Amelius Jacobi, Joannes Nicolaus, Johannes Visscher en Cornelis Cooll. In de jaren 1563 en 1564 was de verhouding totaal bedorven. Het ging niet om geloofszaken, maar om kwesties van competentie en jurisdictie. We begrijpen nu waarom Govert van Mierlo zo dikwijls moest komen adviseren. Kinderachtig geruzie over de deken die aan kapelaan Claerbout Trist zijn inkomsten onttrok, omdat hij meende dat deze kapelaan teveel in zijn pastoorsbevoegdheden trad, over de administratie der kapittelgoederen, maakte dat van de eendracht in de eredienst weinig terecht kwam.⁶ Mogen we Van Cuyck geloven, dan kwam het zelfs tot handtastelijkheden in het koor der kerk. Beide partijen zaten elkaar dwars waar ze konden. De zaak liep zo hoog dat de graaf op 17 december 1563 moest ingrijpen. Arbitrage zou worden ingeroepen. Voor de deken en Antonius Arnoldi trad op de deken van het Utrechtse Janskapittel en voor de rest van de kanunniken de domdeken aldaar. Samen kozen die als „superarbiter” de deken van de Mariakerk. Floris kon zich buiten alles houden en de uitspraak afwachten. De drie Utrechters bepaalden dat de macht van de deken als pastoor der Barbarakerk onverkort gehandhaafd moest blijven en door ieder geëerbiedigd. Tegelijk troffen zij een regeling dat de kapelaan voor zijn werk minder afhankelijk van de deken zou zijn en eigen inkomsten zou krijgen. Kapittelvergaderingen zouden ook gedurende afwezigheid van de deken gewoon door kunnen gaan. Op 4 mei 1564 kwamen deken en kanunniken bij de graaf de uitspraak vernemen. Floris vermaande hen tot rust. De kanunniken waren echter over de uitspraak en die vermaning zeer ontevreden. Zij meenden, steeds rustig geweest te zijn. Antonius Arnoldi was de

⁴ R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, VII, 1903, blz. 96 vlg.

⁵ RAG, HS 230, *Betuws Nederdeel*, IV, blz. 2451.

⁶ AHGC 7734.

boze geest! Die trad op als een woestaard, en de deken liet hem maar begaan. Antonius slingerde de anderen soms „dreygementen en zeer vileynige woorden” in het gezicht. De arbiters gaven echter geen aanwijzing hoe dat veranderen kon! En dat de deken op 6 februari 1564 de kanunniken in de sacristie had opgesloten, tot grote hilariteit van enkele vicarissen en burgers en tot dagenlange vrolijke gesprekstof der burgerij – ook daarover werd in de uitspraak gezwezen. Zulke kibbelarij was met geen arbitrage weg te werken.

Maar dergelijke twisten om kleinigheden in een tijd, waarin voor de Kerk alles op het spel stond, moeten een bijzonder slechte indruk hebben gemaakt. De verontwaardiging klinkt nog na in de beschrijving van Hendrik van Cuyck, jaren later: „Zij waren met een schrikkelijken haet tegen malkander ingenomen, tarten malkander uyt om te vechten en vochten somtyds, ook in gewijde plaetzen. Het waren doorgaans een deel ongestudeerde en ongeletterde personen, die zoowel van de wereldsche als van de geestelijke wetenschappen een afkeer hadden.”¹ Van Cuyck overdrijft echter schromelijk als hij dan verder aan de Culemborgse geestelijken allerlei bandeloosheid op sexueel gebied verwijt. Hij was nu eenmaal de man die alle narigheid van de Reformatie toeschreef aan een slecht onderhouden van het celibaat. In dat opzicht kan aan de kapittelheren niet veel aangewreven worden, zoals bij een kerkvisitatie betrekkelijk kort nadien gebleken is.² De graaf zou – volgens Van Cuyck – gezegd hebben: „Hy konde niet gelooven dat die menschen de waerheit leerden, die zoo goddeloos en guytachtig leefden”.³ Moe van het twistziek gedrag der kanunniken, kan Floris zich inderdaad zo uitgelaten hebben, maar was dit bij hem oorzaak van, aanleiding tot, of voorwendsel voor zijn ketterse neigingen? Op een afstand van eeuwen is dat niet meer te beoordelen, en Van Cuyck had er toen geen behoefte aan dit nauwkeuriger na te gaan. Het diende de Roermondse bisschop als het zoveelste bewijs, dat het aanstootgevend gedrag van sommige Rooms-Katholieke geestelijken velen ertoe bracht de kerk te verlaten.

In deze redenering is men Van Cuyck dikwijls gevolgd. Het was voor de bisschop een argument om zijn tijdgenoten-priesters op de betekenis van hun levenswandel te wijzen. Bovendien ontsloeg deze theorie hem van het zoeken naar een meer religieuze verklaring voor het ontstaan en de verbreiding van de nieuwe leer. Een tijd die voor

¹ Kalkhoven blz. 192.

² Post blz. 121, 124.

³ Voet blz. 213.

⁴ Vgl. Post blz. 133 vlg., die nogal geneigd is te beweren dat het niet bepaald de

economische of psychologische factoren in het godsdienstige leven nog weinig oog had, greep gretig naar het ethische motief. Later wijst men er wel op dat verschillende factoren door elkaar heen spelen, maar met voorliefde blijft men naar een niet-theologische motivering zoeken. En natuurlijk kan men met het thema van de celibaatschennis nog alle kanten uit. Waren het de ernstige lieden die de kerk verlieten omdat ze geschokt waren over de levenswijze van hun geestelijkheid? Of waren het de losbandige priesters die zich tot de nieuwe leer wendden, omdat de grond hun wat te heet onder de voeten werd sinds het concilie van Trente en zij nu als Protestants prediker hun concubinaat in een huwelijk konden legaliseren – en volgde een onnadenkende massa dan zulk een slechte herder? ⁴

We komen met dergelijke theorieën niet ver, althans niet in het Culemborgse. Enkele priesters werden rond 1566 Calvinist – maar wat men hun van Rooms-Katholieke kant verweet, niet hun sexueel gedrag. En de pastoor van Schalkwijk daarentegen, van wie we zeker weten dat hij in 1570 in concubinaat leefde, was zuiver in de leer, actief tegen de ketterij en zijn parochie bleef trouw aan zijn kant. Van Cuycks verklaring kan dus nooit de enige zijn. Aan een meer theologisch motief komt hij evenmin toe als de latere schrijvers over dit onderwerp. Zo verwaarloost men een beweegreden die door de betrokkenen in de tijd zelf wel genoemd wordt. Lag de aanstoot aan de geestelijkheid juist niet in haar achteloze familiariteit met het heilige? Waren de bezwaren niet gericht tegen de biechtpraktijk, de heiligenverering of de sacramentsaanbidding? Stellig moet Van Cuycks argumentatie onderzocht van geval tot geval, maar dan moeten diepere oorzaak, oppervlakkige aanleiding of zelfs gezocht voorwendsel daarbij uiteengehouden worden! In het algemeen moet hier gezegd dat de onderzoekers groter aandacht hebben voor „profane” motiveringen dan voor religieuze. Achten zij die laatste niet vatbaar voor „wetenschappelijke” bestudering of menen zij met de profane ook de religieuze oorzaken verklaard – wegverklaard – te hebben?

Een stuk van Van Cuycks verklaring kan dus alleen voor graaf Floris blijven gelden: de vechtpartijen in het koor, het geruzie onder de dienst door de kapittelheren vlak voor het hoogaltaar, de manier waarop zij poogden onder hun verplichtingen uit te komen – dat alles moet aanstoot hebben gegeven.⁵ Zou het plakkaat van 26 maart 1563

beste elementen waren die de Rooms-Katholieke kerk verlieten.

⁵ AHGC 7737: Op 20 februari 1565 machtigt Floris Mr Dirck then Hage om uit zijn naam te procederen tegen alle nalatige kanunniken of vicarissen, opdat men zich stipt aan de fundatiebrieven houde.

over oneerbiedig gedrag in de kerk niet zozeer tegen de parochianen maar juist tegen de geestelijken zelf gericht zijn geweest?

Floris' standgenoten waren niet allemaal enthousiast over zijn wending naar het Protestantisme. Mannen als Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau konden hem van nu aan geheel als een der hunnen beschouwen. Voor anderen maakte het weinig verschil. Maar degenen die trouw Rooms-Katholiek wilden blijven, voelden zich diep geschokt. Hoe teleurgesteld zij waren blijkt uit een gesprek tussen Floris en zijn verwant Dietrich van Bronckhorst-Batenburg, gehuwd met een nicht van Floris' vader. Dietrich vertelde later zelf hoe hij zijn, ruim dertig jaar jongere, achterneef op een bijeenkomst te Wezel ernstige verwijten had gemaakt. „Wann schon ein engel aus den himmel queme, und euch anders dan Ihre voreldteren lehren woldt, demselbigen woldt Ihr keinen glauben geben, dan werent festichlichen bei Eurer elteren glauben zu verbleiben gemeindt, wie kümpt es nun darzu das Ihr nun ewer frawen mehr glauben als einen engel geben willen?” Floris antwoordde: „Mein neef, mein frow en kroodet sich der dingen niet, sie woldt lieber einen schonen tabbert haben; ich will mich darin nicht ergeben”. Hij ontweek dus de vraag met een grapje over zijn jonge vrouw, die zich drukker zou maken over mooie kleren dan over geloofszaken. Maar Dietrich liet niet af. Hij had een boek uit zijn bibliotheek bij zich, – zijn wapen stond op de band –, geschreven door de Poolse bisschop Stanislaus Hosius, en toonde dat aan Floris, zeggende: „Neef, sofern ihr das buch durchlesen wollen, auch grünttlich behertzigen, so will ich E.L. das gern schenken. Daerin solt Ihr dan klarlich befinden, das die andere ihre bucher nit anders dan falsche leerungen sein, etc. So aber Ihr das auch nit wollen durchlesen, so will ich das buch behaldten.” De graaf deed alsof hij werkelijk serieuze plannen had tot lezen en sprak: „Mein neef, ich wils mit mir nehmen und behalten”. Heel kras had de bejaarde Anholter zich uitgedrukt toen hij aan zijn onmondige kinderen dacht, waarover Floris als naaste bloedverwant eenmaal voogd zou moeten zijn: „Und wannehr ich nun wuste, dass Ihr euch zu dem handel solt willen ergeeffen, so were mir lieber, das meine kinder einen stein an dem hals hetten und in den Rheinsträum verdrenckt liegende weren, ehr das ich sie E.L. solt wollen lassen bevohlen sein”.

¹ Werken Gelre, 19, J. N. Bakhuizen van den Brink en B. Stegeman, *Het ambt Bredevoort tijdens het Anholter pandschap, 1562-1612*, blz. 138.

² Famianus Strada, *De Thien eerste Boecken der Nederlantsche Oorloge*, vert. 1655, blz. 290 vlg.

En ook had hij, tijdens een ziekte toen Floris hem was komen opzoeken, hem met gevouwen handen gesmeekt om toch „bei dem alten Catholischen Christlichen glauben vestiglich” te blijven „und sich zu der ketzereien nit ergeben”.¹ Verdrietig moest Dietrich later erkennen dat alle moeite die hij gedaan had, voor niets was geweest.

Een ander bericht uit deze periode vermeldt hoe een pauselijk afgezant op reis door de Nederlanden brieven aan Floris moest overhandigen, waarin de paus er bij hem op aandrong „sich wederom tot de oude en waerachtige Godtsdienstigheyt te bekeeren”. Maar Margaretha van Parma ontried aan deze aartsbisschop om Floris op te zoeken „uyt vrees dat den Grave van Kulenborgh (alsoo hy een jongeling was, onberaetsaem, haestigh en ongestadigh van hoofde) de brieven des Paus niet met behoorlicke eerbiedinge ontfangen soude”.² In haar ogen was hij dus al te ver op de verkeerde weg.

Nog veel meer dan zijn standgenoten waren Floris' onderdanen bij zijn veranderde houding geïnteresseerd. De verhalen over zijn huwelijk met een Lutherse gravin veroorzaakten onrust in zijn graafschap. In september 1565 hield het jonge paar de blijde intocht in de stad. De graaf reisde spoedig door naar Vianen. Daar waren op 8 september bijeen de hertog van Kleef, graaf Herman van Nieuwenaar en de gravin, prins Willem van Oranje, de graven van Egmond, Hoorne en Hoogstraten, van Schouwenborch en de twee graven van Witgensteyn. Floris voegde zich bij dit illustre gezelschap, dat bij Brederode te gast was. Vier dagen later reisden Oranje en Brederode met de hertog via Utrecht naar Amsterdam; Egmond en Hoogstraten waren al eerder naar Brabant, en Hoorne naar Woudrichem vertrokken. De Kleefse hertog deed op zijn terugreis Culemborg aan op 18 september, overnachtte er en trok toen verder naar zijn land.³

Dergelijk deftig vertoon gaf nog enige vreugde in een allesbehalve blij jaar. „Anno XVe vijf ende tsestich is den vloet int lant van Culenborgh geweest, mitsdien de Wael tot Lent ingebroken was.”⁴ En wat in het uiterste oosten van de Betuwe gebeurt, heeft immers zijn weerslag in het gebied van graaf Floris.⁵ Wel probeert men enkele kilometers boven de stad een binnendijk te versterken, maar het resultaat is teleurstellend: al het water moet nu door de Linge worden afgevoerd en haar dijkjes kunnen het niet houden. Het water stroomt

³ J. W. te Water, *Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, deel IV, blz. 323 (1796).

⁴ BM Gelre, XLIV, blz. 156, *Aantekeningen van Gerard Vremdt*, uitg. P. J. W. Beltjes.

⁵ OAGC 77; een binnendijkje is op 14 april 1565 doorgegraven.

dus nu uit het zuiden het graafschap in en omdat „Holland” ijlings de grote Diefdijk „opgekaeyt” heeft, „sijn die van Culemborgh tselfde water over lange quijt geworden, soodat men int lege int voornoemde jaer noch eeren, saeyen ende hoyen en mocht.”¹ Dus het hele jaar was het lage stuk van de polder onbruikbaar: ploegen, zaaien noch hooien was er mogelijk. Dat kwam voor de Culemborgers dus nog bij de strenge winters die het ganse land teisterden, en bij de dure graanprijzen. Het was om wanhopig te worden.

Bevorderde die wanhoop de opkomst van het Protestantisme? Baanden revolutionnaire gevoelens zich een uitweg via het geloof? Waren het de armsten die zich nu van de Rooms-Katholieke kerk afkeerden, of de actiefsten, ontevreden kooplieden of schippers? Zo eenvoudig lag het niet – zeker niet te Culemborg. We kunnen niet zeggen dat nu bepaalde bevolkingsgroepen als gehéél tot het nieuwe gaan neigen, of extra trouw aan de kerk blijven. Was er al wel zulk een sterk stands- en groepsbesef? De graaf wist wel dat de stad in religieus opzicht geen eenheid meer was. De nieuwe magistraat die hij op 12 november 1565 aanwees, was dat evenmin. Als schepen-burgemeester werd Bauwen Adriaensz benoemd, als stadsburgemeester Willem Joosten. Schepenen werden Mr Anthonis Zebrechts de oude lijfarts van vrouwe Elisabeth, Huyge de Goyer, Adriaen Joosten, Coenraet Zuermont, Jan Dircks en Melis Alaertsz.² Drie hunner, Bauwen Adriaensz, Huyge de Goyer en Melis Alaertsz namen bij de komst van Alva de wijk – de anderen bleven en zijn niet vervolgd. Sterker nog: Anthonis Zebrechtsz, Coenraet Zuermont en Jan Dircks protesteerden met andere Rooms-Katholieke inwoners tegen de handelwijze van de graaf op godsdienstig gebied in de lente van 1566.³ Kennelijk heeft Floris dus geprobeerd bij het verzetten van de wet in 1565 de verschillen enigermate te overbruggen. De nood in de stad was in november immers al hoog gestegen: de 18de moest er al van overheidswege brood voor de armen worden gebakken en uitgedeeld. In december volgden korenuittelingen.⁴ Natuurlijk zijn het de zwakkeren in economisch opzicht, die zo geholpen moeten worden, maar geen enkele bevolkingsgroep blijft voor ellende gespaard, zeker niet als in het volgende voorjaar bij de duurte en het hoge water ook nog de pest over de stad komt. Voor elke inwoner zijn er in deze maanden misschien wel redenen geweest om in verzet

¹ BM Gelre, XLIV, blz. 156.

² OAGC 77, RAG HS 230, *Betuws Nederdeelt*, IV, blz. 2455.

³ OAGC 2020 blz. 570.

te komen tegen het staatkundige of geestelijke gezag. Velen hadden ook aanleiding genoeg om de momentele bezitsverdeling te bestrijden. Deze factoren spelen stellig mee in het jaar dat nu komt. Maar zij geven toch niet de doorslag. De aanhangers van het „nieuwe” komen uit alle lagen der bevolking en het „oude” kan evenzeer op de toewijding van velen uit dezelfde klassen rekenen. Men leeft onder nagenoeg gelijke omstandigheden, maar toch komen de groepen niet als geheel in beweging. Om de handelwijze van afzonderlijke personen te motiveren, hebben we dus aan sociaal-economische factoren alleen niet voldoende.

Voorlopig schijnt het godsdienstige conflict uitgevochten te worden op het hoogste vlak, in een strijd om privileges, beperking van de macht der overheid en van het kerkelijk gezag. Voor het oog van de tijdgenoot is het nu immers de adel die in verzet komt tegen de regering. In werkelijkheid heeft dit optreden der edelen niet zoveel betekenis. In godsdienstig opzicht waren zij niet eensgezind en daarom poogden zij te bemiddelen tussen volk en overheid. De drijvende kracht komt echter uit het „gewone” volk, voor zover dat Calvinistisch is.⁵ In de zomer van 1565 weet Gilles le Clercq te Spa enkele edelen te bezielen en begin november komt een twintigtal aanzienlijken die met zijn plannen instemmen, in Floris' Brusselse woning bijeen. De Calvinistische predikant, Franciscus Junius is daarbij aanwezig, de eigenaar van het paleis vermoedelijk zelf niet. Hier wordt de grondslag gelegd voor het verbond der edelen dat de inquisitie bestrijden wil. Floris betuigde later met deze plannen zijn instemming. De doelstellingen van dit compromis verwaterden in de loop van de volgende winter: men zou volstaan met het aanbieden van een verzoekschrift aan de landvoogdes, spectaculair gebaar dat machteloosheid verborg. Op 20 maart heeft Brederode te Vianen een bespreking met Floris. Brederode fungeert ook als gastheer te Brussel als de edelen zich begin april in Floris' paleisje verzamelen. De eigenaar vertrekt zelf in allerijl op 4 april uit Culemborg, juist teruggekeerd van een tocht naar Gemen. Hij komt te laat. Als de stoet zich in het middaguur van de 5de in zijn woning opstelt, is hijzelf nog buiten Brussel. Brederode biedt het smeekschrift aan. 's Avonds arriveert Floris. Hij kan dus wel de volgende dag meegaan om het antwoord van de landvoogdes in ontvangst te nemen. Bij het afscheidsgesprek op

⁴ OAGC 77.

⁵ P. J. van Herwerden, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid*, 1947, blz. 33-35.

maandag 8 april blijkt hoe weinig men eigenlijk verkregen heeft: een vage toezegging dat de plakATEN zouden worden verzacht en de zaak aan de koning voorgelegd.¹ Teleurgesteld trok men af. In Floris' paleis werd 's avonds bij de maaltijd de naam „geuzen” – naar aanleiding van Berlaymonts schampere opmerking – tot eretitel verheven. Floris verliet Brussel nog diezelfde week voor Pasen. De afgelopen dagen hadden op de bevolking diepe indruk gemaakt. Het feestmaal in zijn woning, de vergaderingen en optochten veroorzaakten dat men aan de Culemborgse graaf een geweldige betekenis en activiteit toeschreef, zodat hij zelfs in één adem met zijn Viaanse buurman en Lodewijk van Nassau bezongen werd:

*Den edelen heere van Bredero soet,
Item den graef van Nassau, dat edel bloet,
Seer ingenieus,
Den grave van Culenborgh, metter spoed,
Vive, vive le geus!
Deze hebben ons verlost van den cardinael,
En van de kettermeesters in 't generael,
Van den bisschop seer pompeus,
Dus roepen wij altemael:
Vive, vive le geus! ²*

Dit liedje tekent de overspannen waardering van het verbond der edelen. Zelfs het vertrek van Granvelle werd aan de werkzaamheid der drie genoemden gedankt. Terecht wordt de onbaatzuchtigheid van Lodewijk van Nassau en het enthousiasme van Hendrik van Brederode geroemd. Floris krijgt echter te veel eer. Hoe komt hij eraan, terwijl hij toch niet in de schaduw van de andere twee kan staan?

Door zijn rang, want hoe aanzienlijker edelman, des te minder hoefde men toen te doen, om reeds tot de verbeelding te spreken. Lodewijk van Nassau moest in aanzien achterblijven bij zijn broer de prins. Brederode was heer van Vianen, geen graaf. Maar Floris van Pallandt was door de kersverse grafelijke waardigheid, die hij min of meer toevallig verkregen had, – en datzelfde gold van zijn vermogen – een der hoogsten van de Noordnederlandse adel. Is het een wonder dat men zich op hem verkeken heeft, vooral als hij in de buurt van Brederode was? Hij was een van de edelen die duidelijk partij kozen, en juist omdat de allervoornaamsten als Oranje en Egmond dat natielen, koesterde men van het driemanschap uit het liedje grote ver-

¹ Van Vloten I, blz. 55-57.

² Schotel blz. 28.

wachtingen. Zelfs de Calvinisten poogden telkens weer leden van de adel voor hun plannen te winnen. Ze konden zich geen goede verzetsorganisatie zonder hen voorstellen. Pas langzaam zouden ze hun eigen kracht gaan beseffen en inzien, hoezeer juist de adel hun vaart vertraagde. En de grote massa leefde nog geheel in de middeleeuwse traditie. Zij kwam zonder adellijke leiding eenvoudig niet in beweging.³ Het ligt dus voor de hand dat die paar edelen die zich openlijk voor het Protestantisme uitspraken, door hun geestverwanten onder het volk geweldig in de lucht zijn gestoken. Bovendien bezat de Culemborgse graaf wel enkele eigenschappen die voor hem innamen: spontaan – al te overhaast wellicht, onbaatzuchtig – op het ondoordachte af, en trouw in zijn vriendschappen, helaas zonder veel mensenkennis.

Maar net zo min als bij Cornelis Aertsz de Man gaat het er uitsluitend om hoe hij zelf is geweest en wat hij zelf heeft verricht. Want ook een martelaarslied of een geuzenversje zeggen iets over de bezongene: hoe zijn tijdgenoten hem hebben beschouwd. De indruk die zij van hem kregen, het denkbeeld dat zij zich van hem vormden, bepalen zijn betekenis mee. Iets dergelijks treffen we aan bij Willem van Oranje en het beeld dat het Wilhelmus van hem geeft. Stellig schreef men aan Floris capaciteiten toe die hij niet bezat, handelingen die hij niet had verricht maar die men bij en van zichzelf zo graag zag. Hij werd symbool van anderere verwachtingen, voorbeeld, ideaal. Daardoor werd men bezielde. Ook zijn graafschap kreeg iets van datzelfde aureool.

³ Van Herwerden, a.1v., blz. 45. Vgl. J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 1947⁶, blz. 75vlg.

III

Uitbarsting

1566-1567

WAT IN DE EERSTE WEEK VAN APRIL TE BRUSSEL gebeurd was, werd spoedig genoeg te Culemborg bekend. Nu maakten de Protestanten geen geheim meer van hun overtuiging. Straks, zodra de graaf teruggekeerd zou zijn, wilden zij hem vragen, openlijk hun godsdienst oefeningen te mogen houden. Intussen zonnen de Rooms-Katholieken er op hoe zij zo iets konden verhinderen. De plakkaaten golden nog altijd. Maar zou de graaf ze handhaven? De magistraat, uit beide groepen samengesteld, besloot, geadviseerd door de raadslieden van de graaf, op Beloken Pasen – 21 april – aan de burgerij te verbieden om „deen den anderen mit woirden oft wercken om wat saken sulcx zijn mochte, te beroepen oft te injurieren”.¹ Vermoedelijk was Floris dus nog niet teruggekeerd en meenden zijn plaatsvervangers er goed aan te doen de uitingen van wrevel tussen de verschillende gelovigen tegen te gaan.

Zodra de graaf was thuisgekomen bereikte hem het verzoek van de Protestanten, voortaan in het openbaar hun diensten te mogen houden. Het verhaal gaat, dat zij daarbij dachten aan de kapel van het Pietersgasthuis in de binnenstad.² Zou deze gedachte geïnspireerd zijn door een grafelijke wenk? Want de gasthuiskapel kon met weinig bezwaren afgestaan worden. Het inruimen van een der kloosterkapellen zou veel meer moeilijkheden opleveren. De parochiekerken kwamen niet ter sprake. Het Pietersgasthuis had geen vaste gestichtsbevolking, zoals het oudeliedenhuis en het weeshuis wel hadden. De vicaris kon zijn diensten gemakkelijk helemaal naar de Barbarakerk verplaatsen, waar toch al het zwaartepunt van zijn werk lag. De kapel was bovendien van behoorlijke omvang: tweehonderd mensen konden er desnoods zitten en zo groot was het getal der Culemborgse Protestanten stellig niet.

Een verdeling naar evenredigheid van de beschikbare gebouwen was echter ondenkbaar. Iedere groep was er innig van overtuigd dat de andere afschuwelijke afgoderij pleegde, en de Rooms-Katholieken be-seften wel dat het verzoek om de gasthuiskapel, eenmaal ingewilligd, door de eis om een parochiekerk, ja om alles, zou worden gevolgd. Zij besloten dus de graaf te waarschuwen. „De voornaemste der stad gingen ten hove”.³ Het was een imposante stoet van oud-bur-gemeesters, schepenen en andere waardigheidsbekleders zoals kerk- en gasthuismeesters. Melchior van Culemborg, de bejaarde vertrouweling

¹ OAGC 77, Kalkhoven blz. 201.

² Voet blz. 215, Kalkhoven blz. 195.

³ Voet blz. 215.

van vrouwe Elisabeth, voerde namens hen bij de graaf het woord. Hij zei dat „het godloos opzet der ketteren hen ter oore gekoomen was; dat zy nooit dulden zouden, dat voor dezelve eenige kerk, tot pleging van dien kerkroovischen dienst zoude geopend worden, en dat zy hetzelfde met kragt en wapenen, zoo veel zy konden, zouden tegengaen en weren”.¹ Dit laatste werd door de aanwezigen bekrachtigd. Floris gaf geen rechtstreeks antwoord. Op influistering van twee zijner raden verzocht hij de bezoekers hun wensen op schrift te stellen opdat alles in rustiger sfeer kon worden behandeld. Hiermee instemmende trok de stoet weg.

Een Utrechts jurist stelde nu het verzoekschrift op en de zesde mei werd het aan de graaf overhandigd. Een maand eerder was Floris met vele standgenoten bij Margaretha de dag voor Palmzondag antwoord op hun request komen halen. Nu moest hij in zijn eigen stad iets dergelijks, maar van tegengestelde strekking, in ontvangst nemen.

Het verzoek van Melchior werd in dit geschrift beleefder en uitvoeriger herhaald. De aanhef wees op de onrust die sinds kort in de stad heerste. Wie hadden daaraan schuld? Niet de opstellers van het geschrift die immers niets anders wilden dan blijven bij „den gemeynen, olden, Christelycke en Catholycke Kercke ende gewoonten”. Maar er waren anderen „door sinistre informatien ende quade leeringhe henuyden separerende van sulcke eenicheyt”. Die waren de oorzaak van alle getwist. Groot bezwaar moesten de ondertekenaars maken tegen de handelwijze van de schoolmeester. Hoewel deze krachtens zijn instructie „onbevleet van enyge secten oft quade leeringen” moest zijn ², was hij toch bezig de „cleyn, onnosel kinderkes” met nieuwe en vreemde „opinien” te „corrumperen”. Zij verzochten daarom onmiddellijk maatregelen tegen hem. Ook klaagden zij over de „heymelycke vergaderingen en predicatien bij daghe ende bij nachte” die in de stad „met groote getal van volck” werden gehouden. Ze hadden vernomen dat „eenighe van de nieuwe religie” om openbare diensten hadden verzocht. Zoiets zou echter niet alleen vereisen dat de plakkaaten buiten werking werden gesteld, maar ook „groote indignatie van de Conincklycke Majesteyt van Spaengien” verwekken die als leenheer van de stad dan zeker dit graafschap ten gronde zou gaan richten. Daarom verzochten zij dat Floris de plakkaaten zou handhaven en in alles handelen als in de omliggende gebieden die rechtstreeks onder

¹ Kalkhoven blz. 196.

² BM Gelre, LIII, blz. 102, 128.

³ Kalkhoven blz. 196-200, OAGC 2020.

Filips II stonden. Ketterse diensten moesten zelfs niet oogluikend in het verborgene toegestaan worden. Als er dan sommige inwoners om hun geweten werkelijk niet meer naar de Rooms-Katholieke diensten konden komen, moesten die zich maar stil houden tot een generaal, nationaal of provinciaal concilie.³

Zeventig burgers ondertekenden dit verzoek. We kunnen nagaan dat ongeveer de helft van hen òf vrouwe Elisabeth òf graaf Floris zelf gediend had als burgemeester, schepen, gasthuis- of kerkmeester. Natuurlijk kon Floris hun verzoek niet zonder meer naast zich neerleggen. Van inruiming der gasthuiskapel kon althans voorlopig geen sprake zijn. Schoolmeester Nicolaus Larenus Goiolandus⁴ zal wel een aanwijzing gekregen hebben iets voorzichtiger op te treden. Het request werd ook buiten Culemborg bekend. Want stadssecretaris Dirk van Baden, een der ondertekenaars, bezorgde een afschrift aan Hendrik van Cuyck, de zoon van Floris' rentmeester. Van Cuyck liet het te Leuven drukken. 't Werd zo een klein pamflet, getiteld „Nieuwe tijdinghe van die van Culenborch. Item. Die Supplicatie van die adelen Raet ende van der borgheren van Culenborch. Gedruet int jaer 1566”.⁵ Misschien kon het nu Rooms-Katholieken elders sterken in hun strijd. Want overal waren de inwoners hevig verdeeld en de magistraat veelal weifelachtig. De Protestanten traden immers steeds vrijmoediger op. De situatie veranderde met de week. Het request te Culemborg toonde dat de Rooms-Katholieken niet met zich wilden laten spotten.

De magistraat had op 28 april de in de stad verblijvende vreemdelingen verplicht zich te melden.⁶ Maar wat hielp dat? Uitgewezen werd er immers niemand? Enkele weken later moesten maatregelen tegen het hoge water getroffen worden – 9 mei – en de zondag vóór Hemelvaartsdag werd van overheidswege gewaarschuwd tegen de pest die in stad en graafschap begon te heersen: 19 mei. In een tijd waarin rust en eendracht broodnodig waren stonden de inwoners scherp tegenover elkaar. De maatschappelijke nood was groot. Bood de Rooms-Katholieke kerk daarin voldoende troost? Het getal dergenen die zich tot de nieuwe leer wendden, groeide in ieder geval met de dag: enkele magistratsleden, de schoolmeester, ja zelfs een paar kanunniken en vicarissen verborgen niet meer aan welke kant hun sympathie stond. Welke oplossing zou de graaf kunnen vinden,

⁴ BM Gelre, LIII, blz. 102 vlg.

⁵ In bundeltje „oorlogsbulletins” op de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, vgl.

De Navorscher, 52, blz. 483.

⁶ OAGC 77.

die de Rooms-Katholieken niet al te zeer zou kwetsen en die toch ook enigermate tegemoet zou komen aan het verlangen der Protestanten naar openbare diensten? Hij trof een maatregel die, bezien over een afstand van eeuwen, een verstandige indruk maakt maar die natuurlijk voor de ene groep al veel te ver en voor de andere niet ver genoeg ging.

Plotseling bemerkte de Utrechtse magistraat hoe op zon- en feestdagen vele inwoners de stad verlieten om zuidwaarts te gaan: het gerucht ging dat op het kasteel te Culemborg volgens de nieuwe leer werd gepreekt. Overal elders moest men zich behelpen met schuren, zolders en pakhuizen en voortdurend bevreesd zijn voor ingrijpen van de overheid. In Culemborg kon men nu echter in volle vrijheid het Evangelie horen verkondigen. Nog vóórdat men in andere streken en steden uit de schuilhoeken te voorschijn durfde treden om in het open veld „hagepreken” te houden, kende Culemborg reeds openbare diensten in een daartoe gereed gemaakte ruimte. Het staat vast dat dergelijke godsdienstoefeningen vanaf 2 juni – Pinksteren – gehouden zijn, misschien ook al eind mei.¹

De Utrechtse raad gelastte de procureur Leo Gilkens deze zaak te onderzoeken. Op 21 juni begon hij met zijn ondervragingen. Elf personen verhoorde hij. Hun verklaringen werden op 26 juni aan de landvoogdes toegezonden. De raad wilde namelijk haar advies inwinnen om „inconveniënten van scandalisatie” te voorkomen. De getuigenissen van de Utrechtse burgers konden haar een duidelijk beeld geven hoe het te Culemborg toeging.²

's Morgens vroeg begaven de Utrechters zich al op weg. Velen maakten de tocht te voet. Anderen lieten zich rijden met paard en wagen. Sommigen voeren met een schuit langs de Vaart – Vreeswijk – en moesten dan stroomopwaarts de Lek op. Wel 40 personen gingen soms met zo'n scheepje mee. Op een wagen konden niet meer dan een tiental. De bewoners van Houten en Schalkwijk merkten deze uittochten op en riepen de voorbijgangers na: „Preckeloopers van

¹ Hagepreek bij Antwerpen 13 juni, bij Hoorn 14 juli.

² Het volgende is daaraan ontleend. De getuigenissen berusten op het Rijksarchief te Brussel, zijn gecopieerd door J. van Vloten in de zomer van 1858 en door hem gepubliceerd in de *Kronijk van het Historisch Genootschap*, jaargang 14, derde serie, vierde deel, 1858, blz. 234-246, onder de titel *Stukken betreffende de hervormingsberoerten te Utrecht in 1566 en 1567*.

Utrecht!"³ Na het passeren van deze hinderlijke „scaepsherders" bereikten de Utrechters de Lekdijk. Ze hadden dan een wandeling van ruim drie uur achter de rug. De veerman zette de reizigers over en langs enige straten ging het nu naar het kasteel. Nog geen vier jaar geleden was daar op het voorplein een ketter verbrand. Thans nam de graaf een geheel ander standpunt in.

Over de brug liep men van de voorburg naar de nederhof. Links daarvan lag het oude kasteel met drie zware torens en de grote zaal. Daar woonde het grafelijk gezin. Op de nederhof zagen de wandelaars aan hun rechterhand, naast het vertrek van de grafelijke raden „een waschhuys met noch een houthuys". Van die twee schuren had Floris nu één ruimte laten maken.⁴ Hij had „nye raempten" doen aanbrengen en banken en stoelen plaatsen.⁵ Er waren voortdurend nog ambachtslieden bezig om ruiten in te zetten en in een deur het wapen van de graaf te snijden.⁶

Wie door de geopende deur naar binnen keek, zag recht daartegenover een preekstoel, twee of drie treden hoger dan de vloer.⁷ Daarvoor stond het gestoelte van de graaf en de gravin. Zij zaten bij een „pulpetrum", een soort lessenaar. Toen Floris de zaal liet vergroten, had hij er voor gezorgd dat ook de zitplaatsen voor zijn vrouw en hemzelf wat ruimer werden, een beetje meer apart „van den gemeynen man" en van een nieuwe toegangsdeur voorzien.⁸ Daarmee zette hij de traditie van zijn oudtante Elisabeth voort, die in de kerk van Hoogstraten dicht bij het hoogaltaar voor zichzelf en haar man Antoine de Lalaing een vertrek had laten bouwen waar zij de mis konden bijwonen. Floris' inzichten over het geloof mochten dan al afwijken van de hare, niet zijn standsbesef. Daarom waren in de ramen en op verschillende andere plaatsen de wapens van het grafelijk echtpaar „uytgesteecken" en „geschildert".⁹

In die ruimte „daer men plach te wassen, turff ende ander hout te leggen" werd dus nu gepreekt. Dit was de oplossing die de graaf gevonden had. Geen parochiekerk, geen kapel van klooster of gasthuis, ja zelfs niet de kapel van het kasteel was voor de Protestanten ingeruimd. Alles bleef daar volkomen bij het oude, niets was in de ogen

³ Kronijk blz. 237-238.

⁴ Kronijk blz. 238.

⁵ Kronijk blz. 241.

⁶ Kronijk blz. 245.

⁷ Kronijk blz. 241.

⁸ Kronijk blz. 241, 242.

⁹ Kronijk blz. 241.

der Rooms-Katholieken „ontwijd”. Maar in zijn slot had hij een gelegenheid geschapen waar met open deuren gepreekt kon worden. Niemand van de magistraat werd hiermee voor een gewetensconflict gesteld: zij hadden niets te maken met wat op het „huis” gebeurde. Vermoedelijk – de Utrechtse getuigen zwijgen hierover – werden voor de jonge gravin sinds haar komst te Culemborg al eerder Protestantse diensten op het kasteel gehouden. Nu stonden de deuren open: wie komen wilde, was welkom.

Er kwamen velen, uit wat voor motieven dan ook, en niet alleen uit Culemborg zelf of uit Utrecht. Dat een man als Dirck Cater, die enkele maanden later hagepreken buiten Utrecht organiseren zou, sprak van 600 tot 800 toehoorders, kan opschepperij geweest zijn, bedoeld om procureur Leo Gilkens die hem verhoorde schrik aan te jagen.¹ De vertrekken zullen wel niet zo ruim geweest zijn dat eendusdanig getal mensen er bijeen kon komen. Maar de belangstelling was inderdaad groot. Wie toevallig in Culemborg moest wezen, maakte van die kans gebruik om even naar binnen te gluren. Zo deed Gerrit Knoop van de Merenborch, advocaat te Utrecht, met Splinter van Hamersfelt en Hugo van Cothen, allebei procureurs. Om een erfeniskwestie waren zij 19 juni naar Culemborg gegaan en hadden daar hun ogen goed de kost gegeven. Trouw Rooms-Katholiek alle drie – Splinter van Hamersfelt zou als fiscaal van de aartsbisschoppelijke visitator vijf jaar later in Rijnsaterwoude en Roelofarendsveen nauwkeurig de kerkelijke toestanden nagaan² – deden zij overal navraag maar gingen natuurlijk niet de preek aanhoren. Anderen durfden dat wel aan: Dirck Cater allicht, de procureur Jacob de Bondt en Dirck Otten die „aen den Plompentoren” woonde. De overige onderzochten hadden alleen bij geruchte er van vernomen. Ghijsbert Cornelisz werd door Dirck Otten uitgenodigd eens met hem mee te gaan naar Culemborg. Maar Ghijsbert voelde daar niet veel voor. Dirck Otten moedigde hem aan: „Soe verre ghy den voirszegden predicant eens gehoord hadde, ghy soudt in zyn preken smaeck hebben”. Ghijsbert had daar wel een weerwoord op: „Hadde ick morgen noen een goede werme hutspot ende een goede canne wijns, daer zoude ic oic wel smaeck in hebben; ende ic en wil myn gelt niet verreyzen, ic hebbe liever cost om te coopen”.³ Een ander, Gerrit Jansz uit de Tolsteeg, heeft gehoord dat de Culemborgers als

¹ Kronijk blz. 242. Over Dirck Cater BMHG, 25, 1904, blz. 27.

² Visitatie blz. 230 vlgg.

³ Kronijk blz. 238.

⁴ Kronijk blz. 240.

ze de Utrechtse burgers uit de dienst zien komen, hen naroeven: „Ghy burgers van Utrecht moecht wel thuys blijven ende horen aldair uwe predicanten”. Hij wist ook te vertellen dat vooral op Sacramentsdag – 13 juni dus – de toeloop uit Utrecht groot was geweest.⁴

De predikant had een „spitsen geelen baert” en droeg een lange, zwarte mantel, een „oisterschen” of Bruynswycxen”, dus een wereldlijk kleed.⁵ Men schatte zijn leeftijd op 40 jaar. Er werd gezegd dat hij „een schoenmaecker van zijn ambocht” was, „veriaecht uyt den lande van Cleeff, ende dat de hertoch van Cleeff op zyn lijff geset soude hebben drie hondert gulden ofte dair omtrent”.⁶

Het ging echter niet om zijn persoon maar om zijn verkondiging. Hoe preekte deze man in zijn „weerlicken habite”? Procureur Jacob de Bondt wist zich te herinneren wat de predikant op Pinkstermaandag – 3 juni dus – had gezegd. De Bondt was met vijf anderen naar Floris' kasteel gereden. Daar hadden ze gehoord „van de lieffde Godts, ende dat Godt alleen was die de sonde conste vergeven, ende datter geen bloet gestort en was, dair de mensche duer verlost mochte worden, dan duer 't bloet Christi, ende dat men Hem alleen behoorde te bidden”.⁷

Dit getuigenis, door De Bondt overgeleverd, is van buitengewoon belang. We bezitten immers wel vele geschriftjes van de reformatisch-gezinden uit deze periode en ook gegevens over plaats en tijdstip der hagepreken, maar wat in deze preken verkondigd werd, komen we bijna nooit te weten. Latere Rooms-Katholieke beschrijvingen zien in deze preken weinig anders dan ophitsing tot beeldstormerij. De preek van de tweede Pinksterdag, op het Culemborgse kasteel gehouden, wijst in een geheel andere richting.

De hoofdpunten die in het geding waren, werden door de predikant behandeld. Dirck Otten, Jacob de Bondt en Dirck Cater wisten ook nog het belangrijkste van zijn preek op Sacramentsdag. Geen wonder, want in de beschouwing van het altaarsacrament traden de diepste verschillen aan den dag. De voorganger had zich toen verdedigd tegen de beschuldiging dat hij een „sacramentsscheynder” zou wezen. Hij wilde het „in meerder weerden” houden dan degenen die hem daarvoor uitmaakten. Hij drong er op aan „'t heylige Sacrament te nutten onder beyde de gedaenten”. Tegen de heersende practijk in, die aan de gelovigen alleen de nutting van het brood toeliet, wilde hij hun

⁵ Kronijk blz. 242, 245.

⁶ Kronijk blz. 241.

⁷ Kronijk blz. 244.

ook de wijn reiken. Christus had het Avondmaal toch onder „twee gestaltenissen” ingezet? Nadrukkelijk verklaarde hij „dattet puer broot ende wijn” was.¹

Al was hij dan een „weerlijck” man, onwetend op theologisch gebied was hij geenszins. Dirck Otten herinnerde zich uit de preek op Sacramentsdag, hoe daarin „verscheyde plaetsen in de schrifture ende by St Jeronimus ende ander doctoren” werden aangehaald.² Opvallend was zijn bijbelse fundering, de „reden ende scriftueren die hy verhaelde”. Steeds was hij bereid te bewijzen „dat hy te rechte preeckte”, dat aantonnende met de „schrifturen, zo oude als nyeuwe testament”. En „indyen yemant zijn boecken geen gelooff en wilden geven, zy mochten haer eygen Bijbel ofte boecken mede brengen”. Hij kon dus ook uit kerkelijk goedgekeurde exemplaren argumenteren.³ Geen wonder dat er beweerd werd dat hij „een verlapen monnick” zou zijn. Maar de drie trouwe Rooms-Katholieken, die toch zeer nauwkeurig geïnformeerd hadden, wisten daar niets van af.

Vooralspraken over het Avondmaal werden in Utrecht uitvoerig genoteerd: dan kon de landvoogdes zich een denkkeeld vormen van deze ketter. De Culemborgse prediker wilde het avondmaal bedienen onder beide gedaanten, „ende preeckte mede: dat het broot ende wijn anders nyet en was dan warachtig broot ende wijn, ende een gedachtenisse van de passie ons Heeren”. Dat klinkt op het Zwingliaanse af, en stellig niet Luthers! Dirck Cater, die het meest uitvoerig en vrijmoedig de gevraagde inlichtingen gaf, vertelde nog over de preek op Sacramentsdag: „so dick ende menichmael wy 't Heylige Sacrament ontfangen op beyde de gedaenten, dat wy tzelve metten gelove ontfangen ofte nuttygen als hy aen den galge des cruys hing, ende dattet een geestelijcke spijs es tot vertroostinge ende verlossinge van onse zielen”. Indien wij in het woordje „geestelijcke spijs” een aanduiding van het werk van de Heilige Geest in het Avondmaal mogen beluisteren, zou ook een Calvinist zich wel in deze omschrijving kunnen vinden. Het begin van het citaat dat Cater gaf, is niet geheel duidelijk; zijn er een paar woorden weggefallen? Misschien is er mee bedoeld dat het ontvangen en nuttigen van brood en wijn beide, van ons vraagt, gelovig Christus' kruisdood aan te nemen, om daardoor „vergeving der zonden en het eeuwige leven” te verkrijgen, zoals de Heidelbergse Catechismus in antwoord 76 zegt. In ieder geval treft ons, hoe bij een sterke versobering naar de

¹ Kronijk blz. 239, 242, 243, 244.

vorm, de waardering van de inhoud toch zeker niet geringer is geworden. Tien jaar eerder had pater Hezius eveneens gepoogd, dit sacrament weer tot het middelpunt van het geloofsleven te maken. Hij had door groter opsiering van het altaar en enthousiaster uiterlijke verering de innerlijke waarde duidelijker willen laten blijken. Nú wordt alle uiterlijkheid nagenoeg prijsgegeven. Wordt zo toch niet meer ruimte gemaakt voor de innerlijke betekenis en de geestelijke werking?

De opmerking dat men God „alleen behoorde te bidden”, kan een uitval tegen de beeldendienst in zich sluiten, omdat de praktijk der volksdevoties onvoldoende onderscheidde tussen verering een aanbidding. Maar het is ook mogelijk dat de prediker hier tegen de heiligenverering polemiseerde. Men zag immers Christus zó uitsluitend in het hoogvereerde altaarsacrament, dat de gedachte aan Zijn hemelse voorbede weinig meer leefde. En wanneer Gods majesteteilijk oordeel dan met huiveringwekkende kracht gepredikt wordt, zoekt de schuldige mens naar anderen die voor hem kunnen intreden, en vindt zijn toevlucht bij de voorbede der heiligen. Doch deze „omweg” wordt overbodig, wanneer de betekenis van Christus' offer herontdekt is.

„Ende datter geen bloet gestort en was, dair de mensche duer verlost mochte worden, dan duer 't bloet Christi”. Met kracht wordt nu de alomvattende en verlossende betekenis van Christus' lijden gepredikt. Deze hoofdzaak dreigde schuil te gaan achter de verdiensten der heiligen, ja, achter de goede werken der mensen als geheel. De Rooms-Katholiek ziet het lijden van de Heer en dat der Kerk min of meer in elkaars verlengde liggen en beschouwt het laatste als een aanvulling van het eerste. De reformatorische prediker ziet het gevaar van overwoekering dreigen, wil het eigen karakter van Christus' lijden laten uitkomen en de Bijbelse waarheden geheel blootleggen. Hij dringt door deze opmerking de heiligenverering nog verder achteruit. En de leer van de verdienstelijkheid der goede werken is dan vanzelf al weggevallen.

„Godt alleen conste de sonde vergeven.” Bij het gelovige volk had de mening post gevat dat de aflaat niet alleen de straf kwijtschold, maar ook de zondeschuld vergaf. Gepaard met de handel die in dergelijke bewijzen gedreven werd, maakte dit de gezindheid der bezitters of kopers tot iets onbelangrijks: men ging aan de aflaat meestal een

² Kronijk blz. 239.

³ Kronijk blz. 242.

zekere automatische werking toeschrijven. Een en ander hing natuurlijk samen met de steeds meer opgeschroefde en geïsoleerde positie van de priester in de late middeleeuwen. Dit automatisme en ook deze aparte plaats van de geestelijkheid werd door de Culemborgse prediker met deze opmerking bestreden.

Het zijn maar enkele regels uit twee preken, die ons van hem overgeleverd zijn. Toch valt reeds hierin de positieve formulering op. Wie alleen uit sociale ontevredenheid de preken op het Culemborgse kasteel kwam beluisteren, zal door de behandeling van dergelijke onderwerpen niet bevredigd zijn. Een andere beweegreden moeten de bezoekers dus gehad hebben. Over het algemeen zijn wij geneigd te veronderstellen – zonder veel bewijs evenwel – dat in de preken wel eens een uitval heeft geklonken tegen de economische positie van de kloosters of een schimpscheut over het slecht onderhouden celibaat. Grage lachers zouden smaak in dergelijke polemische formuleringen gevonden hebben. Een tijdelijke toeloop zou er verklaarbaar door zijn. Maar ergerniswekkende misstanden waren met een enkel machtwoord uit Rome wel te bestrijden en door betere opleiding en taakverdeling der geestelijkheid op te heffen. Veel aanstoot is na het concilie van Trente weggenomen. Als de kracht van de Reformatie uitsluitend in dat negatieve had gelegen, zou na Trente niet alleen haar bestaansrecht verdwenen zijn, maar ook haar geloofsleven zich weinig zelfstandig ontwikkeld hebben.

De werfkracht van de Hervorming lag in een streng-Bijbelse en daarom zeer positieve verkondiging. Critiek op uiterlijke misstanden was daar slechts een gevolg van, de herontdekking van bepaalde Bijbelse waarheden was hoofdzaak. Nadrukkelijk bleek ook dit in de bediening van Doop en Avondmaal, die we bij onze beoordeling van de „hagepreken” meestal plegen te vergeten. Over een afstand van eeuwen is het nauwelijks voorstelbaar hoe bevrijdend een prediking klonk, die door sterker concentratie op persoon en werk van Christus en een zelfstandiger opvatting van de Heilige Geest echte heilszekerheid aan de mensen bood. Dit positieve karakter kan reeds blijken uit de citaten van de prediker op het kasteel te Culemborg.

Waarom spreken wij zo anoniem van hem? De traditie weet zijn naam immers: Gerardus? Anderen zijn echter niet uitgesloten. Behalve deze

¹ AHGC 1547.

² Over Jacobus Michaëlis NBW, III, 1914, kol. 857 vlg., vgl. ook NAKG, Nieuwe

Gerardus kunnen we nog vier anderen noemen die te Culemborg in ditzelfde jaar – maar misschien niet in de lente – gepreekt hebben. Bij de nadering der Spaanse troepen een jaar later ruimden vijf Culemborgse geestelijken het veld: twee kanunniken, heer Cornelis Cool en magister Jan Claesz, vicaris heer Jan Diricz, de pastoor van Maurik en een „afvallig monnik”, heer Willem van Meteren. Van laatstgenoemde wordt gezegd dat hij kinderen heeft gedoopt en ook predikte. Pastoor Jan, zoon van de Culemborgse mesmaker Anthonis, verkondigde de „malheureuses doctrines” van Calvijn en voerde ook andere ceremoniën op ketterse wijze uit. Of hij dit nu uitsluitend in zijn eigen parochie te Maurik heeft gedaan, of ook te Culemborg, zijn vaderstad, is niet meer na te gaan, maar we moeten dus heer Jan, Anthonis mesmakersz., en heer Willem van Meteren als mogelijke predikers op Culemborgs slot in aanmerking nemen, zij het dan niet die keer, dat de Utrechtse getuigen de wereldlijke man uit het Kleefse beluisterden.

Voorts hebben te Culemborg gepredikt een zekere Rudolfus en Jacobus. Om met de eerste te beginnen: op 7 augustus 1578 schrijft graaf Floris naar Gorkum of de kerkeraad aldaar wil toestaan dat hun predikant Rodolphus enige tijd te Culemborg komt werken. „Denselven heeft alhier in den jaer tress an testich geprediceert”.¹ Rudolf van Velt, die in 1573 uit de Palts te Gorkum kwam, heeft dus ook reeds in 1566 in de Nederlanden gepreekt. Iets dergelijks doet zich trouwens voor met de Zaltbommelse predikant Johannes Leo, van wie de overlevering ook verhaalt dat hij uit de Palts naar Zaltbommel is gekomen, doch van wie graaf Floris op 23 juni 1578 uit Culemborg schrijft dat hij eigenlijk „hier geboren” is. Voor 1566 laten we Johannes Leo echter buiten beschouwing, omdat in de grafelijke correspondentie niet gezegd wordt dat hij toen ook te Culemborg heeft gepreekt. Van de latere Gorkumse predikant Rudolf van Velt staat dit wel vast, maar veel meer weten we niet van hem over deze periode.

Dat is wel het geval met Jacobus. In Vianen, Tiel, 's Hertogenbosch en Eindhoven vinden we hem in dit tijdvak vermeld. En over zijn identiteit helpen de latere brieven van graaf Floris ons op weg. Op 20 augustus 1579 schrijft deze aan Jacobus Michaëlis, dat hij vernomen heeft hoe deze predikant 's Hertogenbosch heeft moeten verlaten voor de nadering van Parma's troepen.² Hartelijk nodigt hij hem

serie, VIII, 1911, blz. 65-72: op 8 juli 1579 vluchten de Protestanten uit 's Hertogenbosch.

uit, naar Culemborg te komen omdat Jacobus Michaëlis daar een oude bekende is: „den aenvanck door u in den jaere van 66 alhier... gegemaect, dat ghy onse ondersaten soe nerstich hebt geleert en onderwesen”.¹ Met Culemborg als uitgangspunt heeft deze prediker in verre omtrek gewerkt. Zijn aanwezigheid aldaar blijkt, behalve uit Floris' brieven, ook uit het feit dat hij op 4 november 1566 voor het Culemborgse gericht verschijnt.²

Jacobus Michaëlis geniet enige bekendheid omdat op 21 maart 1574, toen hij te Dordrecht het Heilig Avondmaal bediende, prins Willem van Oranje aan deze viering deelnam. Zijn levensloop voerde hem tweemaal naar Culemborg. Als diaken diende hij voor 1553 de Hollandse gemeente te Londen, ging nadien naar Emden en werd in 1564 door Diederik van Bronckhorst-Batenburg in het Kleefse tot diens predikant te Niedermörmter aangesteld. Vandaar kwam hij in 1566 naar Culemborg. Later vluchtte hij weer oostwaarts. In 1573 kwam hij te Dordrecht, werkte vandaar te Gorkum en ging in 1577 opnieuw naar 's Hertogenbosch, waar hij in 1566 vanuit Culemborg ook al geweest was. Floris slaagde er in 1579 in, hem weer naar Culemborg te halen. De Utrechtse hoorders spreken in 1566 van een man uit het Kleefse: dit kan heel goed Jacobus Michaëlis geweest zijn, maar zijn aanwezigheid te Culemborg is alleen voor de nazomer en de herfst van 1566 bewijsbaar, niet voor de lente.

Rest dus Gerardus, de traditionele. Ook hij kan de schoenmaker uit het Kleefse geweest zijn, waar men in Utrecht over sprak. Werkzaamheid van hem buiten Culemborg is in deze tijd niet aan te tonen. In 1567 wijkt hij uit, neemt dan aan verschillende kerkelijke vergaderingen deel als „Gerardus Culenborganus”, keert in 1573 naar de Nederlanden terug, wordt predikant in Zierikzee, waar hij in 1579 sterft. Rudolf van Velt, Jacobus Michaëlis en Gerardus Culenborganus hebben na 1572 als Calvinistische predikanten in de Nederlanden gewerkt; het is dus niet te gewaagd, ter veronderstellen dat er in Culemborg in 1566 Calvinistisch gepredikt is.

Gerardus is later met twee anderen uit dezelfde periode gelijkgesteld.³ In augustus 1566 is buiten Utrecht namelijk gepredikt door „Scheele Gerrit, een verloopen monnick van Middelborch, geboortig

¹ AHGC 1547.

² Rechterlijk Archief Culemborg 248.

³ Vgl. Van Campen blz. 101.

⁴ Vgl. BMHG, 25, 1904, blz. 26 in de *Utrechtsche kroniek over 1566-1576* uitgegeven door H. Brugmans.

van Utrecht". Diens prediking bevorderde de Beeldenstorm binnen Utrecht.⁴ Deze mededeling van de tijdgenoot is vrij duidelijk. Ooggetuigen, die de Culemborgse Gerardus beschrijven, reppen niet van enig scheelkijken. Toch wordt hij nagenoeg overal aangeduid als „de bekende hageprediker, Gerard van Culemborg, bijgenaamd schele Gerrit”.⁵ En alsof dit nog niet genoeg is, heet hij ook dezelfde te zijn als „Gerardus, predicant van den machtigen heer van Brederode”, die ergens door Bloccius vermeld wordt.

De gelijkstelling met de Viaanse Gerardus is echter een vondst van Kist uit 1842.⁶ Deze „Gerrit van Swieten” die aan Bor enkele inlichtingen over Vianen voor zijn geschiedwerk verstrekke, woonde te Vianen nog in 1586, stond toen in briefwisseling met de vrouwe van Vianen, en stierf in 1595.⁷ Deze feiten ontnemen alle grond aan de veronderstelling van Kist, want de levensloop van Gerardus Culemborganus is van 1566 tot zijn dood in Zierikzee in 1579 vrij nauwkeurig te volgen.

Hardnekkiger en meer verbreid is de vereenzelviging met Schele Gerrit. De kroniek waarin zijn doopceel gelicht wordt – geboortig van Utrecht, een verlopen monnik uit Middelburg – is pas in de twintigste eeuw uitgegeven. Zijn naam werd voor het eerst in ruimer kring bekend toen Marcus in 1735 de „Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba” uitgaf. De voortvluchtige vrouw van Jelis Spaensz, Cornelia, zou in haar huis de predikanten Schele Gerrit en Achaeus gespijzigt hebben.⁸ Willem te Water, die in het kader van zijn „Kort verhaal der reformatie van Zeeland” Zierikzee behandelt en dus ook „Gerardus van Cuilenburg” noemen moet, is uitermate voorzichtig in zijn beschrijving. Hij acht het „waarschynlyk” dat deze predikant dezelfde was als degene „die de eerste openbaare predikatie te Kuilenburg heeft gedaan in 't jaar 1566”. „Hy kan den toenaam van Kuilenburg gekregen hebben van zyne eerste standplaatse, gelyk het aan soortgelyke voorbeelden in dien tyd niet ontbreekt.” Te Culemborg bleef hij „totdat de vervolging opstak in 't jaer 1567, wanneer hy zekerlyk zal zyn gebannen, alhoewel zyn naem niet uitdruklyk in de vonnissen gespeld wordt, tenzy hy bedoeld wordt onder den spotnaem van scheele Gerrit, predikant, die zig somtyds te Utrecht op-

⁵ B.v. in *Het Boek*, Nieuwe reeks, deel XXX, 1949-1951, blz. 14.

⁶ *Ned. Arch. Kerkel. Gesch.* II, 1842, blz. 39-41, VIII, 1848 blz. 187.

⁷ Archief Classis Heusden no. 12. Ingekomen stukken uit 1586. Martinus Soermans, *Kerkelyk Register*, 1702, blz. 74.

⁸ J. Marcus, *Sententien*... blz. 29.

hieldt".¹ Deze zeer terughoudende veronderstelling, begrijpelijk omdat Te Water de aanduiding van de tijdgenoot „een verlopen monnick van Middelborch, geboren sijnde van Utrecht, Schelen Gerrit genaempt", niet kende, is echter nadien door Schultz Jacobi en Kist klakkeloos tot vaststaand feit verheven. Het is goed, erop te wijzen dat al deze identificaties pas uit 1840 en 1842 dateren.² De tijdgenoten vermelden van de Culemborgse Gerardus geen oogafwijkingen, geen geboorte uit Utrecht of kloostertijd te Middelburg. Slechts één Utrechtse getuige, een voerman die zelf niet te Culemborg was geweest, sprak van „een schoenlapper . . . ofte een verlapen monnick" – en met dat laatste kan ook nog een Culemborgse geestelijke bedoeld zijn.³ Op zichzelf is het niet onmogelijk dat Gerrit van Swieten uit Vianen gelijkgesteld kan worden met Schele Gerrit. Van hem wordt althans ook verteld dat hij te Utrecht geboren is.⁴ En Schele Gerrit voer op 24 augustus 1566 van Utrecht naar Vianen. Zolang we niet over meer gegevens beschikken lijkt het echter het beste Gerard van Swieten, Gerardus van Culemborg en Schele Gerrit van Middelburg niet met elkaar in verband te brengen.⁵

Toen het rapport met de verklaringen van de elf Utrechters aan Margaretha van Parma werd toegezonden, had zij zelf al een onderzoek te Culemborg laten instellen. Zij gelastte een van haar edellieden, Guillaume de Hinckart, naar Culemborg te reizen, aan graaf Floris een brief te overhandigen en deze godsdienstkwesities te bespreken. Deze brief had zij op 1 juni 1566 ondertekend, en zij schreef daarin met hoeveel ongenoegen zij vernomen had hoe er in Witthem op last van Floris gepreekt werd en psalmen werden gezongen en hoe er te Culemborg ook allerlei „nouvellitez concernant la religion" dreigden te worden ingevoerd. Zij wees erop hoe deze handelwijze aan de koning grote aanstoot zou geven. Daarom moest Hinckart de graaf de moeilijkheden onder ogen brengen die Floris te wachten stonden als hij op deze verkeerde weg verder zou gaan.

Hinckart kwam te Culemborg op 8 juni en besprak alles met Floris. De graaf beklagde zich erover dat de landvoogdes zo geheel verkeerd was ingelicht. Zeker, er waren wel enkele predikanten naar hem toe-

¹ W. te Water, Kort verhaal . . . 1766, blz. 220.

² Schultz Jacobi blz. 123, Kist in NAKG, II, 1842 blz. 39-41.

³ Kronijk blz. 245.

⁴ BMHG 53, 1932, blz. 96.

⁵ Vgl. ook, A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, 1932, blz. 19 vlg.

gekomen te Culemborg, doch hij had hen allemaal weggestuurd. Eén was er nog, maar die stond op het punt te vertrekken. Geen enkele predikant was in dienst van de graaf. Wat Witthem betreft, daar had de pastoor voor en na de preek in het Duits het „Onze Vader”, het „Credo” en enkele psalmen laten zingen. Daarna begon dan de mis. Maar Floris wilde over Witthem nadere inlichtingen inwinnen. In Culemborg had hij nachtelijke preken en bijzondere samenkomsten uitdrukkelijk verboden. In alles wilde hij zich houden aan wat de edelen in de stille week aan de landvoogdes hadden beloofd.⁶

Met dit antwoord kon Hinckart naar Brussel terugkeren. De rapporten uit Utrecht op het einde van dezelfde maand konden Margaretha leren hoe zij het weerwoord van Floris moest opvatten. Inderdaad waren nachtelijke preken en bijzondere samenkomsten verboden: ze waren overbodig nu er met open deuren bij klaarlichte dag op het kasteel werd gepreekt! De aanwezigheid van één predikant had Floris voor Hinckart niet verborgen kunnen houden. Deze was geenszins vertrokken. Integendeel, hij zag zijn gehoor met de dag toenemen. Het aantal diensten was vrij groot, en ook het getal der toehoorders.⁷ Niet alleen uit het Sticht kwam men naar Culemborg, ook uit het zuiden en uit Gelre. De positie van het Calvinisme werd door deze activiteit in wijde omtrek versterkt en ook het zelfbewustzijn der Culemborgse Calvinisten. Als de jonge Culemborgse gravin zich uit innerlijke behoefte onder het gehoor der predikanten schaarde, zal de nadruk wel niet op de verschillen tussen Lutheranen en Calvinisten gelegd zijn. Toch zullen Gerardus en Jacobus Michaëlis op Calvinistische wijze gepredikt hebben: in 1568 traden zij immers allebei op de voorgrond bij de organisatie van het gereformeerd protestantisme op het convent te Wezel.

De Utrechtse rapporten vermeldden reeds, hoe enkele Culemborgers, in het geheel niet ingenomen met de komst van zoveel Utrechters om deze reden naar hun stad, hen nariëpen liever thuis te blijven. Er waren dus ingezetenen die dit bedrijf op het kasteel met lede ogen zagen. Geen wonder, dat het in de kleine plaats zelf nog veel vaker tot scheldpartijen kwam. Zondag 30 juni moest Floris daarom het besluit van 21 april in de herinnering terugroepen en met

⁶ *Compte Rendu des Séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins*, 3e Série, T. VIII, 1866, p. 319-323 (mededeling van Gachard).

⁷ H. J. van Lummel heeft in het midden van de vorige eeuw de beschrijving uit de getuigenverklaringen zoals Van Vloten die had uitgegeven, fraai geromantiseerd in zijn *De Smidsgezel van Utrecht*, echter zeer anti-Rooms.

strengere straffen dreigen. Kinderen zouden zelfs om dit najouwen in het openbaar gegeseld kunnen worden.¹

Kort daarop vertrok de graaf zuidwaarts. Een deel van de edelen, die het smeekschrift hadden aangeboden, zou te St Truiden in het Luikse bijeenkomen met een afvaardiging van enkele Calvinistische consistories. Op 14 juli 1566 werd deze vergadering gehouden. Men was verontrust over het uitblijven van uitsluitel op het smeekschrift. Toch lukte het eigenlijk niet om een gezamenlijke gedragslijn vast te stellen. Wel werden plannen gesmeed om krijgsvolk in dienst te nemen, en zegden de edelen toe, dat zij de consistories tegen vervolging zouden beschermen. Maar de samenwerking ging niet van harte. Vele edelen deinsden terug voor zo nauw contact met de Calvinisten. En deze laatsten, die meer verwacht hadden, toonden zich teleurgesteld over de bemiddelingspogingen der hoge edelen, die door Margaretha daartoe aangemoedigd waren. Oranje wilde geen medewerking verlenen aan de plannen der Calvinisten. Zij waren hem te radicaal. Zijn sympathie ging meer uit naar de Lutheranen, die in een roep van rust en gehoorzaamheid stonden. Bovendien genoten de aanhangers van de Augsburgse Confessie in het Duitse Rijk belangrijke vrijheden. Oranje poogde daarom deze Confessie ook bij de Calvinisten ingang te doen vinden.² Dan zouden de Lutherse vorsten op kunnen komen voor hun „geestverwanten” in de Nederlanden, en werd de basis van het verzet tegen Filips II zo aanzienlijk verbreed. Vandaar dat te St Truiden de „Augustana” door de edelen uitdrukkelijk werd genoemd.³ Maar het bleef – ook in dit opzicht – bij plannen. Opnieuw werd een verzoekschrift aan de landvoogdes aangeboden. Niemand wist recht, waar hij zich nu aan te houden had. Moesten de plakkaatn nog worden toegepast? Stond het vrij om hagepreken te organiseren? De Calvinisten verkeerden in de mening dat de edelen godsdienstvrijheid hadden toegezegd en traden openlijk op.

Nu werden overal hagepreken gehouden en van Culemborg uit waren de predikers tot in verre omtrek werkzaam. Een der inwoners ontplooide grote activiteit. Het was de hofmeester van de graaf,

¹ OAGC 77, Kalkhoven blz. 201 vlg.

² A. A. van Schelven, *Uit den strijd der geesten*, 1944, blz. 24-26. Knappert blz. 375.

³ Lindeboom blz. 17.

⁴ Marcus, *Sententien*, blz. 154.

⁵ Schotel, *Iets over Jonkheer W. van Zuylen van Nyevelt*, in Nijhoff, *Bijdragen voor Vader-*

Willem van Zuylen van Nyevelt, geboren in 1538, een zoon van de dichter der „Souterliedekens”. Deze had aan het verbond der edelen deelgenomen en was Calvinist geworden. Te Schoonhoven liet hij door een Delfts predikant een van zijn kinderen dopen.⁴ In de instructie voor zijn hofmeesterschap droeg Floris hem later op dat hij „het gansche hoffgesinde twemael 's daechs teender gesetter uren by den anderen sal doen vergaderen, om het morgen en avontgebēt met den anderen te spreken en ytwes goets wt der heyliger schriftuere tot stichtinge voorgedragen te werden, en sullen die quaetwilligen absenten syn Genade aengebracht werden”. Want de graaf was van mening dat men „bovenal syn huysgesin in de vreese des Heeren en tot eenen Godsaligen wandel ende leeven” behoorde te vermanen.⁵ Het was Van Zuylen die in deze zomer samen met Dirck Cater enkele hagepreken buiten Utrecht organiseerde. Bij de Beeldenstorm in die stad zouden zij kort daarop ook tot de leiders behoren.⁶

Nieuwe vrienden verdrongen oude. De overlevering verhaalt dat Govert van Mierlo op 24 augustus 1566 nog een laatste poging heeft gedaan om Floris tot ander inzicht te brengen. Aan tafel voerden zij vele gesprekken, maar de graaf had op de argumenten van Van Mierlo geen weerwoord. Aan zijn kamerdienaar zou hij de volgende dag order hebben gegeven de Dominicaan van de brug te stoten, opdat deze in de slotgracht verdrinken zou.⁷ Dit hele verhaal kan op kwaadwillig gefluister berusten: hoe monsterlijker Floris kon worden afgeschilderd, des te geloofwaardiger leek het voor zijn tegenstanders. Het omgekeerde gold in die dagen natuurlijk ook. In ieder geval is Van Mierlo dan toch aan deze aanslag ontkomen. Later werd hij tot bisschop van Haarlem benoemd, waar hij Nicolaas van Nieuwland, die ook wel eens binnen Culemborg geweest was, opvolgde. Zijn activiteit en gedrag bleven in eervolle herinnering.⁸ Met Culemborg had hij na dit laatste onderhoud met Floris echter geen aanwijsbaar contact meer.

Naarmate de zomer verstreek, steeg de spanning. „Zeer veel volcx als men preken sal, zo't schein als te wagen, comt, zo uyt deze ende

landsche Geschiedenis en Oudheidkunde, III, 1842, blz. 274. Schotel stelt deze instructie na 1567, doch is het wel zo waarschijnlijk dat Van Zuylen toen nog lang hofmeester bleef?

⁶ Van Campen blz. 100, 114.

⁷ RAG HS 230, *Betuiws Nederdele*, IV, blz. 2576.

⁸ Rogier, *Beknopte Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, (1945), blz. 41.

andere landen van Gelre" naar het Culemborgse kasteel.¹ Deze diensten wekken bij de deelnemers het verlangen iets dergelijks in hun eigen woonplaatsen te beleggen. In de nazomer is het zover. Vooral Jacobus Michaëlis wordt dan dikwijls uitgenodigd elders te komen preken.

Met zijn activiteit zijn we vrij nauwkeurig op de hoogte. Van Culemborg uit is Jacobus in augustus 1566 komen preken te Tiel, of liever gezegd buiten de muren van die stad te Drumpt. In Tiel waren namelijk enkele zonen van de ambtman Claes Vijgh voorstanders van de Hervorming en zij lieten door een viertal predikers in Drumpt diensten houden, allereerst door een onbekende „peertsdieff", dan door een „apostaet van de minnebroeders" die van Wesel kwam, „die derde predicant es geweest eenen meester Jacob, van Culemborch gecoemen, dewelcke oick predickte te Drumpt voerscreve, tot welcke predicatie te hooren veele van den gemeente van Tiel gefrequeenteert hebben". De vierde – onbekende – prediker is door Adriaen Vijgh de stad ingehaald, kreeg een preekstoel van de vrouw van Frederick van Nyevelt, en preekte op het Walburgskerkhof, werd door de schout echter weer buiten de stad gebracht en wachtte daar nog een paar dagen op enig honorarium.² Later kwamen enkele Calvinisten aan een voerman vragen, uit Culemborg de vrouw van Adriaen Vijgh met zijn wagen te gaan halen. Drie Tielenaars reden mee. In Culemborg kwam echter niet de bewuste dame op de wagen, maar een – aan de voerman onbekende – man. In Buren, halverwege op de terugweg, ontstond oponthoud en de reizigers verdwenen. De vrouw van de voerman was intussen door een der Tielse burgemeesters gewaarschuwd dat de reiziger uit Culemborg „een predicant wesen solde".³ Of deze predikant op andere manier Tiel heeft kunnen bereiken, vermeldt dit verhaal niet. Al te hevig is het te Tiel niet toegegaan: op 14 oktober kwam men overeen dat geen vreemde predikanten binnen de stad zouden mogen komen en geen kerk of klooster beschadigd zou worden.⁴ De Protestantse groep voelde zich blijkbaar niet al te sterk en volstond met de hagepreken te Drumpt: dat lag toch onder de rook van Tiel.

Iets meer weten we van Jacobus te 's Hertogenbosch. Daar was op

¹ Kronijk blz. 241.

² Navorscher 82, 1933, blz. 180-186, publicatie van J. Kleijntjens.

³ Navorscher 82, 1933, blz. 204.

⁴ Navorscher 82, 1933, blz. 180.

⁵ Kronijk, 13, 1857, blz. 286. Cornelis van Zomeren, *Beschryvinge der stad Gorinchem*, 1755, blz. 364 vlg.

⁶ Prosper Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir a l'histoire des Troubles Religieux*

21 juli een hagepreek gehouden door Cornelis van Diest, die de volgende dag buiten Gorkum hetzelfde zou doen, maar verder toch voornamelijk in Den Bosch werkte.⁵ Op 14 augustus werd een verzoek om een kerk voor de Protestantse diensten in te willen ruimen, afgeslagen. Cornelis „Graspape” kreeg steun van andere predikers. Daartoe hoorde ook Jacobus van Culemborg. Job van Achelen was „by die van der nyeuwer religie” naar Culemborg gestuurd „om aldaer te haelen Jacobum den predicant”. Jacobus kwam met hem mee terug, vermoedelijk op 18 augustus „ende naerdien de voorschreven Jacobus alhier gecommen is geweest, zoe zyn die zaken alhier zeer verargert geweest. Want daer wel thien menschen tegen een meer ten sermoenen des voerschreven Jacobus quamen, dan te voeren gedaen hadde in andere sermoenen voer zyne compste.” Hij logeerde bij Van Achelen en preekte gewoonlijk in de kerk der minderbroeders. Op 22 augustus was namelijk de Beeldenstorm over Den Bosch gekomen. Een Rooms-Katholiek gaf later als zijn oordeel dat deze storm „gebuert is duer die nyeuwe predicanten die 't volck daertoe verweckt hadden, dat zy die beeldenstorminge doen zouden”.⁶ Hoe dit zij, Cornelis van Diest werd twee dagen later gewapenderhand in de Janskerk gebracht om daar te preken.⁷ De verhoudingen in de stad bleven uiterst gespannen. De Rooms-Katholieke diensten werden op 11 september hervat, maar dit was weer aanleiding voor een tweede beeldenstorm op 10 oktober, waardoor de tegenstanders van het centrale gezag de stad bleven beheersen. Later in de winter – op 16 februari 1567 – zou een gevolmachtigde van Hendrik van Brederode, de geuzenkapitein Antony van Bombergen, de leiding in handen hebben en pas in april 1567 werd de eenheid der bevolking voor het oog weer hersteld.⁸ Het aandeel van de prediker Jacobus in dit alles is moeilijk te bepalen. Hij heeft „particuliere ende secrete inductien, seductien ende sermoenen gedaen voer hun vrienden, gelyck zy die noempden”.⁹ De hardnekkigheid waarmee Jacobus Michaëlis ruim tien jaar later – tegen de zin van zijn Dordtse en Gorkumse geestverwanten in – te 's Hertogenbosch wilde gaan werken, wordt in het licht van deze vroegere werkzaamheid begrijpelijk.

du XVIe Siecle, I, 1858, p. 326, 436, 457. Vgl. ook: NAKG, Nieuwe serie, VII, 1910, blz. 380 vlgg., publicatie van W. Meindersma over de Reformatorische beweging der XVIde eeuw te 's Hertogenbosch.

⁷ Cuypers van Velthoven, *Documents*, I, 1858, p. 436.

⁸ Kronijk, 13, 1857, blz. 300-323.

⁹ Cuypers van Velthoven, *Documents*, I, 1858, p. 295.

Ook te Eindhoven moet hij gekomen zijn. In de sententie van de bloedraad tegen enkele inwoners van die plaats staat hij voorop als een dergenen die daar hebben gepreekt. De anderen zijn „Maitre Aert, natif du pays de Cleve” en „Geraerd loeyen, verrier, natif de Thiel, banni de Cologne”. Deze Aert – misschien dezelfde als Arnoldus Stuyffart die eveneens te 's Hertogenbosch was voorgegaan – wordt in die sententie ervan beschuldigd dat hij tweemaal het Avondmaal heeft bediend en in zijn preken de aanwezigen tot beeldenstorm heeft opgewekt. Van „Jacobus de Culembourg” wordt alleen vermeld dat hij op uitnodiging van enige Eindhovenaars daar is voorgegaan.¹

Behalve te Tiel, 's Hertogenbosch en Eindhoven heeft deze Jacobus ook nog te Vianen gepreekt. Daar werden op 25 september 1566 „de beelden afgenoemen” en „den 1. October geschiedde de eerste predicatie te Vianen bij eenen genaempt Jacobus, die te Cuijlemborch predicte”.² Tot viermaal toe spreken de bronnen dus van een Culemborgs predikant Jacobus. Het is niet gewaagd te veronderstellen dat in al deze plaatsen dezelfde persoon bedoeld is. En waar „Jacobus Michaelis, pastoer tot Nederмурmpter” op 4 november 1566 voor het Culemborgse gericht verschijnt en graaf Floris in 1579 zijn werk te Culemborg in 1566 uitdrukkelijk en dankbaar vermeldt, ligt het voor de hand deze Jacobus van Culemborg gelijk te stellen met Jacobus Michaëlis – al moet de behandeling van zijn collega Gerardus door de historici ons in deze materie wel voorzichtig maken.

Nog meer deed hofmeester Willem van Zuylen van Nyevelt in deze maanden van zich spreken. Later zou nog een eerzame loopbaan als baljuw van Zuidholland en drossaard van Muiden voor hem zijn weggelegd.³ Zijn Rooms-Katholieke streekgenoten zullen zijn aanwezigheid te Culemborg in 1566 zeker hartgrondig verwenst hebben. Hij organiseerde immers de Beeldenstorm te Asperen en Vianen, samen met anderen te Utrecht en ook in zijn toenmalige woonplaats Culemborg zelf.⁴

Het meest opvallend is zijn werk binnen Utrecht. Met Dirck Cater belegde hij op Maria Hemelvaart 1566 ten noorden van die stad een hagepreek door Jan Arentsz. Schele Gerrit van Middelburg preekte zondag 18 augustus bij Tolsteeg. De zaterdag daarna kwamen enige Protestanten op het stadhuis vragen of twee kerken voor hun diensten konden worden ingeruimd. De – niet voltallige – magistraat stelde

¹ Van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, I, 1856, blz. 184.

² J. W. te Water, *Historie van het verbond... der... edelen*, IV, 1796, blz. 325.

het antwoord uit. In die middag preekte schele Gerrit opnieuw. Na diens vertrek drong een aantal van zijn hoorders de Geertekerk binnen, sloeg er enkele beelden stuk en trok altaren omver. Op zondag 25 augustus verzochten de Protestanten na een preek voor de tweede maal om de kloosterkerken van Franciscanen en Dominicanen. Zij zegden toe de kostbaarheden op het stadhuis te deponeren als zij „die afgriselyckheyt van de beelden” eruit verwijderden. Kerkroof zouden ze dus tegengaan. Wederom poogde de magistraat tijd te winnen en raadpleegde vooraanstaande burgers en in de stad aanwezige edelen, waaronder ook Willem van Zuylen van Nyevelt. Er werd besloten te overleggen met de centrale regering. Daarvoor was een week uitstel nodig. De Protestantse leiders moeten daarin hebben toegestemd, doch hun samengestroomde geestverwanten op het Mariakerkhof wilden niet langer wachten. Stellig stonden tussen hen ook niet-Utrechters. Deze menigte trok rond het middaguur naar de Buurkerk, daarna naar de Jacobikerk en de twee begeerde kloosterkerken, brak die open en begon de beelden te vernielen. In de Buurkerk geschiedde de verwoesting systematisch en werd niet gestolen. Maar de zaak liep blijkbaar de leiders uit de hand. In de kloosterkerken werd de boekerij vernield, overgoten met olie en boter om beter te kunnen branden. De ooggetuigen vermelden meestal niet of het hier de misboeken betreft die bij de eredienst gebruikt werden, of de boeken uit de bibliotheek. Dat die laatsten namelijk vernield werden komt niet zo dikwijls voor. In de kloosters van Minderbroeders en Predikheren bleef weinig heel. De magistraat durfde niet ingrijpen, want hoewel het grootste deel der beeldbrekers tot de laagste bevolkingsgroepen leek te behoren, was men ook van de houding der gilden weinig zeker. De volgende dag werd opnieuw onderhandeld. De overheid scheen enig terrein terug te winnen, maar kon toch niet verhinderen dat in de Klaaskerk en opnieuw in de Geertekerk gestormd werd. De verwoesting, daar aangericht, bleef echter beperkt doordat magistraatsleden met gematigde woorden hier tussenbeide kwamen en aan de storm een einde wisten te maken. De balans kon worden opgemaakt: de twee kloosterkerken en de Buurkerk bleken het ergst getroffen, de andere parochiekerken minder, en de kapittelkerken stonden ongeschonden. Na onderhandeling besloot de regering op 27 augustus dat de Jacobikerk voor de Protestantse godsdienst-oefeningen zou worden ingeruimd, de drie hevigst geteisterde kerken

³ Schotel in Nijhoffs *Bijdragen*, III, 1842, blz. 273-278.

⁴ Marcus, *Sententien*, blz. 154. Vgl. NBW, III, kol. 1526 vlgg.

gesloten zouden blijven en er niet meer over het gebeurde zou worden gesproken. De predikanten zouden over en weer ongehinderd hun „religie met goede redenen” mogen verdedigen zonder elkaar „injurieuslycken” te „diffameren”.¹

Het verloop van de Beeldenstorm binnen Utrecht geven wij met opzet zo uitvoerig weer, omdat enige Culemborgers daarin een aandeel hebben gehad. De namen van een zevental bleven bewaard: Hughe en Allart de Goyer die allebei ook aan de Calvinistische Avondmaalsviering hadden deelgenomen, Heyman Cornelis Joostensz, Oth Zuyrmont, Oth de Man, goudsmid Wouter van de Poll en natuurlijk Willem van Zuylen van Nyevelt. Deze laatste had in de Predikherenkerk de prior bedreigd dat hij een kind des doods was als hij zijn „valse leerstellingen” niet herriep.² Later zat Van Nyevelt zich in een herberg te Emden – veilig buiten Alva’s bereik – er nog vrolijk over te maken dat hij „die hillige olie, dat hie een smeervat noemed, genomen und die by hem gewest darmit umb dat hovet gesmeert”; dat zijn ’s mans eigen woorden! ³ Geen wonder dus dat Alva’s sententie hem „autheur du bris”, leider van de beeldbrekerij, noemt. Wouter van de Poll, „wesende een goudsmit, dier tijde woenachtich tot Culemborch”, maar te Utrecht geboren, is in de Buurkerk bij de brekerij gesignaleerd „met gewer in de hant”.⁴ En Oth de Man wordt waarschijnlijk bedoeld in het getuigenis van de koster der Jacobikerk: „Seyt datter mede in deser kercke geweest es een rijck jong gesel van Culemborgh, dien hy dier tijt hoorde noemen „die Man”, die veel quaets in de kercke dede ende salverde een schoen memorietaeffel wylent heeren Jan de Man, vicarius van St Jacob, zijn oude oem als men seijde”.⁴ Een ander heeft niet gezien dat De Man in deze kerk iets vernielde, maar toch wel „dat eenige van de beeldebreckers aldair wesende, wilde aen stucken smyten een memorietaeffel staende aen de z(u)ijtzijde van de kercke oick boven die duere van der camere, dair die kerckemeisters haer dingen sluyten, ende dat hy tselve haerluijden verboet ende bleeff over sulcx staen”. Hier sprak de familieband dus toch sterker dan de vernielzucht. Ook in de Predikherenkerk heeft De Man al te erge uitwassen bestreden. Een getuige meldt

¹ A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, 1932, passim. BMHG 25, 1904, blz. 1-258. BMHG 53, 1932, blz. 63-245.

² Marcus, *Sententien*, blz. 154.

³ J. van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, II, 1858, brief van een spion te Emden 1 juni 1567, blz. 65 en 263.

⁴ BMHG 53, 1932, blz. 210.

⁵ BMHG 53, 1932, blz. 211.

„dat aldair was een edelman van Culemburch, die hij die spreckt, hoeren noemen oft toenoemen Die Man, dewelcke mede een ijsser in de hant hadde, smijtende dairmede eenijge kysten open, staende tusschen twee dueren van het choer aldair en verbiedende dat soe wanneer eenige van de beeldebreekers aldair wesende die eenige gelase wilden uytmyten, sulcx te doen”.⁵ En wie van de zeven Culemborgers zou Steven van Zuylen bedoeld hebben, toen hij, in antwoord op een vraag om het orgel van de Jacobikerk te sparen, zei dat hij, Steven „der inne nyet wiste ofte en coste ghedoen, wijsende op een zwart cleyn mannecken van Cuylenborch, seggende dat hy bevel daeraff hadde”.⁶ Uit deze opmerking van Steven blijkt in elk geval – voor wie dat nog bewezen wil hebben – dat er leiding aan de beeldbrekerij gegeven werd en niet in het wilde weg werd gehandeld.

De ploeg uit Culemborg heeft behalve te Utrecht ook nog in Vianen – op 25 september, dus rijkelijk laat – en te Asperen gewerkt. Wessel van Boetselaer, heer van Asperen, stemde blijkbaar met hun handelwijze volkomen in. Zelf hoefde hij zijn handen niet met dit werk vuil te maken. Een van zijn zonen liet de Culemborgers door een achterdeur het kasteeltje binnen en leidde ze daarna van kerk tot kerk. Stenen van de kapotte altaren konden nog „nuttige” dienst bewijzen bij de verbouwing van de poort van het huis te Acquoy, op korte afstand van Asperen.⁷

Te Culemborg bleef het in augustus rustig, maar er broeide wat. De ruimte op het kasteel waarin men dienst hield, werd langzamerhand te klein, zo wil het verhaal. Opnieuw dacht men nu aan de kapel van het Pietersgasthuis. Uiteindelijk liet Floris deze voor de Protestantse godsdienstoefeningen inruimen. Wanneer geschiedde dit? De overlevering van Brandt en Reaal noemt als datum 29 juli. Utrechtse burgers zouden op deze dag te Culemborg de dienst hebben bijgewoond, en Brandt wijst erop hoe hiermee voor het eerst in de noordelijke Nederlanden – men zegt verkeerdelijk „Holland” – openbare diensten werden gehouden.⁸ In de officiële publicaties der stad is

⁶ Kronijk HG, 14, 1858, blz. 271.

⁷ Van Vloten, I, blz. 94-97.

⁸ RAG HS 230, *Betuvs Nederdeel*, blz. 2564 neemt deze mededeling van Brandt uit zijn *Historie der Reformatie*, I, 1671, over. Hierop baseert Voet, blz. 224, zijn mening, daarin gevolgd door Schultz Jacobi etc. De data van *Betuvs Nederdeel* wijken in deze periode sterk af van het officiële publicatieboek OAGC 77.

dienaangaande echter niets te vinden, wèl op 1 september. Zeer waarschijnlijk reisden genoemde Utrechtters op 29 juli dus nog naar de „openbare” diensten op het kasteel waarvan Brandt en zijn naschrijvers geen weet hebben gehad, en moeten we de datum van de eerste preek in de „gasthuiskerk” op 1 september stellen.¹

Graaf Floris heeft zijn besluit toen immers zeer uitvoerig gemotiveerd: „Om alle oneenicheyt ende inconuenienten te moegen voircomen, die in vele hier omleggende provintien, steden, dorpen ende vleckten onlancx geschiet zyn, vuyt oersaecken dat men dengeenen, die men noempt van der nyeuwer religien nyet in tyts gedesigneert en heeft enigen tempel of tempelen, wairin zy souden moegen openbaerlicken exerceren haere voirszegde religie, soe heeft zyn Genade, willende in tijts daertegen versien, geadmitteert ende by desen geordineert: dat die borgeren ende ingesetenen deser zynder Genaden stadt ende lants van Culenborg, dewelcken in haer conscientie nyet en konnen geassisteren totten ceremonien en die exercitie der Roomscher kercken, hem sullen moegen vergaderen in de Gasthuystempel van deser stadt ende binnen denzelve oentlick exerceren hunne voirszegde religie, conformelick den Woorde Godes ende der Reformatie, begrepen in der confessie van Augsburg, ende dat bij provisie ende ter tyt dat zyn Genade sal bevynden totter eeren Godes en die gemeynen vrede, anders oft voerder daerop behoeren versien te worden.” Voorts hernieuwde Floris zijn besluiten van 21 april en 30 juni over het naroeppen en verbood nu met name het naschreeuwen en beschimpen van degenen die „frequenteren die voirszegde predicatie ende oeffeningen der heyliger Sacramenten in der manieren voirszegd binnen den voergenoempden Gasthuystemple noch oock dese den anderen haere mitborgeren ende ingesetenen, dewelcke assisteren ende frequenteren de Roomsche Religie ende exercitie derselve”. Op zondag 1 september werd dit besluit vóór de hoogmis – en niet zoals gebruikelijk er ná – afgekondigd.²

De „oneenicheyt” in de omliggende streken, wijst vermoedelijk op de Utrechtse Beeldenstorm, die opgestoken was toen de magistraat te lang bleef weifelen over het inruimen van enkele kerken, en die was gaan liggen toen dit besluit eenmaal genomen was. Floris legde nadruk

¹ De betrouwbaarheid van de berichten van Brandt en Reaal is, voor wat Utrecht aangaat, aangevochten door Van Hulzen blz. 14 en Van Campen blz. 100.

² OAGC 77. De tekst bij Voet (naar *Betuws Nederdeel*, IV), Schultz Jacobi etc. hiernaar te wijzigen. Wat had deze publicatie voor zin, als de diensten in de Gasthuiskerk reeds eind juli werden gehouden? Ook hieruit blijkt dus, dat op 29 juli de diensten nog op

op de gewetensnood van de aanhangers der „nyeuwer religien”. Plechtig stond hij hun diensten in de Gasthuiskerk toe, waarin ook de Sacramenten werden bediend, alles „conformelick den Woorde Godes ende der Reformatie, begrepen in der confessie van Augsborch”.

Wat doet dit Lutherse belijdenisgeschrift ineens te Culemborg? Zouden Gerardus, Jacobus of Roelof van Velt in Lutherse zin hebben gepreekt? Hun verdere levensloop wijst daar niet op³ en de zinsneden over het Avondmaal „anders nyet dan puer broot ende wyn... ende een gedachtenisse van der passie ons Heeren” sluiten zelfs de Lutherse avondmaalsleer uit. Culemborgse kettters die later door de Bloedraad werden veroordeeld, waren altijd van deelname aan Calvinistische plechtigheden beschuldigd, niet aan Lutherse. En zouden te Culemborg wel ooit de beelden gebroken zijn als de verkondiging der predikanten volgens de Lutherse belijdenis was geweest?⁴

De graaf had andere bedoelingen met deze zinsnede. Uitdrukkelijk staat „conformelick den Woorde Godes” voorop. De Augsburger confessie komt pas op de tweede plaats. „Deze omschrijving klinkt nogal gereformeerd. Het bezwaar, dat de Gereformeerden voortdurend tegen de Lutherschen hadden, was dit, dat bij hen de Confessie het een en al was en het woord Gods naar achteren werd gedrongen en niet te ontkennen is, dat de Lutherschen veel meer zich noemen: 'toegedaan der Augsb. Confessie' dan dat zij gewagen een religie te belijden „conform den woorde Gods”.⁵

De vermelding van de Augsburgse confessie diende alleen om de graaf te dekken voor verwijten van Rooms-Katholieke zijde. Het denkbeeld is vermoedelijk van Oranje afkomstig. Na de vergadering van St Truiden hadden de prins en de graaf elkaar nog ontmoet. Oranje bleef streven naar een officiële beëindiging van de vervolgingen. Maar daartoe moest met overleg, en niet met geweld, te werk worden gegaan. In 1555 was in het Duitse Rijk bij de Religievrede van Augsburg aan de overheden toegestaan, de godsdienstige kleur van hun gebied te bepalen; de keuze ging dan alleen tussen Rooms-Katholicisme en Lutheranisme. Daar genoot de Augsburgse Confessie dus een zekere erkenning. Waarom zou dat in de Nederlanden ook niet kunnen? Doch het getal Lutheranen was hier te lande klein. De prins pro-

het kasteel geschieden.

³ Voor Gerardus: zie Pont blz. 162 vlg.

⁴ Pont blz. 163. Zijn argument dat Floris zelf niet Luthers is geweest (blz. 162) kan ik niet laten gelden omdat de graaf immers kort hierna Ligarius als zijn predikant te Werth had.

⁵ Pont blz. 164.

beerde de Calvinisten tot aanvaarding van de Augsburgse Confessie te brengen. Sommige predikanten steunden hem daarbij.¹ Maar de meesten wilden desnoods wel deze confessie naast hun eigen belijdenis stellen, doch niet in de plaats daarvan.² Oranje vond de Duitse oplossing trouwens niet ideaal. Een „Discours” van hem, – uit november 1566? –, oppert de gedachte dat de centrale regering in ieder gewest enkele plaatsen zou aanwijzen, waar religievrijheid zou zijn, en het verder aan elke stad of edelman „hebbende hoog recht” zou overlaten of zij ook van deze regeling gebruik wilden maken.³

Voor Floris, als lid van de hoge adel en door zijn Duitse afstamming en bezittingen zeer zelfstandig ten opzichte van de Spaanse koning, was het niet moeilijk een proef in deze richting te nemen. Door zijn vermelding en hun formele erkenning van de Augsburgse Confessie beschut, konden de Calvinisten in zijn graafschap hun diensten dan vrijelijk houden. Hij hoefde voor dit plan alleen zijn „Calvinistische” predikanten te winnen, en dat is hem blijkbaar gelukt. De Brusselse regering wist niet of zij iets over zijn graafschap te zeggen had. De administratie aldaar beschikte zelf niet over voldoende gegevens dien-aangaande, zodat Margaretha al, tegelijk met het bezoek van Hinckart aan Culemborg, in de verschillende gewesten navraag had laten doen of Floris niet op een of andere manier leenman van Filips II was – hetzij via Gelre, hetzij via Holland of Utrecht.⁴ De ligging van Culemborg tussen deze drie gewesten maakte, dat niemand het rechte van Floris’ verplichtingen afwist.

Oranje heeft in zijn eigen gebieden geen regeling getroffen, zoals Floris deed – bewijs, dat de prins dit plan voornamelijk politiek beoelde en ten opzichte van de Calvinisten zeer terughoudend bleef. Bij de graaf van Culemborg mogen we misschien iets meer nadruk op de godsdienstige beweegredenen leggen. Doch de periode waarin zijn maatregel van 1 september gold, duurde te kort en was te veelbewogen om ons nog een duidelijk beeld van het „vredig” naast elkaar leven der beide groepen te kunnen geven. Zeker is, dat te Culemborg in 1566 geen Lutherse gemeente heeft bestaan, maar dat de Calvinisten aldaar, in overeenstemming met de bedoelingen van Oranje, de Augsburgse confessie aanvaardden, echter niet uit beginsel maar slechts als dekmantel.⁵

¹ Lindeboom blz. 15-22. Van Schelven, *Uit den strijd der geesten*, blz. 25.

² Van Schelven, *a.w.*, blz. 26.

³ Van Schelven, *a.w.*, blz. 29 vlg.

⁴ Cuyper van Velthoven, *Documents*, I, 1858, p. 4, dd. 1 juni 1566.

Op de zondag waarop in Culemborg de Protestanten rustig de Gasthuiskerk in gebruik konden nemen, stonden in Utrecht drie kerken gesloten en drie andere ontluisterd: de Beeldenstorm was over het land gewerveld. Diep in het zuidwesten was hij opgestoken te Steenvoorde op 10 augustus. Rond Maria Hemelvaart begonnen de verwoestingen volop. Moest dit feest de weerstanden niet aanwakkeren omdat het met plechtige ommedrachten werd gevierd? ⁶ Poperingen kwam op woensdag 14 augustus, Yperen vrijdag, Oudenaerde zondag en Antwerpen dinsdag 20 augustus aan de beurt. Vandaar vloog de storm verder naar het noorden: 's Hertogenbosch donderdags en in het einde van die week Amsterdam, Delft, Den Haag, Utrecht en Leiden. In de eerste helft van september golfde hij nog naar Leeuwarden en Groningen, maar de twee laatste weken van augustus verdienen toch de naam „Beeldenstorm” bij uitstek.

Hoe was de toestand bij zijn begin? De Brusselse regering wachtte op uitsluitsel over het smeekschrift uit Madrid. De hoge adel poogde te bemiddelen. De lage adel was verdeeld: zijn Rooms-Katholieke groep trok zich uit het avontuur met het smeekschrift terug, de anderen richtten zich naar Brederode, maar in werkelijkheid lag de leiding al lang niet meer in hun handen. De Calvinisten hadden die overgenomen. Onder hen is een stroming die het contact met de hoge adel wil vasthouden en met de regering onderhandelen, doch ook een andere groep, radicaler, die langzamerhand het geduld begint te verliezen. Zij hebben reeds eenmaal hun eigen recht gegrepen en zijn met de hagepreken begonnen, niet meer tevreden met in het verborgene getolereerd te worden. Nu willen zij nog verder. Hagepreken zijn immers wel een oplossing voor de zomer, maar onbruikbaar als het weer slechter zal worden. Wanneer de consistories in het zuiden overleggen om aan de overheid kerkgebouwen te vragen, duurt het deze lieden te lang. Overdreven verwachtingen heeft het spectaculaire optreden der edelen gewekt. De onrust wordt nog verhevigd door de noodtoestand waarin de minder gegoeden door de strenge winters en de slapte in de nijverheid verkeren – dit geldt vooral in de steden.⁷ Zal ooit de inquisitie stopgezet, zullen de plakkatens afgeschaft en kerken voor de Calvinisten ingeruimd worden? Moet er niet méér bedreigd, afdwongen? Enkelen spreken openlijk over gewapend optreden.

⁶ Pont blz. 161, 165.

⁶ Van Vloten, I, 1856, blz. 85.

⁷ Dit argument reeds bij Knappert verdisconteerd blz. 386.

Dan breekt de storm los. Het is niet te schatten wat in deze veertien dagen aan middeleeuwse kunstvoorwerpen verloren is gegaan. Nooit zijn de verwoestingen zo massaal en zo algemeen geweest nòch bij brekerijen voordien, nòch in later jaren. Niet alleen werden de beelden verminkt of tot gruzels geslagen, ook de misgewaden en altaarkleden, de missalen, soms zelfs het meubilair, de glazen en de orgels werden vernietigd. Als holle rompen stonden de gebouwen na deze teistering. De littekens zijn nog altijd zichtbaar.

Was het een spontane uitbarsting van volkswoede tegen de beeldenverering? Was het een poging van de allerarmsten om zich van de rijkdommen der kerken meester te maken? Waren de beeldbrekers jong, impulsieve „heethoofden”? Valt er een bepaalde organisatie te onderkennen, strevend naar een goed-afgesproken doel? Wilden bijvoorbeeld de adel en de consistories langs deze weg de kerkgebouwen verkrijgen, handig de sociale ontevredenheid daartoe gebruikend? „Men zou het verloop van de beeldenstormen op de verschillende plaatsen eigenlijk stuk voor stuk moeten onderzoeken, zo mogelijk tenminste. Voorlopig moeten wij er ons voor hoeden, enkele karakteristieke détails te veel te gaan generaliseren.”¹ Maar hoe weinig is dit plaatselijk onderzoek tot nu toe verricht!

Een legende is het, dat hij berustte op een geraffineerd plan van adel of consistories. Want hun eigen plannen werden erdoor stuk geslagen: nu men op het punt stond om kerken te vragen kon er geen sprake meer zijn van geduldig overleg en voorzichtig bemiddelen. Oplossingen naar evenredigheid werden onmogelijk. Wèl deed de Brusselse regering in allerijl concessies, maar in de volgende maanden nam zij die een voor een terug. De meeste leden der consistories en bijna alle edelen werden door de storm even verrast als de regering. Sommige predikanten erkenden later openlijk dat ze er niets van geweten hadden – en dat in een tijd waarin het geen gevaar meer opleverde en zelfs enigermate eervol was om medeplichtigheid toe te geven. Andere predikanten keurden hem nadrukkelijk af.²

Toch: àl te spontaan moeten we de storm ook niet beschouwen. Er is wel degelijk sprake van organisatie, misschien niet in zijn allereerste dagen in het zuidwesten en natuurlijk niet over het hele land volgens een vast plan. Hij is niet op touw gezet door een bepaalde bevolkings-

¹ Presser blz. 51.

² Lindeboom blz. 97 en vooral Knappert blz. 390-393 geven uitvoerige argumentatie.

³ Van Campen blz. 119 vlg. herroept zijn mening uit 1932 (BMHG 53, blz. 74) toen hij nog geen organisatie durfde aannemen. Ook Van Hulzen, blz. 37 vlgg., komt tot

groep, net zo min als hij door een aparte groep is uitgevoerd – wanneer we tenminste de bevolking uitsluitend willen indelen naar zo moderne maatstaven van werkkring of vermogen. Doch van streek tot streek zijn leidlieden aan te wijzen: hier enkele handwerkslieden, ginds een paar neringdoenden, mensen uit de „derde en vierde stand” vaak, maar elders iemand uit de lage adel of soms een predikant. De rang van deze laatsten moeten we trouwens niet overschatten: zij kwamen meestal zelf uit het volk voort. Deze leiders geven aanwijzingen: „Swyght gij, sy weeten haer last”. Zij keren daggelden uit aan de beeldbrekers en laten daartoe hun namen noteren.³ We denken ook aan de bevelen van het „zwart cleyn mannecken van Cuylenborch” in de Utrechtse Jacobikerk.

Is er geplunderd of „enkel” verwoest? De organisatoren bedoelden stellig het laatste. Misschien hebben zij hun mensen niet steeds voldoende in de hand gehad, is het toezicht gedurende de vernielingen verslapt, of verschenen er onder het rumoer ongevraagde helpers die tuk op een meevallertje waren. Toch ging het er in 't algemeen niet om, zelf er rijker van te worden. „Gestolen is er niets”⁴ durft men zelfs – en dat voor het hele land – zeggen!

Wat was dan de bedoeling? Op korte termijn: de vernietiging van de beeldendienst. Voor de meeste uitvoerenden was dit wellicht hoofdzaak. Hij was voor hun gevoel zo kennelijk in strijd „met het Woord Gods en met redelijke bezinning”. Zij vochten dus ook tegen „de platte gemeenzaamheid met, de bijgelovige ontluistering van het heilige, die in de ontaarde beeldendienst vielen waar te nemen”.⁵ Was het middel dat zij toepasten niet even erg als de kwaal? Aan platheden en grove ontluisteringen ontbrak het bij de Beeldenstorm niet. Toch zit er – zeker bij de organisatoren – iets anders achter. Zij wilden een kerk verkrijgen, wellicht buiten de officiële consistories om. Dikwijls gaat aan de brekerij een verzoek aan de magistraat vooraf, om een kerk te willen inruimen. Als dan de overheid draalt met het antwoord of botweg weigert, breekt de storm los. Men zal de kerk dan kwaadschiks nemen⁶ of het gebouw dermate toetakelen dat het ook voor de Rooms-Katholieke eredienst ontwijd en onbruikbaar is geworden. Bij de uitvoerenden mogen we zeker de primitieve redenering niet uitschakelen: „wij niet, dan zij ook niet”.

aanvaarding van een zekere leiding. Raadselachtig dus, dat Presser, blz. 51, meent, dat te Utrecht van een strakke regie weinig te merken is.

⁴ Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee*, 1940² blz. 257.

⁵ Lindeboom blz. 96. ⁶ Rogier, I, blz. 178 vlg.

De Beeldenstorm was een doelbewuste verwoesting van wat de stadgenoot heilig, althans dierbaar was. De stadgenoot, want op de dorpen is bijna niet gestormd of geschiedde dit vanuit de steden. De organisatoren vinden we over allerlei bevolkingsgroepen verdeeld. Ook de brekers? Veelal onderzoekt men hun maatschappelijke positie, past daar met een moderne inhoud geladen woorden op toe, en dreigt dan te vergeten dat de toenmalige maatschappij anders geleed was dan de huidige, en dat de verontwaardigde kroniekschrijvers aan de brekers wel eens met opzet de laagst mogelijke plaats aanwijzen: lieden van „cleyne conditie”. Dan is men tevreden met te kunnen spreken over „proletariaat dat voor de bourgeoisie het vuile werk mag opknappen”. Vooral in het uiterste zuidwesten neigt men ertoe, de oorsprong bij het werkloze „industrieproletariaat” te zoeken dat maatschappelijke veranderingen beoogde.¹ Hun oproerigheid zou dan door de predikers tegen de kerken gericht zijn.² Op zichzelf klinkt dat aannemelijk. Maar wanneer de bronnen ons kleine zelfstandigen en zelfs gegoeden noemen als deelnemers aan de storm, is het beslist onjuist zo uitsluitend van „proletariaat” te spreken en haalt men de gegevens teveel naar zich toe. Moeten we de onrust in de zuidwesthoek niet veel meer toeschrijven aan de jarenlange beïnvloeding van het Calvinisme, dat daar over de Franse grens het allereerst de lage landen binnengekomen was?³

De uitvoerenden kwamen uit alle standen – natuurlijk het minst uit de ietwat tragere bejaarde burgerij. Het spreekt vanzelf dat de nijpende armoede en de slepende werkloosheid het getal meelopers uitbreidde. Het doel veranderde daardoor niet, want dat was juist door het Calvinistische volk bepaald. Daarom bleef het ook bij deze uitbarsting en volgde niet direct een greep naar de macht. Een massabeweging is het in de noordelijke Nederlanden zeker niet geweest. Kleine groepen drongen de kerken binnen; de grote menigte wachtte af.⁴ En meenden de organisatoren dat zij handen te kort zouden komen, dan was makkelijk genoeg een ploegje van elders te ontbieden; bewijs dat hun getal klein maar hun durf groot was. Het was nooit zo ver gekomen als de overheid niet eindelijk was blijven schippen. Nu werden hele streken door betrekkelijk weinig lieden bewerkt.

¹ J. en A. Romein, *De lage landen...*, blz. 257

² Samenhang tussen onrust en weerstoestand heeft waarschijnlijk bestaan, doch dit is helaas niet meer na te gaan.

³ P. J. van Herwerden, *Bij den oorsprong van onze onafhankelijkheid*, 1947, blz. 9-19.

⁴ Reitsma-Lindeboom blz. 106.

Zo kunnen we concluderen: de oorspronkelijke leiders der oppositie dragen geen verantwoordelijkheid voor de Beeldenstorm.⁵ De teugels zijn hun ontglipt. Andere aanvoerders zijn naar voren gekomen, wier streven echter niet verder gaat dan het verkrijgen van kerkgebouwen of, als dit niet lukt, ze voor elke dienst ontbruikbaar maken.

En de sociale onrust? Zij is, in het noorden althans, niet het hoofdmotief geweest. Het ging niet tegen de rijkdom der kerken. In Utrecht staan de beeldbrekers rumoer te maken rondom de Mariakerk. Dat kerkhof is hun vergaderplaats. Maar die kerk zelf blijft ongemoeid, en ook de andere kapittelkerken. Wel brengen de kanunniken angstig de kostbaarheden in veiligheid. Het was onnodig. In de vier parochiekerken wordt gestormd en in de twee kloosterkerken die men aangevraagd maar niet gekregen had – doch aan de allerrijkste kerken loopt men voorbij.⁶ Bij een spontane uitbarsting handelt men niet zo. Het schijnheilige verhaal van Dirck Cater uit 1570 dat hij indertijd de beeldbrekers van de Dom wist af te houden door erop te wijzen hoe de kanunniken altijd zo verdraagzaam jegens de hageprekers waren geweest, noemt het werkelijke argument waarschijnlijk niet.⁷ Het ging de beeldstormers om een preekkerk. De kapittelkerken stonden buiten het openbare leven, de magistraat had daarover geen zeggenschap en juist van de overheid wilde men kerken loskrijgen. Als het om de tegenstelling tussen arm volk en rijke kerken was gegaan, had Dirck Caters gepraat – gesteld dat het waar is – geen zier geholpen. Dan zou er trouwens zeker ook geplunderd zijn. De organisatie is strakker geweest dan de ooggetuige heeft bevroed; het religieuze motief woog zwaarder dan de latere historicus heeft willen toegeven.⁸ Onder de schijn van impulsiviteit ging een snel en scherp opgezet plan schuil.

Nu wordt dus begrijpelijk dat te Culemborg het belangrijkste motief voor een Beeldenstorm wegviel: de Protestanten konden vrijelijk naar de diensten op het kasteel gaan, en toen hun aantal groter werd, kregen zij de Gasthuiskapel. Maar niet lang zou het zo'n idyllische uitzondering blijven.

⁵ A. A. van Schelven, *Willem van Oranje*, 1948⁴, blz. 118 vlg.

⁶ Niet omdat die beter beschermd waren, want voor de Mariakerk gaat dit niet op.

⁷ Van Campen blz. 117 vlg.

⁸ P. J. van Herwerden, *Bij den oorsprong...*, blz. 42-46.

In de morgen van zaterdag 7 september werd ontdekt dat de Annakapel die ten zuiden van de Nieuwstad even buiten de poort stond, vernield was en de beelden gebroken waren. Het werd aan de graaf meegedeeld. Tegelijk beklaagden de Rooms-Katholieken zich erover, dat in het besluit van 1 september niet met zoveel woorden de beeldbrekerij verboden was. Floris vaardigde nu een merkwaardig edict uit dat de volgende dag na de hoogmis werd afgekondigd.¹ Hij begon met de constatering hoe „enige onbekende moetwilligen”, zijn besluiten verachtend, „die capelle van sint Anne mitten bilderen daerinne bevonden, staende alhier buyten de Zantpoorte” verwoest hadden. De graaf beschouwde dit als een poging om zijn stad en graafschap „in tweedracht ende in gelycken onraet te brengen als andere hier omleggende steden leyder onlanckx gebrocht zyn geweest”.² Daarom gebood hij nu, „dat nyemant, van wat qualiteyt, staet ofte Religie hy zy, hem onderstae oft vordere in eenige kercken ende kerkhoeven deser stadt ende graafschaps van Culenborch beelden oft figueren, altaeren ende ornamenten van dien te schenden, te spolieren noch te misdoene in eeniger manieren”. Vreemdelingen mocht men voortaan alleen herbergen als de schout ervan wist.

Maar bovendien gelastte de graaf dat „die bilderen, staende op straten, poorten, hoecken van huysen ende andersins buyten der kercken oft kerckhoeven” nog voor de avond van diezelfde zondag door de eigenaars „in goede ende stille manieren” weggenomen moesten worden „om alle schandael ende perikel te beletten ende voer te comen”. De „cappellen oft huyskens” mochten – leeg – blijven staan maar de beelden moesten binnenshuis gehaald worden, waar ieder dan „mitten selven bilderen zyne goede geliefte” mocht doen. Hoe rustig van toon dit besluit was, de Rooms-Katholieken moeten het als een ernstige smaad hebben gevoeld. Alles geschiedde zogenaamd uit veiligheidsoverwegingen. Maar hiermee werd de straat neutraal gebied. Want het was nu strafbaar de beelden weer te plaatsen! Leek het niet op Beeldenstorm van overheidswege langs een omweg, die door de Rooms-Katholieken zelf moest worden uitgevoerd?

Wie er aan denkt wat een week later te Culemborg gebeurde, kan de indruk niet van zich afzetten dat deze beeldbrekerij in de Anna-

¹ OAGC 77, Kalkhoven blz. 205. Voet, zich baserend op het handschrift *Betuws Nederdeel* heeft als datum 1 augustus (blz. 225-227). Zo zou Culemborg de primeur van de Beeldenstorm gehad hebben – een conclusie die door Schotel en Schultz Jacobi inderdaad getrokken is.

² Uit deze toespeling op de Beeldenstorm elders, blijkt al voldoende de onmogelijk-

kapel een bekonkelde zaak was, om een aanleiding te hebben, de eigenaars van beelden te dwingen die „aff ende vuyt te doene oft te doen doene”. Ook in de kerken, waar alles binnen de muren mocht blijven zoals het was, voelde men dat er iets dreigde. De handelwijze van Van Zuylen en zijn Culemborgse makkers te Utrecht was natuurlijk bekend geworden. Misschien was hij ook niet onschuldig aan de verwoeste kapel. Daarom brachten de geestelijken de kostbaarheden in veiligheid. Toen echter van het kasteel de mededeling kwam, dat de graaf geen Beeldenstorm in zijn gebieden zou toestaan, haalde men ze weer voor den dag.³ Zij waren immers nodig voor de processie op 14 september, het feest van Kruisverheffing, waarbij de kanunniken de kruisrelik uit de Barbarakerk plechtig door de stad zouden dragen. De kruisfeesten waren steeds hoogtepunten voor Culemborg geweest.

Zaterdag 14 september 1566 „tempore Exaltationis Crucis soe worde onss kerck ontwee geslagen, ende wy en wisten niet off wy blyven solden off niet solden”. Zo beschrijft heer Gerrit van Tellicht, prior van het Jeruzalemklooster, de verwoesting van zijn kerk.⁴ Nuchter contrasteert daarmee een kwitantie van een bierbrouwer voor de kerckmeester van de Barbarakerk: „Item, die graeff van Cullenborch gesonden een ton byers den 15 September savens, als wy in die kerck waren; noch een half vat van dieselfden naevend voer die waeckers; noch gesonden een ton byers de 16 dach smaergens; noch ghezonden een ton byers op diezelfde dach nae die myedach; noch een kyengen byers saevens voer die waekers; noch gesonden een toen byers op de 17 dach”.⁵ Of deze hoeveelheden bier in de kerk door beeldbrekers of door Rooms-Katholieke wakers verzwolgen zijn, weten we niet maar in elk geval liggen hierdoor de data van de Beeldenstorm te Culemborg vast: vanaf Kruisverheffing, zaterdag 14 september 1566 tot de daaropvolgende woensdag. Want op die 18de september werd schout Louf van Culemborg van zijn ambt ontheven en door Willem van Zuylen van Nyevelt vervangen, die vanaf deze datum optrad als drost, schout en dijkgraaf.⁶ De motieven voor deze wisseling zijn niet bewaard, maar het is niet ondenkbaar dat de oude, Rooms-Katholieke

heid van de datering op 1 augustus.

³ Visitatie blz. 179 vlg.

⁴ AHGC 8051. ⁵ OAGC 541.

⁶ OAGC 77, AHGC 3565. De Beeldenstorm te Culemborg ging dus aan die te Vianen vooraf. Het traditionele „eind september” blijkt onjuist.

schout ontslag heeft gevraagd, omdat hij een graaf die zijn eigen plakATEN overtrad, niet langer wilde dienen,

Want het staat vast dat graaf Floris niet alleen bij de beeldbrekerij in de hoofdkerk van zijn graafschap aanwezig is geweest, maar ook er in eigen persoon aan heeft deelgenomen. Vriend en vijand zijn het daar in die jaren over eens. Voor zijn vijanden kan Erik van Brunswijk het woord doen. Die schrijft op 3 oktober aan de landvoogdes over Floris: „Zelf gaf hij bevel de altaren in zijn stad te vernielen. Hij liet in de kerk het middagmaal opdragen en at er met zijn gezelschap. Ze begingen er tal van oneerbiedigheden jegens het Heilige Sacrament – zelfs de gruwel om er zijn papegaai mee te voeren”. Een maand later beschrijft een ander hoe twee priesters in aanwezigheid van de graaf geconsacreerde hosties roosterden.¹ Wat die papegaai betreft, bezitten wij een onverdacht getuigenis van niemand minder dan Willem van Zuylen van Nyevelt, die op 30 mei 1567 in een herberg te Emden oude herinneringen zit op te halen met een paar andere edelen. Hij vertelt „woe dat hie van den hilligen Sacrament, dat hy sunder enige reverentie enen broet-godt noemedede, der papegaay tho eten hadde gegeven droge, und die Grave, weins droste hie gewest hadde, in wein nat gemaket und ock der papedaey gegeven”.² Dit verschaft wel voldoende bewijs en we mogen de spion die dit schilderachtige verslag afluisterde, wel dankbaar zijn voor zijn nauwkeurige berichten.³

Pas in de negentiende eeuw treffen we de eerste historici aan die Floris van deelname vrij willen pleiten. Schultz Jacobi meent dat het plakkaat van 7 september⁴ met het verbod van brekerij, uitsluit dat de graaf zelf gestormd heeft.⁵ Schotel erkent dat Floris bij de brekerij aanwezig is geweest, doch neemt aan dat dit moest dienen om „onder schijn van medepligtigheid, veel te salveren”. Want „de verstandige, bedaarde Van Pallant” is toch stellig een tegenstander van de Beeldenstorm geweest; dat was zelfs „de woeste en bittere Brederode” immers?⁶ Deze karakterschets van Brederode en Floris door Schotel is onhoudbaar. Geen edelman uit de zestiende eeuw is – zelfs door

¹ Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, 1848, I, p. 471, 480.

² Van Vloten, II, blz. 263.

³ En Van Vloten dat hij dit gegeven opspoorde en publiceerde. Zijn werk is voor de Reformatie te Culemborg van groot belang, maar ook voor andere streken heeft hij door zijn intensief archiefonderzoek waardevolle bronnen verwerkt en gepubliceerd.

⁴ Hij schrijft 1 augustus, Voet volgende.

⁵ Schultz Jacobi blz. 121

⁶ Schotel blz. 51 vlg.

⁷ R. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen*

zijn vrienden – zo vaak voor „dol” aangezien als de graaf van Culemborg. Bedaard was hij nimmer, veeleer onbeheerst en onstuimig. Zijn plotselinge ommezwaai in één week stelde de ooggetuigen voor een raadsel en ze meenden dat alleen te kunnen oplossen door aan de krankzinnigheid van zijn moeder te denken.⁷

De graaf neemt dus zelf deel aan de brekerij. Daarom heeft de Beeldenstorm in Culemborg een totaal ander verloop als elders: hier geschiedt hij van overheidswege! Ook al is Van Zuylen waarschijnlijk de organisator geweest – Floris heeft er, als lid van de hoge adel, zijn goedkeuring aan gehecht. Egmond was ervan overstuurd, Oranje misprees het, maar zij konden het gebeurde niet meer ongedaan maken.⁸

Er was heel veel gebeurd. Geen enkel altaar in de Barbarakerk bleef heel. De doopvont werd stukgeslagen. Van de kleine kapellen in de kooromgang werden enkelen volkomen vernield, ook de nieuwe sacramentskapel met de schildering van Jan Deys en het fraaie sacramentshuisje. De gewaden en kleden werden op een hoop gesmeten en aangestoken. Alleen die van de Mariabroederschap bleven gespaard: koster Jan Jansz had ze bijtijds in veiligheid gebracht.⁹ Ook de bibliotheek bleef intact¹⁰ maar de boeken die in de eredienst gebruikt werden, kwamen in het vuur terecht. Angstig zag deken Gysbert de Bruyn door een raam hoe de reliquiën vernietigd werden.¹¹ Het mooie grote orgel van Jan Rose werd omvergetrokken en sloeg kapot tegen de grond.

Zo ging het ook in de Janskerk toe, waar alleen vier miskelken gered konden worden, en enkele gewaden.¹² De gestichtskapellen leverden niet zoveel werk op, maar des te meer viel er in het klooster Jerusalem te doen. De grote copie van het Heilige Graf werd volkomen stukgeslagen. Het verhaal gaat dat Floris de vijf monniken eigenhandig de kappen van het hoofd trok, hun burgerkleren liet geven en hen het klooster uitzette: ze moesten maar zien hoe zij zich redden!¹³ Doch degene die dat vertelt, meldt ook dat de bibliotheek vernietigd zou zijn. Een inventaris, enkele jaren later opgesteld, noemt echter

Vrijheidsoorlog, I, de Adel, in *De Gids*, 1846, blz. 618 vlg.

⁸ *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, II, p. 345. Bakhuizen van den Brink in *De Gids*, 1846, blz. 619.

⁹ *Visitatie* blz. 115, 179.

¹⁰ Dit blijkt enkele jaren later bij de *visitatie*, hoewel Franciscus Dusseldorpius beweert dat de bibliotheek mede verbrand was (WHG, 3de serie, 4, 1893, blz. 33, gepubliceerd door R. Fruin).

¹¹ *Visitatie* blz. 119 vlg. ¹² *Visitatie* blz. 205.

¹³ *Dusseldorpii Annales* (WHG) blz. 33.

een complete bibliotheek en allerlei misgewaden. Moet dan dit boze verhaal over Floris naar de fabelen worden verwezen? Neen, want prior Van Tellicht verantwoordt in zijn rekening: „item doen die kerck gebroken was, en by myn heer die broederen vry gelaten waren, heeft elck syn cost bysonder willen doen”.¹ Dit kwam het klooster op 10 gulden en 3 stuivers per man.

Ook het nieuwe weeshuis kreeg grafelijk bezoek. De twee priesters, heer Jan Cornelisz en magister Johan Aveloy, werden er uit gezet en zelfs uit de stad verbannen.² De graaf verving ze door twee kanunniken van het Barbarakapittel, heer Cornelis Cool en magister Jan Claesz, die Calvinist waren geworden. Er wordt verteld dat Floris de schreiende wezen met slagen dwong de ketterse diensten bij te wonen.³ Vast staat dat de meesterse, Elisabeth Mathijsdochter, die vanaf het begin in het huis geweest was, op 19 september vertrokken is en opgevolgd werd door een van de andere vrouwen, Anna Peterse.⁴

Daarna kwamen de dorpskerken aan de beurt, die in het grafelijk gebied lagen: Zijderveld het eerst, dan Everdingen en tenslotte Honswijk over de Lek. In die dorpen zelf woonde geen enkele beeldbreker, maar de inwoners durfden zich niet verzetten tegen de ploeg die uit Culemborg kwam. Wel probeerden ze nog zoveel mogelijk in veiligheid te brengen. De altaarkleden en misgewaden konden ze tijds verbergen. In Honswijk – dat kennelijk het laatste aan de beurt is gekomen – lukte het zelfs om twee altaren te demonteren, maar bij het Maria-altaar ging dat niet, zodat dit – en ook het sacramentshuisje – vernield werd.⁵ In het voorbijgaan was ook de kapel van de buurschap Goilberdingen even behandeld.

Uit de verwoestingen in de dorpen blijkt opnieuw dat het een kleine bende was, die met Culemborg als centrum de streek afliep, tot Asperen en Vianen toe. Zeven beeldbrekers hadden al Utrechtse ervaring. Zeven en twintig anderen waren nu bij hen. Hun namen zijn ons bewaard – met aanduiding van ieders daad – in het vonnis dat de Bloedraad over hen velde.⁶ Maar bovendien zijn wij in staat, hun maat-

¹ AHGC 8051.

² Dusseldorpii Annales (WHG) blz. 33. *Archief Elisabeth-Weeshuis*, no. 11, rekening 2-5 hun namen.

³ Dusseldorpius.

⁴ *Archief Elisabeth-Weeshuis*, no. 11, zesde rekening 1565-1566.

⁵ Visitatie blz. 200.

⁶ Van Hasselt I, blz. 238-240, 268, 354. „Ik verwijs hier in het algemeen naar de vonnissen van Alva bij Van Hasselt... Zij zijn voor de geschiedenis der hervorming in Gelderland van het hoogste gewicht en maken gezamenlijk een getal uit, omstreeks

schappelijke positie te bepalen. Want hun bezittingen zijn verbeurd verklaard en door Jan van Cuyck eerlijk en nauwkeurig beheerd. Van Cuyck verschaft ons zelfs gedetailleerde opgaven van hun roerende en onroerende goederen. We mogen van geluk spreken dat dergelijke gegevens voor Culemborg zo goed en gemakkelijk toegankelijk zijn bewaard.⁷ Natuurlijk bedenken wij, dat deze lieden op het ogenblik hunner veroordeling reeds lang buitenslands vertoefden en hun bezit zoveel mogelijk in veiligheid hadden gebracht. De opgave van Van Cuyck stelt hen dus in het algemeen te laag. Waar steeds veel over economische drijfveren bij de Beeldenstorm gesproken wordt, is het nuttig, daden en bezittingen van de Culemborgse beeldbrekers nader te bezien.⁸

Aan een indeling in klassen of standen hebben we weinig omdat die te modern en te grof is. Vijf groepen vallen op. Allereerst de ongehuwde, jonge mannen, nog zonder noemenswaard eigen bezit, dan de gehuwde bezitlozen, vervolgens eigenaars van een woning of een perceel land, daarna bezitters zowel van huis en land en tenslotte de zeer welgestelde eigenaars van een veelvoud van akkers, boomgaarden en huizen. Anders gezegd: eerst degenen die nog niet zelfstandig werkzaam zijn, dan de kleine ambachtslieden en „arbeiders”, hierna de eenvoudige neringdoenden en handwerkslieden, vervolgens de goede kooplieden en tenslotte de kapitaalkrachtigen.

Abraham en Claes Goossensz, gebroeders, zijn nog bij hun vader thuis. Ook Anthonis, de zoon van Allaert Jansz de brouwer, hoort tot deze groep. Zijn vader, – de bierleverancier van 15 september! – bewoont een flink huis in de oude stad, vlak bij de Binnenlekpoot aan de oostkant van de Tollenstraat. Een der Calvinistische predikanten logeerde bij dit gezin. De oude Allaert en diens vrouw Dorothea kunnen we gerust tot de vooraanstaande burgers rekenen. Heyman Cornelis Joostensz kwam uit een gezin van acht kinderen en woonde nog thuis. Het belette hem niet om zowel te Utrecht als te

zoo groot als dat der sententiën, die J. Markus heeft uitgegeven” (W. Moll, *Kerkhistorisch Archief*, I, 1857, blz. 64). Toch noemen de handboeken van Knappert (blz. 275) en Reitsma-Lindeboom (blz. 108) Markus wel en Van Hasselt niet (een zijdelings getuigenis hoe ook in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving de nadruk wat eenzijdig op „Holland” pleegt te liggen.

⁷ In het *Archief der Geldersche Rekenkamer* no. 7241-7249.

⁸ Het volgende is voornamelijk opgemaakt uit de vonnissen bij Van Hasselt en de lijsten van Van Cuyck.

Culemborg de beelden te breken. Met Wouter van de Poll is het een vreemd geval. Hij is goudsmid geweest, maar het enige wat men bij hem aantreft zijn „4 ofte 5 plancken om aen een goltsmits winckel te nagelen”. Vermoedelijk heeft deze Utrechtse jongeman, die in zijn geboortestad met getrokken zwaard de beelden had gebroken en zich ook te Culemborg niet onbetuigd liet, zijn gemakkelijk verplaatsbare inventaris bijtijds in veiligheid gebracht had. Spijtig zegt een ambtenaar van Alva op 15 augustus 1568 dat hij „heel wech” is.¹ Wyn Vermuyr is ook een „jonggesel”. Dat blijkt wel uit de grappen die hij bij de brekerij uithaalde. Samen met Willem de Man stond hij een beeld van Jacobus te bespotten, riep „Gij zijt veroordeeld”, haalde nog een ander erbij, zeggende: „Pilatus, kom eens hier en spreek het vonnis uit tegen dit beeld”, hakte toen de oren van het beeld af en wierp het in het vuur.²

Moeten we tot deze groep ook Melchior van Culemborg Gereytszoon rekenen – niet te verwarren met zijn oude naamgenoot Hubertszoon? ³ Hij had aan het verbond der edelen meegedaan, ging later als kapitein Brederode dienen en misdroeg zich in Noordholland. In Culemborg stond meester Reinier, de organist hem in de Janskerk op te stoken om de koster van die kerk overhoop te steken, anders zou Reinier het zelf doen. Want die koster zo zei Reinier, verleidde de oude vrouwtjes tot afgoderij door ze kaarsen te verkopen om die in de kerk aan te steken. Bij meester Reinier thuis werden geen goederen gevonden, evenmin als bij deze Melchior. Vermoedelijk hadden ze die voor hun vlucht in veiligheid gebracht.

Hoe ruim we de grens ook trekken – Willem van Zuylen van Nyevelt had ook geen bezittingen te Culemborg maar was wel gehuwd – meer dan acht, of met Van Zuylen mee negen, horen niet tot deze groep jonge mensen, van wie Anthoenis Allertsz, Heyman Cornelis Joostensz, Wouter van de Poll en Wynault Vermuer uit niet onbemiddelde families stamden. Meester Reinier was vermoedelijk wat ouder; zijn half-kerkelijke betrekking maakt hem moeilijk onder te brengen bij de gewone bevolkingsgroepen. Van Zuylen en Melchior rekenden zichzelf tot de edelen. Alleen van de broeders Goossensz weten we, dat zij niets bezaten. Maar dat was een doorgestoken kaart: aan hen was niets vermaakt, wèl aan de andere kinderen. Geen Culemborger was immers zo dom iets aan de voortvluchtigen

¹ AGR 7124, deel III.

² Hij had kennelijk geen oog voor het gevaarlijke van deze Bijbelse vergelijking, zoals anderzijds Hezius tien jaar eerder ook onvoorzichtig over het gouden kalf schreef.

toe te delen: dan viel het zeker in handen van Alva's ambtenaren.

Vervolgens noemen we degenen, die in een gehuurd huisje woonden, die een miniem aantal roerende goederen bezaten, die, voortvluchtig, hun vrouw in zeer behoeftige omstandigheden achterlieten: kleine ambachtslieden en „arbeiders”; „proletariaat” is het niet. Twee turfdragers, twee glaesmakers, een schilder, een ketelboeter, een boekverkoper en een waarvan we het beroep niet meer weten. Abraham de glaesmaker en Joost zijn broeder openen hun rij. Zij moesten de vensters met voorstellingen van heiligen wegnemen en vervangen op grafelijk bevel. Hun beroep maakte hen min of meer tot beeldbreker, want dat wegnemen ging vlug genoeg en hardhandig. De vrouw van Abraham – de enige vrouw die in de vonnissen wordt genoemd – stond erom bekend, dikwijls naar de Calvinistische diensten te zijn gegaan. Op de dag van de Beeldenstorm liep ze de Barbarakerk in en uit om de mannen aan te moedigen bij hun werk. Thuis was het niet breed: ze hadden stukken van de inboedel moeten verkopen om de huur te kunnen betalen. Willem de Man Cornelisz, die met Wyn Vermuer zo'n plezier had gehad, was eigenlijk boekverkoper, maar zijn bezittingen brachten later zes stuivers op. Waar moest zijn vrouw Claesken van leven? Misschien net zoals de weduwe van Jasper Thoenisz de ketelboeter die in Utrecht „om de cost dienen” ging. Jasper had een kelk uit de kapel op de Havendijk willen pakken om die stuk te breken. Kort na de Beeldenstorm was hij gestorven, zijn vrouw zonder enig bezit achterlatend. De schilder Jan de Vosch stond slecht bekend. Hij had bodediensten voor de Calvinisten gedaan. Bij hem thuis werd niets anders aangetroffen dan „10 bordekens van schilderye die nyet te beduyden en hadden”. Ook hij kan natuurlijk het waardevolle op de vlucht hebben meegenomen. Turfdrager was Meeus Jan Meeusz „alias Breeckwynt” geweest.⁴ Hij woonde vlak bij het Pietersgasthuis aan de noordkant van de Goiberdingerstraat. Zijn vrouw liet hij achter met vijf kleine kinderen – de ambtenaren be-toonden zich jegens haar medelijdend. Adriaen Weernaltz had tegelijk met Meeus de eed als turfdrager afgelegd, hoewel hij eigenlijk wever was. Hij vluchtte niet bij Alva's komst, raakte in de gevangenis en stierf daar, voor zijn zaak in behandeling genomen was.

Triester lot wachtte Anthoenis Janssz Mirrick of Jan Adriaenz. Ook hij raakte later gevangen. Bij zijn verhoor bekende hij, de beelden in

³ J. W. te Water, *Historie van het Smeekschrijf*, II, 1779, blz. 329 haalt ze door elkaar.

⁴ OAGC 77: op 20 juli 1566 legde hij de eed af.

en buiten Culemborg gebroken te hebben. Tot zijn verontschuldiging voerde hij aan dat hij dit gedaan had „doer bevel ende oirlof van den leest gewesen grave van Culenborch”. Samen met Joost van Rye had hij een „boom” gehaald en daarmee een Mariakapelletje stukgestoten. Op aanwijzing van „Willem van Nijvelt, ten dien tyden drost” had hij uit het huis van Anne Willem Aelbertse beelden naar de kerk gesjouwd om die daar in het vuur te gooien. Zijn vonnis stond vast: op 13 september 1569 werd hij in de morgen te Culemborg onthoofd. Als hij volhard had bij zijn ketterij had de brandstapel hem gewacht.¹ Zijn weduwe, Mariken van Oistrum, bleef in hun huisje aan de zuidkant van de Prijssestraat in de Nieuwstad wonen. Niemand anders heeft het ooit willen huren en toen zij het geringe bedrag van een halve stuiver per jaar niet meer op kon brengen, liet de magistraat haar er voor niets in.

Na dit achttal volgden negen beeldstormers die enig bezit aan land of huizen hadden. Bruijn Bruijstsz was schipper. Een paar maanden voor de Beeldenstorm had hij nog met zijn „sameroeschip” turf uit de Gelderse venen vervoerd.² Hij woonde met zijn vrouw Anna aan de oostkant van de Havendijk, drie huizen van de Lekpoort. Na de Beeldenstorm gaf hij het varen eraan, trad in dienst bij Brederode en trok later naar Friesland. Zijn vrouw zou hem nooit meer terugzien: hij stierf in ballingschap. Dirck van Hattem had wat land in de polder liggen. In zijn huis liet hij een Calvinistische huwelijksinzegening toe van een zijner neven, hetgeen zijn schuld als beeldstormer natuurlijk vergrootte. Wouter Matheusz woonde aan de oostkant van de Oude Vischmarkt niet ver van het stadhuis. Mathys van Ness was de zwager van burgemeester Bauwen Adriaensz en bezitter van goederen onder Everdingen. Bij de Beeldenstorm had hij met ontbloot zwaard door de stad gerend. Aan de oostkant van de Markt, halverwege de Barbarakerk en de Binnenpoort, woonde meester Henrick Pyl, uyrwerckmaker, die als een der aanstokers van de beeldbrekerij gold, aan de Calvinistische avondmaalsvieringen had deelgenomen en voorwerpen uit de kerk had gedragen. Aert Aertsz Coster woonde in de Nieuwstad in een slecht huis aan de Prijssestraat. Gerrit Lambertsz Croll bezat een woning in de „Cattestraet”, glaesmaker Wouter van Cuyck een „opten Havendyck aen de Vischmerct”. De oud-militair Jan Back woonde aan de oostkant van de Markt. Hij was in dienst geweest van

¹ Vonnis in *Rechterlijk Archief Graafschap Culemborg*, no. 42.

² *Rechterlijk Archief Graafschap Culemborg*, 171, 3 juli 1566.

³ Tegenwoordig Vierheemskinderenstraatje; niet te verwarren met de huidige

Karel de Vijfde „in de bende van Hoochstraten” met eigen harnas en paard. Zijn vrouw had uit een vorig huwelijk twee zonen: Roeloff en Jan Claesz. Jan Back ging trouw bij de Calvinisten naar de kerk, deed zelf mee met de Beeldenstorm en als extra verzwarende omstandigheid werd er van hem verteld dat de beeldbrekers verschillende voorwerpen „hors du Cloistre de Poths” bij hem binnen droegen – vermoedelijk is daarmee de gasthuiskapel bedoeld. Hij was zelf in november 1565 pothmeester geworden. Zijn ene stiefzoon, Jan Claesz, had gestudeerd, was kanunnik geworden maar helde naar het Calvinisme over: hij was door de graaf na de Beeldenstorm tot priester in het weeshuis aangesteld. Roeloff Claesz, de andere stiefzoon van Jan Back, had de bijnaam van „de Boef”.

Deze Roel de Boef behoort tot de gegoede burgerij. Hij bezat immers een boomgaard op Goilberdingen en woonde bovendien in een eigen huis, met zijn vrouw Anna, Steven Jacobsdochter, vlak bij de Markt in een klein zijstraatje, „’t cleyn eeren straetken ofte het nyeu straetken ofte Joncker Everwyns straetken”.³ Hij nam deel aan de Beeldenstorm en smeerde zijn schoenen in met de heilige olie, terwijl graaf Floris daarnaar stond te kijken.⁴ Een collega-armvoogd van zijn stiefvader, Joost van Rye, bezat onder Deil en Geldermalsen vijf morgen land en zijn woning aan de westkant van de Markt, niet ver van de Binnenpoort. Hij mocht als een der leiders van de Calvinisten gelden, had samenkomsten belegd, op straat aanstotelijke afbeeldingen vertoond en in de diensten gecollecteerd voor de armen. Samen met Anthoenis Jan Ariense had hij met een boom een kapelletje omgeworpen. Lambert Hoevenaer woonde eveneens in de oude stad, aan de oostkant van de Oude Vischmarkt naast de oude arts Mr Anthonis Zebrechts. Onder Hagestein had hij land liggen, afkomstig van zijn schoonouders. Zelf had hij aan het Calvinistische Avondmaal deelgenomen. Vlak bij Roeloff Claes op de hoek aan de Markt woonde Engbert Vreem of Vrempt. Achter dat huis lag een klein boomgaardje en bovendien bezat hij nog drie morgen op Bolgarij. Een kind, dat hem in deze tijd geboren wordt, laat hij „à la Calvinistique” dopen en daarom acht hij het geraden met zijn vrouw bijtijds voor Alva uit te wijken: de ambtenaren treffen een volkomen leeg huis. Waarschijnlijk was de inboedel dus oostwaarts verscheept. Schuin tegenover de gasthuiskapel in de Goilberdingerstraat aan de zuidkant

Everwijnstraat die in 1568 nog Heerenstraat of Achterstraat heet.

⁴ Letterlijk dus wat Wendelmoet Claesdochter in 1527 al zei, vgl. Knappert blz. 159.

woonde Alaert de Goyer, kerkmeester van de Barbaraparrochie, bezitter van een boomgaard op Prijs. Hij werd ervan beschuldigd in Utrecht met de Beeldenstorm te hebben meegedaan. In Culemborg heeft hij alle moeite gedaan, de kerk weer een toonbaar – maar Calvinistisch – uiterlijk te geven: de rekeningen getuigen het.

Resten de rijksten die alle drie zowel te Utrecht als te Culemborg de beelden hebben gebroken. Huych de Goyer woonde aan de oostkant van de Tollenstraat en had overal om de stad grondbezit. Hij had aan de Calvinistische Avondmaalsvieringen deelgenomen en liet bij Alva's komst zijn vrouw Jannecken, Geryt Berntsdochter, met een klein meisje achter. Ruim negen jaar zou hij in ballingschap blijven. Oth Zurmont Henricx woonde met zijn vrouw Grietken Zegersz aan de westkant van de Markt. Zij bezaten in de Nieuwstad en op Redichem nog boomgaarden. Maar de rijkste is wel Ott de Man geweest, die in de Jacobikerk in Utrecht zo actief was. Hij woonde in de Herenstraat en stamde uit een gezin van vijf kinderen: drie zusters, Neelken, Thonia en Maryken, en een broer Cornelis – niet de wederdoper. Hun moeder, Beatris Zuymont, was in mei 1561 gestorven en nadien stierven nog Cornelis en Neelken. Vader Ysbrandt de Man zag het gedrag van zijn enig overgebleven zoon met verdriet en besloot tenslotte hem „overmits zyn ongehoorsaemheyt ende insunderheyt omdat hy van der oude algemeyne Catholijcque Roomsche religie was afgeweken” te onterven. Dat zou echter niet baten. Want toen Ysbrandt begin 1569 stierf, was Ott voortvluchtig. Anthonia en Maryken boden de koninklijke ambtenaren aan, een derde deel van de opbrengst hunner goederen uit te betalen, zijnde het deel van Ott dat verbeurd verklaard was – doch zij wilden dat alleen doen uit de goederen die zij van moederskant hadden gekregen: in 1561 was Ott immers nog niet ontferd. De ambtenaren wisten wel dat het meeste bezit van vaderszijde kwam en zij eisten, ondanks de uitdrukkelijke onterving, ook daarvan het deel van Ott op. Er waren niet veel families met zo rijk grondbezit in Culemborg en wie kon nagaan of die hele onterving niet afgesproken werk was geweest om de goederen in eigen hand te kunnen houden? Dat het bezit van trouwe Rooms-Katholieken als de beide zusters waren, door zulk een maatregel gelijkgesteld werd met ketters goed, moet bij hun geloofsgenoten toch wrevel tegen de regeringsbesluiten hebben gewekt.

Dat zijn dus de Culemborgse beeldbrekers: drie welgestelden, vijf

¹ Uitgegeven door G. J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded*, 1879,

gegoeden, negen zelfstandigen, acht eenvoudigen en negen die nog geen eigen broodwinning hadden of buiten de gewone bevolking stonden. We weten dat veertien hunner in de binnenstad woonden, in de Nieuwstad en op de Havendijk ieder twee. Ook van Culemborg kunnen we dus niet zeggen dat de Beeldenstorm door één bevolkingsgroep is uitgevoerd. Het waren enkelingen, jong van jaren meestal. Treffend is wel dat de twee gevangenen, Adriaen Weernaertsz en Anthonis Jan Ariensz, tot de armsten behoorden. Konden zij niet vluchten of hadden ze gedacht dat het zo'n vaart wel niet lopen zou?

We weten dus wel iets van deze personen. Maar wat waren hun motieven? Was het uitsluitend de zucht om de Rooms-Katholieke diensten – in hun ogen afgoderij – te beletten? Verbittering, plaagzucht, verlangen naar afwisseling – het kan voor Ott de Man net zo goed gegolden hebben als voor Meeus Jan Meeusz. Woede om de regeringspolitiek, wil om zelfstandiger te lijken dan Brederode of Oranje – kan dat Floris' plotselinge wending helemaal verklaren? Konden we het nog maar zo eenvoudig zien als Herman Moded, die in zijn Apologie een eigen oordeel over deze periode gegeven heeft.¹ Op het moment van de Beeldenstorm was deze roerige prediker niet in het land. Hij was op terugreis van Genève. Maar voor zijn aandeel komt hij toch uit. Want hij had immers herhaaldelijk, zo schrijft hij later, bijbelse voorbeelden aan de graaf van Culemborg genoemd „als Jacob, Gedeon, Elias, Mathatias ende andere meer, iten van den vromen Coninghen ende Magistraten, als Ezechias, Josias, Josue, Moses, David ende andere meer wt den volcke van Israel”. Deze godzalige mannen hadden immers des Heren tempel „van alle afgoderie ende menschen superstitie” gezuiverd die zo kennelijk in strijd was met het tweede en derde gebod. Zo had ook Culemborgs graaf de plicht, de tempels in zijn gebied te zuiveren. Moded wilde dat zelf niet doen: zo iets vond hij de taak van de overheid. Maar wèl was het zijn „officie, wt den woorde ende bevel Godes den Godsalighen ende vromen Heere” te vermanen en daartoe op te wekken. Gedurende Modeds afwezigheid heeft Floris dus zelf de Schrift onderzocht en gevonden „den toorn ende straffe Godes over alle Overheden, die hierinne de stemme des Heeren niet en hooren noch en vragen”. En Moded twijfelt er niet aan of het is God zelf geweest, die „wt het

expresselijk bevinden ende getuyghenisse zijns heylighen Woordes, het herte van zijnen vromen Heere, in de bewijsinghe der ghehoorsaemheyth" heeft „bevolen ende ghedwonghen, om dat selve oprechtelijck naer zijn bevel te achtervolghen". Na Modeds terugkeer heeft Floris hem dan ook opdracht gegeven, met een paar edellieden naar Werth en Wertherbruch te gaan en daar de beelden weg te nemen.

Het is natuurlijk wel erg mooi om Floris zo als werktuig van God te beschouwen – en is het uitgesloten? Maar dan wisten we liever niet van die smakeloosheden met wijn, hostiën en de papegaai. Toch zien we uit deze schets van Moded, die sindsdien altijd Floris' vertrouwde is gebleven, een andere kant van het karakter van de graaf: een grote belangstelling voor godsdienstige vragen die hem zijn leven lang zou bijblijven. Wie strak-omlijnde aanwijzingen kon geven – als Moded – was hem dan welkom; zijn eigen onzelfstandigheid maakte hem ongeschikt voor enige leidende functie in de komende strijd. Floris heeft op Moded een „Godsalighe" en vrome indruk gemaakt en dat bleef ook de opinie van andere Calvinistische predikanten uit later jaren: zij troffen niet vaak een aanzienlijk heer die zo trouw hun aanwijzingen opvolgde.

Voorals Brederode op 20 september te Vianen was gearriveerd, legde Floris een geweldige activiteit aan de dag. Troepen werden aangeworven. „Dey greeve van Kuyllenborch neemt al knechten aen, dye krygen kan, ind geeft al daelders opte hant, ind dye knechten siin hondert sterck." ¹ Maar wat kwam er van de geweldige plannen terecht? De Brusselse regering herwon terrein. De Gelderse stadhouder, Charles de Brimeu, ging een waakzaam oog op Vianen en Culemborg houden en poogde de invloed der roerige heren zoveel mogelijk te beperken. De Brimeu had al op 18 september aan de landvoogdes geschreven dat te Culemborg volgens het gerucht de beelden gebroken waren. Margaretha drong er sterk bij hem op aan, Floris te dwingen alles weer behoorlijk te herstellen, in ieder geval in de gebieden die hij van Gelre in leen had. ²

Begin oktober ontving de Gelderse stadhouder van een spion, die hij binnen Vianen had, uitvoeriger gegevens. Deze wist te vertellen dat de kerk te Vianen na de Beeldenstorm er als een „pertstal" uitzag, en

¹ Werken Gelre 11, 1914, blz. 268. *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu*, uitg. J. S. van Veen.

² Werken Gelre 11, 1914, blz. 205, 233, 238, 256, 303. De brief van de spion op blz. 267-269.

dat „dye greve van Kuyllenborch is dol geworden, und siin vrouwe is van stoernysse van hem gewecken tot haer olders, daer se hen is, ind dye heere is haer des Donderdaech naegereyst ind dye spraecke geet thoe Kuyllenborch, dat hiidt van stoernysse kreegen heet”. Zou Elisabeth van Manderscheidt om de Beeldenstorm vertrokken zijn? Als Lutherse kon zij daar immers moeilijk mee instemmen. Haar nerveuze echtgenoot had zich in deze septembermaand zeer wisselvallig gedragen.

Floris had het vooral druk met de materiële gevolgen van de Beeldenstorm. De kerken moesten toch op een of andere wijze hersteld worden. Waaruit kon hij dat bekostigen? Hij meende dat dit het beste uit de opbrengst van het kerkezilver kon geschieden. Overal liet hij het opeisen. Prior Van Tellicht van het Jerusalemklooster overlegde met zijn vier confraters, wat hun te doen stond. Hun klooster bezat vijf kelken, een vergulde monstrans, „twee sulveren pullen, een silveren paes”.³ Ze besloten dat alles zelf direct te verkopen voordat het naar het kasteel zou worden gehaald. De voorwerpen brachten ruim 271 gulden op zodat de kosten van het herstel van de kloosterkerk – ruim 40 gulden – gemakkelijk eruit konden worden voldaan: alles was op 27 september, dus binnen twee weken, geregeld.⁴

Kerkmeesters van de Barbarakerk hadden hun zilver bijtijds uit de kerk gehaald en bij een burger ondergebracht. Doch dit was verraden en de graaf had de voorwerpen naar het kasteel in een aparte kamer laten brengen, waarvan kerkmeester Simon Willemsz een sleutel kreeg. Zij zagen het echter nimmer terug, zodat Floris in later jaren, toen hijzelf naar Duitsland gevlucht was, van diefstal beschuldigd werd.⁵ Men meende niet dat hij zichzelf er mee verrijkt had, maar wel dat hij er zijn soldaten van bekostigde. In elk geval zou dit zilver dan aan de kerkelijke bestemming onttrokken zijn.

De kerkerekeningen pleiten de graaf van deze beschuldiging vrij. Het zilver is versmolten en verkocht. Kerkmeester Alaert de Goyer kreeg volmacht, de reparaties daarvan te betalen. Op 17 september kwamen de eerste werklieden al. Het puin werd weggesjouwd en verkocht. Hier en daar moest ook de vloer hersteld. De twee metse-laars Bart Toeniss en Aert Petersz begonnen met dicht te maken „dye gaet daer dye nye orghel ende dye au orghel heeft gestaen, ende voirt

³ Over een „paes” vgl. Nolet-Boeren blz. 273.

⁴ AHGC 8051.

⁵ Visitatie blz. 176-177.

alle gaetten in de mueren ende aen dye pylers daer dye autaren gestaen hadden, ende voort aen myns Jonckeren coirtjen ende voort alle gaetten in den omganck". Alle sloten werden vervangen door nieuwe. Het „Sunte Antoenyss koyrtjen" was te erg beschadigd. Het werd dichtgemetseld en Jacob Gerritsz haalde stenen van de fundering weg.¹

Ook hierover zond de spion aan de stadhouder bericht. „Dye heere van Kuyllenborch heet siin kerck gans doir laeten wytten" schreef hij.² Inderdaad waren twee witters aan de gang gegaan om in de hele kerk de muurschilderingen en de verse wonden te bedekken. Geen plekje sloegen ze over, tot in de omgang toe. Burgemeester Willem Joosten leverde de kalk.³ „Ind dye glaessen siin uutgenamen, dair hellichgen in waeren, ind ander glaesse daer weer yn gesat sonder hellichgen klaer glaesse. Tho mytweechgen steet siin waeppen yn; aers siin die glaesse klaer." ⁴ Zo kreeg de kerk wel een veel koeler uiterlijk: gewit en met blank glas in de vensters met als enig ornament het grafelijk wapen. Wouter van Cuyck en de gebroeders Abraham en Joost Petersz hadden de handen er aan vol om de kerk weer glasdicht te krijgen.

Wat is de bedoeling van dit alles geweest? Hoopten de Calvinisten deze kerk in gebruik te kunnen nemen? Daar is niet van gekomen. Wel hebben zij in de Janskerk diensten gehad, waarbij ook de doop bediend werd.⁵ Het verhaal gaat dat de graaf aanvankelijk deze kerk aan de Rooms-Katholieken liet maar eiste dat de pastoor in wereldlijke kleding dienst zou doen. Maar na drie weken zou Floris, boos omdat naar zijn smaak te veel mensen deze diensten bijwoonden, ook deze bijeenkomsten hebben verboden.⁶ De pastoor dezer kerk spreekt echter alleen over diensten der „heretici", als hij enkele jaren later verslag doet van deze bange tijd. Misschien heeft een van de priesters als Willem van Meteren of pastoor Jan uit Maurik dergelijke diensten geleid? Want de Rooms-Katholieke geestelijken verklaren allen eenstemmig dat zij vanaf half september geen dienst hebben kunnen doen. Deken Ghysbert de Bruyn is een week na de Beeldenstorm uit de stad vertrokken „om verdriets wille ende ontsich van

¹ OAGC 541.

² Werken Gelre 11, 1914, blz. 268. J. S. van Veen tekent hierbij aan, dat ook dit overwitten wijst op Calvinisme te Culemborg en geen Lutheranisme.

³ OAGC 541.

⁴ Werken Gelre, 11, 1914, blz. 268.

⁵ Visitatie blz. 205.

miin heer van Culemburch, ende des drossen in der tiit, genaemt Willem van Nyevelt".⁷ Hij ging naar het Karthuizerklooster te Delft en later bij „anderen synen guede vrinden" logeren. Uit zijn woorden blijkt wie eigenlijk in deze weken de stad regeerde: Van Zuylen van Nyevelt.

Het was wel geen schrikbewind en niemand werd gedwongen naar de Calvinistische bijeenkomsten te gaan, maar toch verschenen daar nieuwe gezichten: lieden die op wilden vallen en bij Floris in de gunst komen, die hun betrekking wilden behouden of louter uit nieuwsgierigheid kwamen. Toen het getij verliep, gingen ze niet meer. Bij Alva's komst bleven ze in de stad en werden toen niet lastig gevallen. Veelzeggend is dan over hen de uitspraak van de kundige pastoor der Janskerk: „Nu komen er weer velen naar onze kerk maar ik ben bang dat ze het meer uit angst voor de overheid doen dan uit echt geloof".⁸ In omgekeerde richting gold zoiets natuurlijk ook in de herfst van 1566. Het land was nog volop in verwarring. De indrukwekkende groep die in de lente het verzoekschrift aan de graaf had overhandigd, Melchior van Culemborg, Peter Cooll en de rest, die in aantal en aanzien alle Culemborgse Calvinisten overtroffen – zij allen zwegen. Niemand wist meer waar hij aan toe was. Konden de Rooms-Katholieken nog op de Brusselse regering rekenen? Voorlopig moesten zij maar afwachten of hun tijd nog komen zou.

Die kwam sneller dan Floris verwachtte. De kans keerde. De Brusselse regering trok de gedane toezeggingen in. De hoge zuidnederlandse adel bleef de landvoogdes trouw. Koortsachtig werd overleg gepleegd. Oranje en zijn broer Lodewijk passeerden 18 oktober Vianen op weg naar Utrecht.⁹ Begin november waren ze opnieuw te Vianen. Blijkbaar brachten zij Floris tot andere gedachten. Want op 4 november worden de soldaten te Culemborg afgedankt. In allerijl leende de magistraat 800 gulden bij Ysbrandt de Man om ze uit te betalen.¹⁰ Andere data: 15 november komt Jan van Nassau te Vianen, 16 november Oranje zelf. En de volgende dag kunnen in Culemborg de Rooms-Katholieken hun kerken terugkrijgen, op de gasthuiskapel na, en hervatten zij hun diensten. Bewijsbaar is er niets,

⁶ Dusseldorpus, blz. 33.

⁷ Archief Gelderse Rekenkamer 7124. AAU XLIV, 1918, blz. 116.

⁸ Visitatie blz. 205.

⁹ De Vianse gegevens uit een dagboek, gepubliceerd door J. W. te Water in zijn *Historie van het verbond... der edelen*, IV, 1796, blz. 325-326.

¹⁰ OAGC 287.

maar merkwaardig blijft dat de veranderingen te Culemborg telkens na een bezoek van Oranje aan Vianen geschieden!

Op 17 november lijdt de politiek van Van Zuylen van Nyevelt de nederlaag. Elf dagen later stelt Floris in zijn plaats Zweder van Culemborg als schout aan, een trouwe Rooms-Katholiek die ook gedurende de komende Spaanse periode zijn functie ongestoord uitoefenen zou. In de ontluisterde gebouwen werden de missen weer opgedragen – op draagbare altaren, met enkele geredde kelken. De Calvinisten hielden hun diensten in de gasthuiskapel. Ondanks de verwoesting en sluiting der kerken was het hun niet gelukt, de meerderheid der bevolking aan hun kant te krijgen. Dat Floris nu ernstig wil pogen de verstandhouding te verbeteren, blijkt uit de volgende publicatie van 24 november 1566:

„Floris, graff zu Culenborch etc. Nademael d'exercitie der Roomscher religie binnen deser onser stadt / om veel apparente inconuenienten te verhoeden / een tyt lanck – gelyck in meer andere, hier omliggende steden – gecesseert ende onderlaten is geweest / ende dat die verwanten derselver nu corts geleden wederom in de prochiekercken deser stadt huere gewoenlicken dienst ende ceremonien geresumeert ende achtervolgen / sonder hen te vergelycken ende t'accomoderen mit haere mitborgeren die men noempt van der nyeuwer religien / diewelcke haere exercitie continueren in de Gasthuystemple volgende den twee lesten gepubliceerden onsen Edicten op den eersten ende achtsten September lestleden / ende dat wy van beyde der religions verwanten zeer oitmoedelick versocht zyn hen (in consideratie dattet gelove een pure gave Godes is ende dat nyemant in der conscientien gedrongen en behoirt te worden) behoirlicke provisie wilden verleenen / waerbij zij ende een yegelyck van hem respectivelick van nu voortaan in goeden vrede ende behoirlicke eenicheyt mochten continueren haere voirssegde existentie van religie /

so eest dat wij (sulks met goetfinde van onse gemeyne borgeren ende ingesetenen mit goeder conscientien in rustelicken vrede, lieffde ende enicheyt te houden) geordonneert ende gestatuert hebben gelyck wij statuieren ende ordonneren by desen / dat van nu voortaan nyemant, van wat qualiteyt oft religie (jonck oft oudt) hy zy, en sal moegen doen den andren mit woorden noch mit wercken in zyn voirscreven exercitie injurieren, turberen, molesteren noch misdoene in eniger

¹ OAGC 77. Laatste deel gedrukt bij Kalkhoven blz. 208.

manieren, op pene van lyffstraffinge oft arbitrale correctie / dat deen den andren van nu voortaan niet en sal moegen molesteren, bespotten noch verwyten van enige voirledene, ende tot noch toe geboleerden ende gecasseerden bileren, altaren, ornamenten, ende meubelen van dyen, reserverende d'actie ende kennisse van dien noch ter tyt t'onswerfts. Ende dat nyemant, jonck noch oudt, en sal moegen dichten, noch doen dichten, scriyven, singen, plecken noch vuytgeven, heymelick noch openbaerlick enige fameuse libellen oft partiale pasquillen, liedekens oft refereynen, onsen borgeren ende ingesetenen respectivelick aentreffende ende dat soo wel int stuck van der politien als van den religien, op pene van ses oude gouden schilden oft arbitrale correctie / ende sullen d'ouders ingevalle van transgressie voir haere kynders voir dese pene... geexecuteert worden sonder dissimulatie. Actum op onsen slote tho Culenborch, den xxiiiije Novembris XVcLXVI.¹

Wie niet beter zou weten en alleen het publicatieboek doorlas met de afkondigingen van 1 september over het afstaan van de gasthuiskapel, van 8 september over het verbod van brekerij en van 24 november, zou haast gaan geloven aan de legende over de „verstandige, bedaarde Van Pallandt”. Nu lijkt hij weer boven de partijen te staan. Spreekt hier dezelfde man die twee maanden eerder zijn papegaai op in wijn gesopte hosties liet knabbelen? Welk vertrouwen zullen de Rooms-Katholieke inwoners in deze publicatie hebben gehad? Waarschijnlijk geen enkel, totdat Van Zuylen en de graaf vertrokken waren.

Zo eindigde het jaar 1566. Langzaam en uitermate sober kwam in de kerken het Rooms-Katholieke leven weer op gang. Conflicten rezen alleen nog bij begrafenissen. Kerken met kerkhoven waren in Rooms-Katholieke handen. Soms verschaften de anderen zich met geweld toegang en begroeven hun doden toch in gewijde aarde – een keer zelfs te Zijderveld, door het donker beschermd.² Processies bleven achterwege, om de spanning niet te vergroten. „Overmits 't verloop van de religie” werden ook bepaalde uitdelingen niet gedaan. Pas op 12 maart 1567 hervatte men die.³ En welke moeite de kerkmeester van de Barbarakerk ook deed, hij kon „gheen predicant” vinden die de passie in 1567 wilde komen preken. De omtrek bleef immers onrustig. In Vianen lagen soldaten van Brederode, beloerd door troepen van de Gelderse stadhouder. Deze legers maakten het land onveilig:

² Visitatie blz. 192.

³ OAGC 542.

de abdij van Mariënweerd werd in het voorjaar van 1567 door Viaanse benden geplunderd. Sinds half februari lagen er ook troepen van Brederode te 's Hertogenbosch. Wie dus niet reizen hoefde, bleef achter Culemborgs wallen. De stad werd geducht versterkt om neutraal te kunnen blijven. Floris had zijn drost van Pallandt en Kinzweiler, Willem van Hambach, met de organisatie van de verdediging belast. Samen met Anthonis van Meerten, heer van Esschenstein, verving Van Hambach de graaf. De heer Van Esschenstein was onverdacht Rooms-Katholiek en wist ook tegenover de Gelderse stadhouder, die vermoedde dat Vianen vanuit Culemborg geravitaillieerd werd en daarom troepen op het kasteel wilde leggen, de onzijdige positie van de stad te handhaven. Zo snel mogelijk wilde Van Esschenstein binnen Culemborg normale toestanden herstellen – misschien met toestemming en voorkennis van Floris. Uiteindelijk werden de diensten in de gasthuiskapel stopgezet: het getij voor de Calvinisten was verlopen.

Floris zelf zond op 15 maart 1567 uit zijn Limburgse bezitting Wittem een nederige brief aan de landvoogdes, ongeveer gelijklopend aan het leugenverhaal dat hij Hinckart had opgedist: de landvoogdes was over hem verkeerd ingelicht, hij wist niets van de inhoud van het smeekschrift af, was niet op de hoogte met wat de edelen nà St Truiden hadden verricht, wilde een zeer nederige en eerlijke leenman en zeer gehoorzame dienaar van de koning en haarzelf zijn.¹ Het ontgaat ons wat hij hiermee beoogde. Meende hij dat zijn gedrag van september niet in Brussel bekend was geworden? Poogde hij zijn goederen van confiscatie te redden? Hoopte hij weer beschouwd te worden als de andere leden van het verbond die eveneens zulke onderworpen brieven schreven? Veel waarde hechtte men in Brussel niet aan zulk geschrijf – Floris zelf vermoedelijk ook niet.² Maar deze brief toont wel, hoezeer de centrale regering haar aanzien en gezag volledig teruggewonnen had. In februari verzetten Valenciennes en Den Bosch zich nog tegen haar en werd Vlissingen bedreigd door calvinistische troepen. In maart werd echter een opstandige legermacht bij Antwerpen verslagen, viel Valenciennes in handen van de regering, werd Harderwijk door de Gelderse stadhouder bezet en week Brederode uit naar Emden. Wel bleef Vianen de strijd nog voortzetten en dreigde er voor Culemborg voortdurend gevaar. Ruitelij of voetvolk ver-

¹ R. Bakhuizen van den Brink publiceerde in *De Gids*, 1846, blz. 444 het Franse origineel.

² Vgl. de brief waarin Oranje zijn diensten aan Alva aanbiedt, behandeld bij Van

scheen dikwijls in de buurt van Floris' stad. De wachters op de poorten staken in zulk een geval onmiddellijk de trompet en toonden zijden „vaenkens” om duidelijk te maken dat men bij het onzijdige Culemborg was.³ Meer nog dan dit uiterlijk vertoon zal de afwezigheid van Floris en Van Zuylen aan de Gelderse stadhouder de gedachte hebben gegeven dat hij uit deze plaats geen gevaar meer te duchten had. De greep van de regeringstroepen werd al vaster. Bombergen moest in april Den Bosch opgeven – hij „reedt al weenende ter stad uyt”⁴ – Noircarmes verraste Maastricht en De Brimeu trok Zaltbommel binnen. De prins van Oranje reisde uit Antwerpen via Breda naar het oosten. Sprekender dan het vertrek van Brederode kon dit als symbool gelden. Want dezelfde dag waarop zestien regeringsvondels Antwerpen binnenmarcheerden, nam in Spanje de hertog van Alva afscheid voor zijn tocht naar de Nederlanden. In de ogen van Margaretha was diens komst volmaakt overbodig, omdat zij haar gezag ook zonder Spaanse hulp hersteld had. De capitulatie van Vianen in begin mei vormde daarvan de bekroning. Toen werd het rondom Culemborg na een roerig jaar eindelijk angstwekkend stil. Spoedig genoeg zouden Floris en zijn onderdanen merken, hoe zwaar hun handelwijze uit het najaar van 1566 werd aangerekend.

Schelven, *Willem van Oranje*, 1948⁴, blz. 127 vlgg.

³ OAGC 280 blz. 12 vo.

⁴ Van Vloten, I, blz. 206.

IV

Verlamming

1567-1576

IN DEN JAERE 1567 NAMEN DE ZAEKEN IN NEDERLAND „een geweldige keer, en begonden de verbondelingen, die alles in groote beroerte zagen, van den anderen te scheuren. Men hoorde niet als dreigementen van een zeer vertoornden koning. Alba maekte zig gereet, om met een magtig leger in Nederland te vallen en de oproerige te straffen.”¹ Over het verdere voorjaar en de vroege zomer lag de dreiging van zijn komst.

Nu de troepenbewegingen rond Culemborg ten einde waren, kon Hambach, die de verdediging georganiseerd had, weer naar Pallandt terugkeren. Voor zijn vertrek deed hij nog, in opdracht van de graaf, een onderzoek naar eventueel begaan onrecht of onregelmatigheden. Merkwaardige dingen kwamen daarbij aan het licht. Op 27 mei – Alva landde toen juist in Nice – liet Hambach het „onderwijzend personeel” op het stadhuis komen, benevens burgemeester Willem Joosten. Daar verschenen de beide ketterse kanunniken uit het weeshuis, heer Cornelius Cooll en magister Jan Claesz, voorts heer Peter Henricxz, die priester en schoolmeester genoemd wordt, magister Nicolaus Lauwrenus, eveneens schoolmeester, en diens ondermeester, magister Cornelius Martinus. Nicolaus was de officiële stadsschoolmeester, die in oktober 1564 in functie was getreden², en tegen wiens onderwijs de Rooms-Katholieke inwoners een jaar tevoren zoveel bezwaar hadden gemaakt. Heer Peter Henricxz was vicaris in de Barbarakerk. Vermoedelijk heeft hij in deze jaren onderricht gegeven aan een aantal knapen, wier ouders hem dat hadden verzocht. Zo was de toestand volgens zijn eigen zeggen in 1570³ en waarschijnlijk ook reeds in 1567. Zulke ouders moesten hem daarvoor natuurlijk honoreren en bovendien aan de stadsschoolmeester het verplichte schoolgeld betalen. Maar het ging Hambach hier voornamelijk om de stadsschoolmeester. Hij vroeg naar hun klachten. Mr Claes – vermoedelijk dus Larenus, of misschien kannunik Jan Claesz – vertelde hoe hij enige tijd tevoren door zekere Roeloff „beanxt en gedreycht” was geweest, „hebbende een brootmesse in zyn hant”. Deze Roeloff had geroepen dat Claes opgehangen diende te worden omdat hij „almeer vuyt de kerck gedragen dan daerinne gebracht hadde”. Hambach vroeg waarom hij daar dan niet direct werk van gemaakt had, maar het antwoord luidde dat daar „doer vrees” niets van gekomen was. Claes was naar Aken gereisd en had bij de graaf

¹ Voet blz. 229.

² BM Gelre, LIII, blz. 102 vlg.

³ Visitatie blz. 162 vlg.

zelf zijn beklag gedaan. Ondermeester Cornelius klaagde dat hij eens, staande in de schooldeur, kanunnik Quakelaar met twee jongens op zich af had zien komen. Hij was toen naar binnen gevlucht en had ze op de deur horen bonzen en roepen „coomter uyt”. Doch om zulke zaakjes was het Hambach niet te doen. Was de klacht der burgers juist, dat op de school ketterse denkbeelden werden verbreid? De volgende dag leverden Nicolaus Larenus en Cornelius Martinus een schriftelijke verklaring dienaangaande op het kasteel in.

Zij somden daarin al hun leermiddelen op. De kinderen die pas op school waren, leerden lezen uit „het cleyne pater noster boexken, sommige int Duytsche, sommige in Latynsche sprake met consent des Co: Ma^t. gedruct”. Degenen die alleen hun moedertaal wilden leren lezen en schrijven, kregen daarna „dye Evangelien ende Epistelen, met Co: Ma^{ts} privilegie ende consent tantwerpen oft te Loven gedruct”. Daarna leerden zij „schepene brieven en andere diergelycke handschriften” lezen en schrijven, „nu isset sommige dye andere duytsche boecken ter schoole brengen gelyck als 'die vier uutersten', 'dye passie ons Heeren' en het boecxken van Erasmus Roterdamus eerst int Latyn gemaect ende nae int Duytsch overgeset, genaemt 'van dye bereydinge totter Doot', doch wort hier een sonderlinge toeversicht gedragen datter gheen boecken int schoole gebracht worden dye in de ... register ende getalle der verboden boecken begrepen zyn.” Leerlingen die ook Latijn wilden kennen, kregen na het paternosterboekje „ende benedictie, dye Grammatica... daernae Institutiones grammaticus, syntaxien ende... voorts alle dye fundamenta Georgii Macropedii” en natuurlijk voor de zon- en feestdagen de Evangeliën en Epistels van de dag. Ketterse lectuur of leerstellingen werden dus niet verbreid: hetzelfde leerplan werd min of meer ook op andere Latijnse scholen gebruikt. Zou de leerstof een jaar eerder andere boeken hebben bevat? Hambach zal ook wel gehoord hebben van de ketterse predikant op het kasteel die indertijd ook uit kerkelijk goedgekeurde exemplaren argumenteerde; was de schoolmeester misschien ook zo begaafd?

Deze officiële verklaring kon dienen om alle geruchten de kop in te drukken. Hambach onderzocht verder nog de praatjes die over de twee ketterse kanunniken liepen. Zij zouden kerkegoed hebben vervreemd. Maar deze zaak bleef rusten omdat de zegslieden toegaven in „groeten dronkenschap” gesproken te hebben.

¹ De enquête AHGC 2993.

Tenslotte – op 2 juni – nodigde Hambach de voltallige magistraat, de deken van de Barbarakerk, de pastoor uit de Nieuwstad en de pater van Mariëncroon, op het stadhuis. Zij verklaarden geen bezwaar tegen zijn beleid te hebben. Alleen drong de deken er op aan, dat weeshuis en school „weer in hueren alden staet gerestaureert” zouden worden. Deze was dus niet tevreden met schriftelijke verklaringen over de leerstof: de personen stonden hem niet aan. Hambach kon in deze zaak niet zelf beslissen, dat moest de graaf doen. Men moest zich dus tot hem wenden.¹ Na deze besprekingen vertrok Hambach en trad Esschenstein alleen namens de graaf op.

Op 7 juli schreef Floris aan Esschenstein, dat binnen een week alle „vuijthemschen” uit stad en graafschap moesten vertrekken, „en alle burgers die hem onderstaen hebben, enigen beelderen oft diergelycke in Co: Ma^t. landen te breken of die tegen zyn Ma^t. gediënt hebben”.² Deze publicatie richtte zich dus niet tegen de eigen onderdanen van Floris die alleen binnen zijn graafschap aan de Beeldenstorm hadden deelgenomen, maar zij zullen de waarschuwing wel begrepen hebben. De gevangenneming van enkele edelen in Friesland, begin mei, die hadden gepoogd naar Emden te ontkomen, wees er wel op dat harde straffen zouden worden uitgedeeld. Oud-burgemeester Bauwen Adriaensz vertrok in deze tijd. Een maand later, op 9 augustus, werd de waarschuwing nog eens herhaald en een termijn van drie dagen gesteld. Alle vrijgeleiden werden opgezegd. Men had de keus tussen het afleggen van de eed van trouw, of vertrek.

„De hartog van Alba (by het gemeen bekend met den naem van Duc dalf) komt binnen Brussel met eenige duizende Spanjaerden, Italiaenen en Waelen. Hy neemt zyn intrek aldaer in het huys van Culenborg, legert zyn krygsvolk in de omleggende steden, opent zyne lastbrieven en stelt een bloedraad aen. Hy had alles met der haest onder de knie, opent een bloedtooneel, welkers weergade in geen geschiedschriften te vinden is.”³ De intocht binnen Brussel geschiedde op 22 augustus 1567. Een paar weken later sloeg hij zijn eerste slag: op dinsdag 9 september liet hij de graven van Egmond en Hoorne met nog enkele anderen gevangennemen. Negen dagen daarna werd er een algemeen verbod afgekondigd om het land te verlaten, en de 20ste september vergaderde de nieuwe raad voor het eerst, die zich speciaal met onderzoek naar en bestraffing van de schuldigen van het vorige jaar zou bezighouden – de „Bloedraad”.

² OAGC 77.

³ Voet blz. 230.

Alles ging snel in zijn werk. Toch kwamen nog velen bijtijds weg. Ook te Culemborg valt te bemerken, dat in deze weken de beeldenstormers hun zaken regelden en uitgeweken zijn. Op 11 september kwamen op het kasteel de heer van Esschenstein en de magistraat bijeen, teneinde een nieuwe schoolmeester te benoemen. Ondanks zijn schijnbaar zo onberispelijk onderwijs had Nicolaus Larenus het toch raadzaam gevonden, te vertrekken. Tot zijn opvolger werd vicaris heer Petrus Henrici aangesteld, die immers als meester van een „bijschool” ervaring had en dus voorlopig de leiding van de stadsschool wel op zich kon nemen.¹ Vanaf 18 september verscheen de ene Calvinist na de andere voor het gericht om een familielid of vriend te machtigen de zaken verder te regelen.² Behalve de beeldenstormers, die op twee na vertrokken, weken nog zes andere burgers, vier vrouwen en bovendien vijf Rooms-Katholieke geestelijken uit: alles bijeen nog geen vijftig. Jan Thoenis Lauwen had zijn kind „op de wijze der Calvinisten” laten dopen, vertrok nu en liet zijn vrouw Geertruydt onverzorgd achter. De zoon van Zeger de tinnegieter, Jan, nam eveneens de wijk. Zijn oude vader bleef wel, maar zette geen voet meer in een Rooms-Katholieke kerk, zodat in 1570 pastoor Hugeman Heusden van de Janskerk hem een ketter noemde.³ Zeger woonde in de Prijssestraat. De brouwer Alaert Jansz trok met zijn zoon Anthonis mee, en liet de brouwerij in de Tollenstraat aan zijn vrouw over. Oud-burgemeester Jan Joost Gerritsz – een der leidlieden – liet zijn vier kinderen in het huis aan de Goilberdingerstraat achter. Gelukkig hadden die van hun moeder, Geertruyd van Dichteren, nogal wat land geërfd. Tot de welgestelden behoorden voorts Amelis Alaertsz en zijn vrouw Henricxken Robben. Hun kind was door een Calvinistisch predikant gedoopt en zelf hadden zij aan het Avondmaal deelgenomen. Ook zij vertrokken.

Eerder was burgemeester Bauwen Adriaensz met zijn vrouw Margriete van Ness, en hun dochter, al weggereisd. Hij was geen geboren Culemborger, maar had toch al jaren in de stad gewoond. Hij bezat een mooi huis aan de westkant van de Markt. Indertijd had hij vrouwe Elisabeth nog als schepen gediend. Aan hem weet men de verandering van graaf Floris. Zijn huis had hij voor Calvinistische samenkomsten opengesteld. Over zijn dochter ging het verhaal dat zij bij graaf Floris knielend gesmeekt had, in zijn stad te laten beeldstormen –

¹ BM Gelre, LIII, blz. 103.

² *Rechterlijk Archief Culemborg*, 249.

³ Visitatie blz. 205.

maar bij onderzoek bleek dit een fabeltje te zijn: men kon haar alleen ten laste leggen dat zij bij de preken aanwezig was geweest.⁴

In deze maand beëindigden de beide kanunniken, heer Cornelis Cool en magister Jan Claesz, hun werk in het weeshuis. Vicaris heer Jan Dircxz liet de diensten op het altaar van de Heilige Geest in de steek. Pastoor Jan uit Maurik had zich een overtuigd aanhanger van de denkbelden van Calvijn betoond. Hij week uit. Heer Willem van Meteren, een „afvallig monnik”, vertrok eveneens. Hij moet tamelijk vermaard zijn geweest want hij is met Jan Joost Gerritsz de enige Culemborger die nog in 1574 uitdrukkelijk van het „generaal pardon” van Requesens uitgesloten wordt.⁵

Van de magistraat uit 1566 vertrokken er dus drie: schepenburgemeester Bauwen Adriaensz, schepen Hughe de Goyer en Amelis Alaertsz. Drie anderen konden met een gerust hart blijven: Mr Anthonis Zebrechtsz, Coenraet Surmond en Jan Dirksz. Zij hadden immers hun trouw aan het Rooms-Katholicisme duidelijk betoond door het verzoekschrift van Melchior in het voorjaar te tekenen. Ook stadsburgemeester Willem Joosten en diens broer, schepen Adriaen Joosten, bleven in de stad, hoewel hun kerkbezoek zelfs in de komende periode van Alva bijzonder schaars bleef.

De lotgevallen van deze ballingen zijn ons onbekend, en voor het verloop van de Reformatie binnen Culemborg ook weinig belangrijk. Voor zover zij na 1576 in die stad terugkeerden, zou blijken dat de jarenlange omgang met gelijkgezinden hen tot bewuster – zeg gerust fanatieker – Calvinisten had gemaakt. In heel de noordelijke Nederlanden heeft trouwens de terugkeer der ballingen na 1572 de plaatselijke tegenstellingen verscherpt. Gemaakte overeenkomsten omtrent religievrede werden opzij geschoven. De opstand kreeg een radicaler karakter. Dat zal bij de behandeling van die periode ook voor Culemborg blijken.

Twee Calvinisten die in 1566 binnen Culemborg werkzaam waren geweest doch niet uit deze stad afkomstig waren, hebben in de ballingschap zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de kerkelijke organisatie der vluchtelingen. Het waren de predikant Gerardus en Willem van Zuylen van Nyevelt, de vroegere drost. In november 1568 waren zij

⁴ Van Vloten, II, blz. 242.

⁵ Kronijk HG, 13, 1857, blz. 96.

samen te Wezel op het convent, waar een schets voor een kerkorde – met sterke nadruk op de plaatselijke regelingen – werd opgesteld. Misschien was deze vergadering wel geïmproviseerd om de hoofdlijnen voor een kerkorde gereed te hebben indien Oranje's herfstveldtocht succes zou hebben. De aanwezigen spraken als hun verwachting uit dat „de Heer een deur voor de verkondiging van het Evangelie 'in Belgio' zou openen”.¹ Als eerste ondertekende psalmberijmer Petrus Dathenus de artikelen. Op hem volgde Hermanus Moded, de goede bekende van graaf Floris. Moded tekende op de vierde plaats ook in naam van Jacobus Michaëlis. Als zevende zette „Guilielmus Zulenus Nijeueldius”, als zeventiende „Gerardus Culenborganus” en als vijf-en-dertigste „Philippus Marnixius” zijn handtekening.²

Deze laatste drie namen treffen we enkele jaren later weer aan, op de provinciale synode te Bedburg in juli 1571. Daar werd Gerardus namelijk opgedragen, zich met Van Zuylen te verstaan, om samen een algemene synode te Emden voor te bereiden. Mocht Van Zuylen verhinderd zijn – hij verdiende in de Rijnstreek de kost met boekbinden – dan moest Gerardus zich voor de verdere regeling met Marnix beraden. De heer van St Aldegonde was een enthousiast voorstander van zulk een vergadering. Gerardus en Van Zuylen reisden door het Kleefse land, bezochten de gemeenten, nodigden ook de vluchtelingengemeente te Londen uit, en voerden moeizame onderhandelingen te Emden. Dat in oktober 1571 de synode aldaar bijeen kon komen, was voor een niet onbelangrijk deel hun werk, al namen zij er net zo min aan deel als Marnix. Hier werd een kerkorde vastgesteld, waarbij meer dan te Wezel aandacht werd geschonken aan het algemene verband. In de lente van 1572 werkte Gerardus een paar maanden te Keulen. Samen met Van Zuylen bemiddelde hij in een geschil tussen de gemeente te Goch en een Genneps predikant. Gerardus was ook aanwezig op een synode te Randerath waar de Nederlandse geloofsbelijdenis ondertekend werd.³

¹ F. L. Rutgers, *Acta*, 1889, blz. 10

² Facsimile bij J. de Jong, *De voorbereiding en constitueering van het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken in de zestiende eeuw*, I, 1911.

³ *Werken Marnix-Vereeniging*, serie I, deel III, 1881, blz. 25. Serie II, deel II, 1882, blz. 3.

R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, II, 1900, blz. 259 vlgg.

B. van Meer, *De Synode te Emden 1571*, 1892, blz. 81.

Samenvattend over Wezel en Emden: W. F. Dankbaar, *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, 1946, blz. 65 vlgg.

Na de landing der watergeuzen in Holland trokken zij daarheen. Met Culemborg hadden ze geen aanwijsbare bemoeienis meer. Van Zuylen werd in 1573 schout van Dordrecht, daarna baljuw van Zuid-Holland en in 1577 drossaard van Muiden. Dikwijls trad hij op als gezant van de Staten van Holland. In die functie onderhandelde hij later met Leicester. In kerkelijke kwesties behield hij grote interesse. Hij was een overtuigd voorstander van overheidsinvloed op kerkelijk gebied, stond in dat opzicht naast Oldenbarnevelt (dacht Willem van Oranje er ook niet zo over?), hielp in 1591 een kerkorde opstellen en maakte vanaf dat jaar deel uit van bijna alle synodale vergaderingen in Noord- of Zuid-Holland, als commissaris-politiek van de Staten. In 1608 stierf hij te Den Haag, zeventig jaar oud.⁴ Hij hoorde dus na zijn terugkeer uit de ballingschap zeer beslist tot de „politieken”, hetgeen nog geen rekkelijkheid in de leer hoefde te betekenen: indertijd had hij als jeugdige drost zelf de beeldbrekerij georganiseerd en verloochende dit drastische ingrijpen in kerkelijke zaken later dus niet!

Wilde Van Zuylen aan de overheid zoveel mogelijk invloed op de kerk geven, zijn vriend Gerardus ging een volkomen tegengestelde richting uit. Hij werd predikant te Zierikzee, en maakte als vertegenwoordiger van de classis Schouwen zowel de provinciale synode van 1574 als de nationale synode van 1578 – beide te Dordrecht – mee.⁵ Hoe hij zich de verhouding tussen kerk en overheid dacht, blijkt sprekend bij het beleg van zijn woonplaats door de Spanjaarden in 1575. Mondragon was na een stoutmoedige tocht eind september van dat jaar op Duiveland gekomen en opende de aanval op Zierikzee. Binnen die stad waren voorstanders van onderhandeling – zekere schepen De Huyberts en burgemeester Cornelis Claes. Toen organiseerde Gerardus het verzet en trok er met zijn kerkeraad en een menigte matrozen en soldaten op uit, om de zeedijk bij Borrendamme door te graven. Genoemde burgemeester en schepen wilden hem dit beletten, doch een hunner verhaalt later schamper dat Gerardus hem toegevoegd had: „soo lief wy ons lyf hadden, dat wy daer niet omtrent

⁴ Schotel, *Iets over Jonkheer W. van Zuylen van Nyevelt*, in Nijhoffs *Bijdragen*, III, 1842, blz. 273-278. Reitsma-Van Veen registers over Van Zuylen in deel I, II, III.

Dikwijls wordt Van Zuylen met zijn vader, de dichter der Souterliedekens verward. Knappert zegt terecht: „de in 1538 geboren man kon moeilijk in 1540 de Souterliedekens geven” (*Ontstaan*, blz. 130), doch het register van het boek waarin hij dit neerschrijft is toch weer onduidelijk, zoals ook dat van Reitsma-Lindeboom en zelfs een recent werk als het *Protestants deel* van de *Encyclopaedie van het Christendom*, 1955.

⁵ J. de Jong, *Voorbereiding*, blz. 147 vlgg.

komen en zouden, dan konden wy desemaal onse halsen behouden, dat wy wel een ander land vinden zouden". En in een stortregen werd de dijk doorgestoken, zodat Schouwen onderliep en de stad het nog enige tijd kon houden.¹ In dezelfde maand schreef Gerardus aan de kerkeraad van de Londense vluchtelingengemeente om hulp. Later richtte hij zich zelfs tot de bisschop van Londen!² Aan de lankmoedige houding van Mondragon bij de capitulatie in juli 1576, die de predikanten vrije aftocht toestond – wat hem door de Spanjaarden zeer kwalijk werd genomen – dankte Gerardus zijn leven. Na het vertrek der troepen keerde hij in oktober terug, predikte te Tholen eind 1578 en stierf te Zierikzee vóór november 1579. Zijn gelijknamige kleinzoon werd in de buurt weer predikant.

Wilde Van Zuylen aan de predikanten later letterlijk de wet voorschrijven, Gerardus durfde de wettige overheid wel te dreigen en zelf het initiatief in handen nemen. Men voelt hier reeds de moeilijkheden van het twaalfjarig bestand in beider houding naderen: invloed van overheid op kerk of van kerk op overheid. Is in de eerste tijd van de opstand deze tegenstelling wel zo sterk geweest? Een volgend geslacht, dat de tijd rond 1566 alleen van horen zeggen kende en de frisse bezieling had verloren, zou dit juridisch geschilpunt betrekken in een dogmatische strijd, waardoor een zuiver stellen en een juiste beslissing onmogelijk werden.

De belangrijkste balling was natuurlijk de graaf zelf. Sinds begin 1567 had hij zich niet meer te Culemborg laten zien. Maar er bleef wel contact. Rekeningen moesten worden afgehoord, besluiten uitgevaardigd. Rentmeester Jan van Cuyck moest er begin oktober 1567 voor naar Gennep komen.³ Ook werd er toen overlegd over een publicatie tegen de beeldbrekers die binnen 24 uur uit de stad zouden moeten vertrekken en niet terugkeren zonder bewijs van „remissie ende abolitie" van hun verkeerde daden.⁴ Elders was toen al wekelang een verbod van kracht om het land te verlaten, maar Culemborg had immers eigen wetten? Blijkbaar was dit ook de opvatting van een ernstig Rooms-Katholiek als Esschenstein, die er later toch niet tegen op zag, zelf bij Alva de stedelijke belangen en vooral die

¹ J. Pot, *Het beleg van Zierikzee*, 1925, blz. 17. BHMG 1, 1929, blz. 118.

² J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II, 1889, p. 567-569, 599-602, 615.

³ AHGC 3565.

⁴ AHGC 354 I.

⁵ AHGC 252.

van het weeshuis te gaan bepleiten en dat ongehinderd kon doen.

Voor het weeshuis reisden in diezelfde oktobermaand Mr Anthoenis Zebrechtsz en Hendrik de Reuze namens de magistraat helemaal naar Aken, om aan de graaf te verzoeken de oude toestand daar weer te herstellen.⁵ Of Floris hun vraag inwilligde, staat niet vast – de twee kanunniken verdwenen toch bijtijds. De graaf reisde van Aken naar Keulen, waar zijn vrouw hem op 30 november 1567 een dochter schonk. Hoewel Alva toen reeds de Nederlanden beheerste, werd deze geboorte te Culemborg toch nog met vreugdebedrijf gevierd.⁶

Ging in Culemborg alles nu weer in de Rooms-Katholieke lijn – en blijkbaar met toestemming van Floris – elders liet hij het werk der Reformatie rustig doorgaan, ja, bevorderde dat. In Werth en Wertherbruch had Moded indertijd de beelden opgeruimd. Nu vertoefde daar Johannes Ligarius, de Oostfriese, uitgesproken Lutherse predikant. Heel wat brieven werden tussen Floris en hem gewisseld. Zijn zoon Folcher publiceerde er later een uit Keulen, gedateerd 16 januari 1568, waarin de graaf zijn blijdschap erover uitsprak dat Ligarius „die unsern zu dem Worder in Religionssachen also treulich befohlen sein lasset”. De graaf zou het liefste helemaal geen aandrang op zijn onderdanen uitoefenen. Nu gaf hij Ligarius opdracht, „unse Richter und Beyföchten in dem Werderbroeck” tot zich te roepen en hun duidelijk te maken dat de graaf gaarne zag dat ook aldaar de „gottlosen Abusen” ophouden zouden.⁷ Blijkbaar heeft Ligarius dit verzoek ingewilligd en heeft hij nog enige tijd ook in Wertherbruch gewerkt. De rekening van rentmeester Gherart Coopman, waarin deze verantwoordt hoe hij in opdracht van de graaf en de gravin aan Ligarius en diens zuster 78 gulden had uitbetaald, loopt van 3 oktober 1567 tot 2 oktober 1568.⁸ Op laatstgenoemde datum zal Ligarius nier meer te Werth zijn geweest, maar als veldprediker met het leger van Oranje in het Limburgse, in Witthem, heerlijkheid van Floris, waar Oranje zijn hoofdkwartier had gevestigd. Uit dit contact van Floris met Ligarius blijkt hoe weinig omljnd de denkbeelden van de graaf nog waren, of hoe gemakkelijk hij op het kompas van anderen voer.

Door de latere werkzaamheid van Ligarius te Woerden misleid, heeft diens biograaf Garrelts in 1915 gemeend, dat Floris in deze brief

⁵ OAGC 281.

⁷ De brief, oorspronkelijk door Folcher Ligarius in 1599 gepubliceerd, is wederom afgedrukt door Heinrich Garrelts in zijn biografie over *Johannes Ligarius*, 1915, S. 76-77.

⁸ AHGC 1826.

de stad van Jan de Bakker bedoelde, of indien dat niet zo was, het naburige dorpje Waarder. Met „Werderbroeck”, zou dan een deel van „het waterschap” van Woerden bedoeld zijn, waar de Oude Rijn doorheen stroomt en de bevolking zich met kaasmakerij bezighoudt – aldus Garrelts. Deze opinie, aanstonds weersproken, heeft toch in enkele korte biografische artikelen zich vast gezet.¹ Geheel afgezien van het feit dat in de rekening van rentmeester Coopman het bewijs wel geleverd is, hadden Garrelts' naschrijvers zich wel eens mogen afvragen welke rechten Floris daar rondom Woerden uitoefende, om van zijn „Richter und Beyföchten” te mogen spreken, en die kaasmakende lieden als „die unsern” te beschouwen. Garrelts had niet aan de Oude Rijn, maar aan de Oude IJssel moeten zoeken, juist op de grens tussen Munsterse en Kleefse invloedssfeer: Werth was een Munsters, Wertherbruch een Kleefs leen, nog geen uur gaans van elkaar verwijderd.² In deze roerige jaren zouden Nederlandse vendels deze heerlijkheden vaak als loopplaats gebruiken, niet altijd met instemming en tot genoegen van Floris.

Nog op 25 januari 1568 handelde Esschenstein in naam van de graaf en hernieuwde een edict waarbij het rumoer in de kerk verboden werd. Intussen waren alle belangrijke papieren door Van Cuyck aan gemachtigden van de graaf overgegeven. De stedelijke privileges waren in twee edikvaatjes gekuipt en in veiligheid gebracht. De eerste doodvonnissen waren immers te Brussel uitgesproken en de officiële indaging van de graaf – samen met Oranje, Lodewijk van Nassau, Brederode en zijn eigen neef Hoogstraten – was op 24 januari 1568 geschied. Alles ging nu snel in zijn werk. Een maand later, op 20 februari, werd voor Arnhem een sloopje aangehouden, dat een gedeelte van de inboedel van het Culemborgs kasteel bleek te bevatten. Het was dus niet gelukt, alles bijtijds aan de Spanjaarden te onttrekken. De volgende dag, misschien nog onkundig van dit feit, gaf Alva opdracht aan twee Arnhemse ambtenaren, zich naar Culemborg te begeven om aldaar beslag te leggen op alle grafelijke goederen en een nauwkeurig onderzoek in te stellen. Het waren Mr Boudewijn van der Boe, lid van de Gelderse rekenkamer, en Peter de Sancto Petro, griffier van het Gelderse leenhof. De landvoogd liep daarmee op het

¹ NBW, VIII, 1930 kol. 1043-1044 (art. van Knipscheer): „was enige tijd predikant te Woerden (of Weerden bij Anhalt?)”

Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, VI, (1949-...) blz. 27: „Vervolgens kwam hij te Woerden, waar velen uit Antwerpen waren heengetrokken. Zijn arbeid daar ter plaatse en in de naaste omgeving („in den Werder-

vonnis vooruit. Aan Floris was ten laste gelegd dat hij aan het verbond der edelen had deelgenomen, toebereidselen tot burgeroorlog had gemaakt en zowel te Culemborg als te Witthem had laten beeldstormen. De graaf verweerde zich schriftelijk: Culemborg was aan niemand onderhorig en hij kon daar dus naar eigen inzicht handelen, bovendien vertoefde hij nu al maandenlang onder de zegsmacht van het keizerrijk. Doch Alva ging op dat verweer niet eens in: Floris' schuld stond bij hem vast en daarom nam hij de maatregelen, die de verbeurdverklaring moesten voorbereiden.³

De „koninklijke commissarissen” Van der Boe en De Sancto Petro ontvingen hun benoeming en instructie op 4 maart. Hun werd door Alva opgedragen naar Culemborg te gaan, daar alle magistraatspersonen en grafelijke dienaren te ontbieden, deze lieden van de eed aan Floris te ontslaan en degenen, die „goetwyllich ende Catolyck” bleken, in 's konings dienst aan te stellen en de eed af te nemen. Ook moesten zij de laatste rekening van de rentmeester – of copie daarvan – opvragen en naar de Gelderse rekenkamer sturen. Alles moest nauwkeurig geïnventariseerd. Voorlopig zou de landrentmeester-generaal in Gelderland, Gedeon van der Hoeve, de administratie verzorgen. Ook naar de Brusselse tresorie moesten gegevens gezonden. Vooral moesten de commissarissen onderzoeken of er in de laatste maanden bezittingen van de graaf waren weggevoerd of verkocht.⁴

Omdat Peter de Sancto Petro nog enige zaken in Elburg af te wikkelen had, vertrokken de heren niet direct naar Culemborg. Van der Boe begon maar vast te Arnhem met wat voorbereidend werk. Hij wist dat zekere Pynssen van der Ae, die nu te Arnhem vertoefde, ten tijde van de Beeldenstorm in Culemborg was geweest. Hem ontbood hij op 6 maart en legde hem een lijstje voor met namen van Culemborgse ambtenaren. Wist Van der Ae misschien iets over hun houding in de roerige dagen van 1566? Van der Ae antwoordde, dat hij hen voor goede „katholycke” personen hield, en noemde Van der Boe nog enkele informatieadressen te Culemborg, zowel van geestelijken als leken.

broeck”) duurde slechts ongeveer negen maanden.” Een voetnoot vermeldt: „Er bestaat verschil van opvatting of men hier te denken heeft aan Woerden of aan Weerden (bij Anholt). Het eerste schijnt intussen waarschijnlijk”.

² A. P. van Schilfgaarde, Inleiding op AHGC, blz. XXVII.

³ Schotel blz. 68-71.

⁴ AGR 7124. Van Hasselt, I, blz. 146-151.

Met deze kennis gewapend reisden de commissarissen naar Culemborg. Van der Ae had goede inlichtingen gegeven. De magistraat bleek betrouwbaar. Vooraanstaande geestelijken gaven dienaangaande getuigenis. Alleen schepen Adriaen Joosten, de rentmeester van het weeshuis, was niet zeer trouw aan de kerk, en gerechtsbode Anthoenis Lenaerts zou minachtend over het altaarsacrament hebben gesproken – die stond trouwens als „droncaert” bekend. De schout, Zweder van Culemborg, en de rentmeester Jan van Cuyck genoten een goede reputatie. Zo ging het werk vlot: Esschenstein had de taak van de commissarissen aanzienlijk verlicht door uitsluitend onbesproken Rooms-Katholieken in de magistraat op te nemen. Van der Hoeve kreeg het niet druk met de administratie want Van Cuyck kon gewoon in dienst blijven. Alleen bij het onderzoek naar de papieren van de graaf ondervonden de Arnhemse heren een teleurstelling: die waren op 7 oktober 1567 door een rentmeester uit het Gulikse opgehaald. In de laatste maanden was er niets verkocht, omdat „die Grave nyet vermeijndt en hadde dat die zaecken soe verre verlopen zouden hebben” – aldus deelde Mr Henrick Wickraedt hun mede. Wickraedt was indertijd raad van Floris geweest, doch had in mei 1566 ontslag gevraagd, omdat „hem die veranderinge van der religie nyet aen en stonde” – hij had het pas in oktober 1566 gekregen.¹ Al deze gegevens, en vele inlichtingen aangaande de toestand van de geestelijkheid in het graafschap, zonden de commissarissen naar Brussel.

Voor het waarnemen van de grafelijke functies te Culemborg had Alva het oog laten vallen op een jong en energiek zuidnederlands edelman, Robbert van Lynden, heer van Nederdormael. Deze ontving op 1 maart 1568, toen de commissarissen dus nog naar Culemborg moesten reizen en het vonnis tegen Floris nog niet uitgesproken was, zijn instructie als „capiteyn, drost ende superintendent sequestre”. Zijn taak omvatte natuurlijk allereerst de bewaking en verdediging der stad, het handhaven van de religie, het controleren van administratie, en het benoemen van betrouwbare ambtenaren. Het sprak vanzelf dat hij de goederen zo zuinig mogelijk moest beheren. Op 19 maart 1568 legde Van Lynden de eed af in handen van de Gelderse stadhouder, de graaf van Megen.² Ruim twee jaar zou hij te Culemborg het bewind voeren. De bewaking der stad baarde hem alleen in 1568 enige zorgen toen de invallen van Oranje's troepen onrust in de

¹ AGR 7124, 7126. Van Hasselt, I, blz. 170-172.

² AHGC 2268. *De Navorscher*, jrg. 84, 1935, blz. 125-130.

Nederlanden brachten. Ook met het bestuur had hij weinig te doen. Hij kon dus na 1568 al zijn aandacht wijden aan de vervolging der beeldstormers.

Van het vonnis tegen Floris – eeuwige verbanning en verbeurdverklaring van zijn bezit – merkte Culemborg niet zoveel toen het op 28 mei 1568 gewezen werd. De vereiste maatregelen waren er immers al genomen. Men had de tekst van de dagvaarding indertijd tot driemaal toe kunnen horen voorlezen en bovendien was ze op de kerkeuren aangeplakt. Zijn fraaie paleis te Brussel werd na dit vonnis tot de grond toe afgebroken. Alva wenste deze herinnering aan het verfoeilijk verbond dat daar tussen de edelen gesloten was, niet langer te dulden. De grond werd met zout bestrooid, en er werd een zuiltje geplaatst met een opschrift dat sprak van de toorn des konings over de „hergenomen conspiratie”. Het zou er nog geen tien jaar staan.³

De terechtstelling van de Batenburgers en van zestien andere jonge edelen op 1 juni, en zeker die van Egmond en Hoorne vier dagen later, maakten duidelijk, hoezeer Floris zich gelukkig mocht prijzen dat hij bijtijds uitgeweken was. Spaanse troepen passeerden zijn voormalige woonplaats op 24 mei, waarschijnlijk op weg naar het noorden, en Alva's overwinning bij Jemgum op 21 juli liet merken dat voorlopig niemand iets tegen de macht en kunde van de landvoogd zou kunnen doen.

De eerste Culemborger die na de graaf gedagvaard werd voor de Bloedraad, was Melchior Gerritsz van Culemborg, die van deelname aan het verbond der edelen en activiteit als geuzenaanvoerder in Noordholland beschuldigd werd. Op 30 mei schreven de koninklijke commissarissen uit Utrecht, Van Lent en Grijspeere, een lijstje met namen van Culemborgers die in Utrecht gebeeldstormd hadden. Van Lynden werd door het bezoek van de hertog van Aerschot verhinderd, direct terug te schrijven. Op 15 augustus kwam hij er aan toe, en preciseerde toen enkele namen. En tegenover Van der Boe en De Sancto Petro verontschuldigde hij zich op 22 september dat hij met dit werk nog niet beter opgeschoten was.⁴ Een paar dagen later reisden Ghilain de Baets en Henrick Wickraedt naar Alva om diens mening te vragen over enkele rechtskwesties. Zij troffen hem op 30 september 1568 bij Maastricht, waar hij het leger van de prins van Oranje afwachtte. De landvoogd besliste dat het hof te Arnhem als hoogste rechtscollege voor Culemborg gelden zou, en gelastte

³ Schotel blz. 68-72.

⁴ OAGC 281. AGR 7124.

meteen dat alle Gelderse plakATEN voortaan ook te Culemborg afgekondigd zouden worden.¹

Deze veldtocht van Oranje riep Van Lynden uit Culemborg weg. De prins had Witthem, Floris' Limburgse heerlijkheid, op Alva veroverd en daar zijn hoofdkwartier gevestigd. Op 6 oktober trok hij over de Maas. Twee weken later raakte Hoogstraten, Floris' neef, zodanig verwond dat hij spoedig daarna overleed. Eind november bleek de tocht geheel mislukt door tekorten aan soldij en krijgstucht.

Eindelijk kon Van Lynden nu het onderzoek naar de ketterijen grondig ter hand nemen. Zeer ontevreden was hij over de manier waarop tot nu toe de zaken waren aangepakt. Men had de magistraat inlichtingen gevraagd over degenen die uit de stad vertrokken waren. Maar deze overheidspersonen waren bijna allemaal op de een of andere manier familie van elkaar, en hadden – naar zijn mening – alles veel te onschuldig voorgesteld. Hij moest zich, zo schreef hij naar Brussel, natuurlijk neerleggen bij wat men van hogerhand besloot. Maar het had hem beter geleken, de magistraat buiten dit alles te houden en hemzelf, met twee voormalige raadslieden van de graaf, dit onderzoek in handen te geven. Want Henrick Wickraedt en Libert Meerhouts hadden een universitaire opleiding genoten en waren niet uit de stad zelf geboortig. Gedane zaken namen geen keer, maar hij maakte de Brusselse heren er op attent, dat bij de gevangenen ter plaatse niet veel te halen viel. Die zou hij wel zo goedkoop mogelijk laten straffen. Hij meende er echter goed aan te doen, in deze zelfde brief van december 1568, een lijstje met namen in te sluiten van degenen die voortvluchtig waren en daarbij aan te tekenen of hun bezit de moeite van het verbeurdverklaren waard was. Het ging hier om bijna veertig personen en hun vlucht alleen al toonde zijns inziens hun schuld aan. Later zou hij toch zijn beschuldiging tegen een drietal hunner moeten intrekken.²

Nu werden op 4 januari 1569 door gerechtsdienaar Andries Gerrysz ruim veertig voortvluchtigen te Culemborg ingedaagd, en op 30 maart met verbanning en verbeurdverklaring gestraft. Een vonnis tegen Jan Back en de vrouw van glaesmaker Abraham volgde op 3 juni zodat Van Lynden en Van Cuyck het druk kregen met in-

¹ OAGC 281. AGR 7126.

² Van Vloten, II, blz. 241 vlg.: „iceulx la convient-il chastier comme principaulx chiefs de sedition et troubles, ce qu'ilz declairent tant mieulx par leur absence”. „Dat mocht heten, Alva's schrandere bedoelingen te vatten”, roept Van Vloten hierover uit (blz. 31).

ventariseren en beheren. De huizen werden eind mei vanwege de koning verhuurd. Weernaerts was in de gevangenis gestorven. Anthonis Jansz Ariense werd op 13 september onthoofd.³ Ook op het kasteel werd meubilair verkocht, maar de opbrengst viel niet mee: ruim 250 gulden waar dan nog weer 60 gulden af moest aan onkosten. De Utrechtse erfhuismeester Reyer Hagen had de verkoping in januari 1570 geleid.⁴ De bevolking werd vooral getroffen door de verkoping of verpachting van in beslag genomen goederen der burgers. Daarbij gold de bepaling dat een vrouw of weduwe niet meer dan haar lijfgoed houden mocht. Hierdoor verbeterde de stemming der Rooms-Katholieke burgers die nu voor zo'n armlastig familielid moesten gaan zorgen, natuurlijk niet.

Deze confiscatie was Van Lyndens belangrijkste werk. Daarbuiten had hij niet zoveel te doen. Krijgsvolk was niet in de plaats gelegerd, handel en bedrijf gaven steeds minder vertier, nu zoveel zaken van ketters stil stonden of verwaarloosd werden. Alleen met de school had hij enige bemoeienis. Vicaris Peter Henricksz had sinds september 1567 de leiding daarvan waargenomen, maar nu werd een leek als schoolmeester benoemd. Het was Mr Ghysbrecht van der Moelen van de Grave, die door de voltallige magistraat op 29 maart 1569 werd aangesteld.⁵ Diens instructie werd samengesteld uit een vijftal vroegere, die nog dateerden van vrouwe Elisabeth. Haar bepalingen over de ketterij waren immers scherp genoeg: men behoefde er slechts de hand aan te houden! Alleen op één punt achtte Van Lynden een toevoeging nodig: de controle der schoolboeken zou voortaan om het halve jaar geschieden.⁶ Van der Moelen is niet lang gebleven: sinds Pasen 1570 was als schoolmeester werkzaam Aernoud van Nijmegen. Verder kwamen er in Van Lyndens tijd geen „nieuwe” gezichten. De plaatsen van enkele gevluchte ketterse priesters liet hij voorlopig onvervuld. Het schijnt dat hij zich buiten de plaatselijke geestelijkheid en hun zaken heeft gehouden. Tegen het einde van zijn ambtsperiode, in 1570, zou zijn hulp gevraagd worden bij het in arrest stellen van één der kanunniken. Om de vraag te beantwoorden hoe het daartoe kwam, moeten we het kerkelijk leven binnen Culemborg na 1567 onderzoeken.

³ AGR 7243, ook bij Van Hasselt, I, blz. 239 vlgg., 354. Schotel, blz. 100, stelt het voor alsof 42 Culemborgers ter dood gebracht zijn. Voor namen, bezit en daden der gevonnenen zie het hoofdstuk over de Beeldenstorm.

⁴ AGR 7130. ⁵ AHGC 357.

⁶ De vijf oude instructies in BM Gelre, LIII, blz. 128-134.

Aanvankelijk was men druk geweest met de allernodigste voorzieningen te treffen opdat de eredienst in kerken en kapellen zo goed mogelijk door kon gaan. De processies werden weer hervat. Jan van Buren reed de jonge „maechdekens” op twee wagens rond, de „nachtblasers” droegen het beeld van Emerentiana, „beyermeester” Andries Gerrytsz speelde op de klokken en men verblijdde zich weer in het schouwspel van „die zwaertdancers die op omganxdach gespuelt ende gedanst hebben”.¹ Maar het moest nu uit een schrale beurs. Dat gold ook voor de reparaties aan de gebouwen. Kerkmeesters lieten alleen een paar altaren in de Barbarakerk herstellen, en dan nog op heel primitieve wijze, bijvoorbeeld door grafzerken of memoriestenen daartoe te gebruiken. Op de dorpen waren de verwoestingen niet zo hevig geweest en ook in de Janskerk was de schade meegevallen. Maar in de hoofdkerk was er natuurlijk geen denken aan, alle altaren te herbouwen. Dat werd aan de verschillende vicarieën overgelaten. Gelukkig dat het weeshuis hier en daar wilde helpen.

Ook deze inrichting had een moeilijke tijd doorgemaakt. Maar nu de ketterse kanunniken verdwenen waren, kwam alles weer op orde. Als priesters werkten nu magister Jan van Aveloy en heer Roeloff Anthoenisz. Mechtelt Joostense Hoevenaer leidde de huishouding. Rentmeester Adriaen Joostensz was in april 1568 opgezegd, maar zijn opvolger, Anthoenis Wellantsz, nam de zaken pas in november over. Als vanouds werden de rekeningen door de magistraat afgehoord, waarbij eerst Esschenstein en later Van Lynden op de plaats van de graaf zat.² De taak van de executeurs werd nu verzwaaard door de vlucht van graaf Floris en de confiscatie van zijn bezit. Zeer veel overleg bleek nodig. De boedel van vrouwe Elisabeth was nog steeds niet afgewikkeld. Melchior van Culemborg had indertijd oud-burgemeester Peter Cooll en de deken van het Utrechtse Pieterskapittel, Jacob Uten Eng, bereid gevonden hem in dit werk bij te staan. Ook met Mr Libert Meerhouts overlegde hij. Het was hem een doorn in het oog, dat het herstel in de Barbarakerk zo traag vorderde. De sacramentskapel was zó toegetakeld dat men haar had moeten afbreken en de boog dichtmetselen. Het sacramentshuisje was eveneens verwoest. Nu werd het altaarsacrament bewaard „in een houten viercante casse”. Plannen tot herstel waren er genoeg. Door „mr Cornelis, de schilder, wonende tegens over 't hof van mynen heere den cardinael Grandvella” te Brussel hadden kerkmeesters een

¹ OAGC 282.

² *Archief Elisabeth-Weeshuis*, 11, deel 9, 1568-1569.

„patroen” laten maken voor een nieuw sacramentshuisje. Maar dit schilderij was nog niet eens betaald! Het ontwerp werd in de kerk opgehangen, om „de goede luyden daarmede te bewegen ende te verwecken huere caritaet te doen tot een nyeuw sacramentshuijs”. Doch er kwam niet voldoende geld binnen. Melchior meende nu in de geest van vrouwe Elisabeth te handelen als hij gelden uit haar nalatenschap voor dergelijke doeleinden beschikbaar stelde. Vlak voor zijn dood – maart 1569 – begon men aan het herstel van de sacramentskapel. Na Melchiors overlijden reisde Peter Cooll naar Utrecht om met deken Uten Eng verder te overleggen, maar deze lag ook op sterven. Nu vroegen Cooll en Meerhouts Anthonis Van Meerten, heer van Esschenstein, in de plaats van Melchior als executeur. Dit alles zal wel niet buiten voorkennis van Van Lynden, die immers Meerhouts nogal waardeerde, zijn gebeurd. Esschenstein gaf zich direct veel moeite voor het weeshuis. Dat meende hij aan de nagedachtenis van Elisabeth verplicht te zijn. Hij reisde zelfs in de zomer van 1569 naar Brussel om aan Alva het testament van Elisabeth te tonen en de landvoogd gunstig te stemmen voor de belangen van de boedel. Telkens moest ook aan de aartsbisschop van Utrecht vergunning worden gevraagd om de termijn van executie te verlengen.

Esschenstein, Meerhouts en Cooll ontvingen in deze maanden een verzoek van het weeshuispersoneel om weer een altaarkas in de nieuwe sacramentskapel te laten maken. „Alle ornamenten ende cyraeten” waren immers bij de Beeldenstorm gered, de kapel was nu weer gereed, het wachten was alleen nog op een „outaercasse mit twee beelden daerin ende een tafereel daerboven, gelyck die eertijts gemaect ende geweest zyn”. De executeurs willigden dat verzoek in en gaven aan rentmeester Jan van Cuyck opdracht dat zulk een kas vervaardigd moest worden.³

Kostbare voorwerpen uit de nalatenschap van Elisabeth werden deze zomer ten bate van het weeshuis verkocht. Zo besloten de executeurs in september 1569 door bemiddeling van „meester Jeronimus Asperen, rector in St Jeronimi schole t'Utrecht” te verkopen „een schoon bouck van onser lieven vrouwen getyden, seer net ende proper gescreven in fijn parchemyn, verchiert mit propere schilderije van beeldekens ende lofwerck, ende buyten mit zwart fluweel becleet”. Welke kunstenaar zou de miniaturen van dit middel-eeuws getijdenboek vervaardigd hebben? Antoine de Lalaing was een

³ Alle gegevens over het weeshuis: AHGC 251, 252, 3031.

boekenliefhebber! Niets is ons er verder van bekend dan dat voor acht gulden Johan van Bruhesen de koper werd.¹ Daarmee kwam het in handen van een vooraanstaand geestelijke. Want Johan van Bruhesen was toen officiaal van het Utrechtse Domkapittel, werd in 1572 Domdeken en is later naar Keulen vertrokken. Na de dood van aartsbisschop Schenck van Toutenburg was er herhaaldelijk sprake van dat hij diens plaats – of een andere bisschopszetel – zou innemen, doch Bruhesen bleef te Keulen als „protonotarius apostolicus”. Niet hij, maar degenen aan wie hij zijn gezag overdroeg, Sasbout Vosmeer, zou de reorganisator van het Rooms-Katholieke leven worden. Vosmeer zei later van Van Bruhesen dat hij „gessit umbrabile ecclesiae regimen, exigua auctoritate en nullo pene fructu”. Ook al is dit oordeel juist, dan blijft toch Van Bruhesen de schakel vormen tussen de hiërarchie van 1559 en de leiding van de „missie”.² Waar het Culemborgse getijdenboek na zijn dood gebleven is, is onbekend. Misschien bestaat het nog.

In de herfst van 1569 gaven executeurs opdracht, uit de weeshuisfondsen drie gulden te laten betalen aan de Brusselse ontwerper van het nieuwe sacramentshuisje, en besloten zij bovendien, honderd gulden aan de kerkmeester der Barbarakerk ter beschikking te stellen opdat dit bedrag, samen met de gaven der gelovigen, de bouw ervan mogelijk zou maken. Het kwam in de zomer van 1570 gereed.

Nu werd met Jan Deys overlegd om het altaar in de sacramentskapel op dezelfde wijze te beschilderen als hij in 1557 had gedaan, maar liefst „beter ende bequaemer”. De voorstellingen bleven dezelfde: op het middenluik het laatste Avondmaal, rechts het eten van het Paaslam, links de maaltijd van „coninck Assuerus oft een andere figure die men hem noemen sal binnen die naeste twee maenden”. Blijkbaar wilde men zich daarover nog nader beraden maar het resultaat was dat de voorstelling van 1557 – op de buitenkant het verzamelen van het manna – gehandhaafd bleef. Het enige verschil lag in de kleine benedendeurtjes waar de Gregoriusmis werd vervangen door een afbeelding van de beide mannen van Elisabeth, de priesters en de weesjongens. Deys zou er 85 gulden voor krijgen. Later werd het plan voor het benedenste deel nog enigszins gewijzigd: er werden „drie open veldekens” aangebracht, het middelste om het sacrament daarin te kunnen plaatsen „met zyn pavillon”, en in de twee zijvakken beelden

¹ AHGC 251, tweede rekening blz. 7.

² Over Bruhesen: NBW, II, kol. 264. Tot zijn dood in 1600 bleef hij vicaris van het kapittel. Is het ook daarom dat Vosmeer pas in 1602 tot bisschop werd gewijd?

van de naamheiligen, Antonius en Elisabeth. Ook dit werd op kosten van het weeshuis vervaardigd.³

Zo werd dan in de kerken ieder jaar het een en ander hersteld. Doch om het geestelijk leven op peil te krijgen was méér nodig. Misschien zag men dat niet onder de plaatselijke clerus, maar wel te Utrecht en te Brussel. De rapporten van Van der Boe en De Sancto Petro over de toestanden in Culemborg en later de mededelingen van Van Lynden hadden de aandacht van Alva zelf getrokken. En wellicht heeft het onderhoud van Esschenstein met de landvoogd in de zomer van 1569 ook deze kwesties aangeroerd. Hoe dit zij, Alva drong er bij de aartsbisschop op aan, het land van Culemborg te laten visiteren. Schenck van Toutenburg was hiertoe bereid.

Het zou een enigszins andere visitatie worden dan die voorheen waren gehouden. Vroeger ging het immers vooral om controle op kerkegoederen, terwijl de Culemborgse deken ieder jaar op het „sendgericht” de geestelijke toestand van zijn gebied moest nagaan. Al te streng was het toezicht van hogerhand niet: in Honswijk was na 1558 eenmaal gevisiteerd, maar in Culemborg zelf al niet sinds 1549 of misschien nog eerder.⁴ De nieuwe kerkelijke indeling van 1559 gaf aanleiding dit hele systeem in overeenstemming te brengen met de besluiten van het concilie van Trente, waarin bepaald was dat om het andere jaar of de bisschop zelf, of diens gemachtigde de stand van zaken in de parochies zou komen opnemen.

De visitatie te Culemborg werd verricht door Floris Heermale, officiaal van de aartsbisschop, samen met de fiscaal Johannes Bogart, een Utrechts kanunnik. Kennelijk was het hun taak, heel het gebied van graaf Floris te onderzoeken. Zij stoorden zich dan ook niet aan de vraag of bijvoorbeeld Honswijk eigenlijk niet door de officiaal van Oudmunster en Zijderveld door die van het Mariakapittel bezocht had moeten worden. Culemborg zelf behoorde tot het aartsdiakonaat van de Domproost, in wiens gebied van 1566 tot 1572 nog het meeste gevisiteerd is.

De visitatoren arriveerden op woensdag 5 juli 1570 in de stad. Zij bleven er bijna twee weken. Op maandag de 24ste brachten zij nog een bezoek aan Schalkwijk. Hun verslag, opgesteld door notaris De Wiel,

³ AHGC 252. Het bovendrieluik en de twee benedendeurtjes zijn in het weeshuis aanwezig.

⁴ Visitatie blz. 201, 156.

bleef bewaard, is vrijwel het uitvoerigste van alle gevisiteerde streken en geldt als een der duidelijkste beschrijvingen van „onze kerkelijke toestanden in de tweede helft der 16de eeuw”.¹

De ervaring had geleerd dat men het beste alle geestelijken en eventueel enkele leken die met het beheer te maken hadden, een bepaalde vragenlijst kon voorleggen. In Culemborg werden liefst 75 punten onderzocht. De visitatie ving aan met een vergadering van het kapittel van de Barbarakerk, waarin Heermale en Bogart hun lastbrieven van de aartsbisschop en van Alva toonden. Daarna werd eerst de kerk bezocht.

Naar de zin van de Utrechtse bezoekers hadden de kerkmeesters bij het herstel veel te veel geïmproviseerd. Op het hoofdaltaar zagen zij een grafzerk liggen van Wouter van Riebeek met nog een paar memoriestenen. Het kruisaltaar en dat van Maria-ter-blijdschap waren op dezelfde wijze opgeknapt. De andere altaren waren op kosten der vicarieën hersteld, behalve een viertal dat in twee verwoeste kapellen was opgesteld. Meestal waren de altaarstenen te klein. Groot gebrek was er aan kleden en gewaden. Melchior van Culemborg had enkele fraaie stukken vermaakt. Verder behielp men zich. Het vroegere zilverwerk was bijna helemaal weg, op enkele kelken en het kleine kruisje na waarmee de gelovigen bestreken werden. De koster had alle gewijde voorwerpen van de Mariabroederschap indertijd in veiligheid kunnen brengen en ook de gewaden van de Barbarabroederschap. Thomas Both, de Utrechtse klokgieter, had nieuwe altaarschellen moeten leveren. Ook het nieuwe kruisbeeld was in Utrecht gekocht. In plaats van het vernielde grote orgel stond een „posetyff” waarop organist Jacop Jansz van Middelborch speelde en waarvoor Cornelis die Cruempel de lucht verschaftte. De doopvont was gemaakt van een wijwaterbak uit het klooster Jerusalem.² Visitatoren ontdekten dat het houten deksel ervan niet goed sloot en ook de doopkapel niet behoorlijk afgesloten was. In de kapittelbibliotheek troffen zij zelfs verboden boeken aan. De kanunniken verontschuldigden zich met te zeggen dat de koninklijke indices hier nooit afgekondigd waren, maar Heermale wees hun er op dat ook de aartsbisschop dienaangaande bepalingen had uitgevaardigd. Uit eigen beweging hadden de kanunniken hun boeken dus nooit gecontroleerd. Hun studiezin was ook niet erg groot. De sacramenten bleken wel goed bewaard.

Het meest ergerden de visitatoren zich er aan, dat kerk en altaren

¹ *Onze Eeuw*, jrg. 9, 1909, blz. 71-101 en 193-242.

² OAGC 542.

na de schennis van 1566 nooit waren herwijd. Nog steeds droegen de geestelijken de mis aan draagaltaren op, terwijl toch de vaste altaren gerepareerd waren. Bij de verhoren bleek de oorzaak: de magistraat vond de wijdingskosten te hoog. Men had in de zomer van 1568 onderhandeld met de Utrechtse wijbisschop, Johan Knijff. Hij had zich inschikkelijk betoond, maar toch hadden de burgemeesters het niet aangedurfd. En toen Knijff in october van dat jaar zijn bisschopszetel in Groningen was gaan innemen, was het te laat.³ Nergens in het graafschap troffen de Utrechtse heren dus gewijde altaren aan, behalve in Schalkwijk, want daar waren de beeldbrekers nooit geweest. De meeste reparaties waren overal wel verricht, al was in de ene kerk alles soms slordiger dan in de andere: dat hing met de persoon van de pastoor samen.

In de Janskerk bijvoorbeeld was het goed in orde. De vier altaren waren herbouwd. In 1569 had men veel laten herstellen, het hoogaltaar had een nieuwe kas gekregen en ook „het huysken ende onssen lieve Heer op den cauden steen” waren gerepareerd, bovendien het wijwatervat en het „heylich graft”. In het jaar van de visitatie werd aan het kruisaltaar gewerkt en werden twee berries – „borrichgens” – aangeschaft om beelden in de processies rond te kunnen dragen.⁴ Na de visitatie werden nog allerlei aangewezen tekortkomingen aan altaren en doopvont weggenomen.

Maar Heermale en Bogart waren niet gekomen omdat Culemborg zo door de beeldbrekers geteisterd was. Alva's aandacht was gevallen op het kapittel waarvan twee kanunniken de nieuwe leer waren gaan aanhangen en op de groep vicarissen waarvan één dezelfde weg was opgegaan.

Wat de visitatoren dienaangaande te horen kregen, was inderdaad niet fraai. Wel bleek hun, dat die ketterse kanunniken na de Beeldenstorm niet meer in de kerk waren gekomen, enige maanden in het weeshuis hadden gewerkt en tenslotte waren uitgeweken. De zetel van Cornelius Cooll was nog steeds vacant, die van Jan Claesz was juist een paar maanden voor de visitatie ingenomen door Thonis Petersz, een serieuze jongeman van 27 jaar, die een goede opvatting van zijn plicht had. Sinds zijn komst tenminste werd de zeventuurs mis weer opgedragen, die voordien overgeslagen was.

Dat laatste pleit niet voor zijn ambtsbroeders. Zo heel ernstig namen die het niet met hun taak! De visitatoren ontdekten al spoedig

³ Over Knijff: Rogier, I, blz. 328.

⁴ OAGC 733-737.

dat het conflict van 1563 door de uitspraak der Utrechtse arbiters geenszins was bijgelegd. Hetzelfde getwist over de administratie, de overgevoeligheid van de deken ten aanzien van zijn pastoorsbevoegdheid, het gekibbel met de kapelaan – dat alles duurde onverminderd voort. Het kapittel was zo in kampen verdeeld, dat het onbegonnen werk leek de heren weer tot elkaar te brengen.

En als het dan maar om geloofszaken was gegaan! Maar daarvan was geen sprake. Sterker: geen enkele Culemborgse geestelijke in 1570 wordt van ketterse neigingen verdacht, behalve één vicaris in Honswijk. De moeilijkheden lagen elders.

Visitatoren spraken met zes kanunniken. Een zetel was immers vacant en bovendien was Frans Cuyck al vele jaren niet meer in staat dienst te doen. De man was krankzinnig en zijn werk moest door de anderen worden waargenomen. Het is duidelijk dat wrijvingen over de honorering van dat werk niet konden uitblijven.

Deken Gysbert de Bruyn, 50 jaar oud, was nu tien jaar in deze functie werkzaam. Maar hij had geen overwicht op zijn kapittel: de heren stoorden zich niet aan hem als hij ze berispte. Als pastoor was hij niet slecht, maar erg neringziek. Hij kon het niet hebben dat zijn parochianen bij de kapelaan biechtten: soms weigerde hij hun dan in een wrevelige bui, de communie te reiken. En als het tegen de feestdagen loopt, wil hij toch alles zelf doen en stuurt hij de mensen soms halverwege hun biecht al weg met de absolutie om er maar zoveel mogelijk vlug te kunnen afwerken. Van het ziekenbezoek heeft hij weinig slag, en als dat zijn kapelaan beter lukt is dat een nieuwe bron van ongenoegen. De doop- en trouwboeken houdt hij wel bij, maar niet erg nauwkeurig. Ook is hij niet al te precies met de afkondigingen voor een huwelijk: dat van Cornelis Thoenisz werd zelfs 's morgens om vier uur gesloten zonder enige afkondiging! De nieuwe bepalingen van Trente waren hem kennelijk nog wat vreemd. Op zijn leven heeft niemand iets aan te merken. En hij is ook trouw aan de kerkleer. Na de Beeldenstorm heeft hij enige tijd de stad verlaten en in november 1566 zijn werk hervat. Wanneer hij uitsluitend pastoor van een parochie zou zijn geweest, zou het niet zo opgefallen zijn dat hij geen krachtfiguur was. Maar zijn werk als kapitteldeken bracht hem juist volop in moeilijkheden. En zijn ambtsbroeders zien vermaakt toe hoe de gelovigen weglopen wanneer hij 's zondags zich gereed maakt om te preken: hij heeft de gave des woords niet.

Vooraf kan hij slecht opschieten met kanunnik Jacob Ortigius of Quakelaar. Deze is 50 jaar oud en zeer op zijn zelfstandigheid gesteld.

Waarschijnlijk laat hij zich op zijn universitaire opleiding voorstaan: hij is de enige kanunnik die de magistergraad heeft gehaald. De meeste kanunniken achten hem hoger dan de deken, maar dat geeft hem nog niet het recht, vieze gebaren tegen De Bruyn te maken en daarbij te roepen „Dats voer u”.

Kanunnik Johan Visscher is 43 jaar oud. Hij is in 1566 afwezig geweest. De graaf had hem toegestaan, van zijn prebende te studeren, en hem Genève, Heidelberg, Wittenberg of Tübingen aangeraden. Doch daar was Visscher niet heengegaan. Verder valt er weinig op hem te zeggen, evenmin op zijn jongste collega Thonis Petersz en op Amelis Jacobsz. Zij nemen met hun drieën een min of meer neutrale positie in.

De kwade geest van het kapittel is echter Antonius Aertsz Budding. Deze, 31 jaar oud, is sinds 1560 in functie. De moeilijkheden in 1563 waren ook al door hem veroorzaakt, maar toen hield de deken hem nog de hand boven het hoofd. Dat is nu anders, omdat hij de deken de geldkist en het klein zegel ontruikt heeft en sedertdien op eigen houtje de administratie voert. De anderen zijn bang voor hem: hij staat direct met zijn vuisten klaar, zowel in het kapittel als in de herberg. Want op laatstgenoemde plaats vertoeft hij vaak, nachtenlang soms en er wordt zelfs beweerd dat hij na een nacht van drinken eens met een paar vicarissen erom heeft geloot wie de morgenmis zou opdragen. Hij stoort zich letterlijk nergens aan, scheert zich niet en legt alle maatregelen die de anderen treffen, naast zich neer. Zelden verschijnt hij op het koor, en praat dan wat, of zit er te schrijven. De kapel van Goilberdingen, die hij ook bedienen moet, heeft hij na de Beeldenstorm wel laten opknappen maar het dienstwerk laat hij ook daar meestal aan een ander over. Op 19 juni 1570 heeft hij een pas hersteld raam stukgeslagen. Zowel de aanleiding als de daad typeren hem. Op dit glas stond namelijk dat het eens door bisschop George van Egmond geschonken, in 1566 door de beeldbrekers verwoest en nu op kosten van het kapittel hersteld was. Budding kon dit niet hebben. Als administrateur was hij over het herstel nooit geraadpleegd en bovendien ergerde hij zich er aan dat zo de naam en het feit der Beeldenstorm vereeuwigd zou worden. Hij had later aangeboden het door blank glas te laten vervangen, maar geen enkele glazenier wilde hem helpen.

Tegenover Heermale bond hij in. Tweemaal werd hij verhoord en de visitatoren namen alle papieren van hem in ontvangst. Op 13 juli werd hij door de schout naar het kasteel gebracht, waar Robert van

Lynden de gevangenis voor hem gereed had. Het enige waar hij nooit van beschuldigd werd, was ketterij.

De jeugdige proost van het kapittel, Gherrit Gherritsz, was afwezig maar werd door zijn vader ieder ogenblik thuis verwacht. Hij had op zijn 15de jaar, in 1566, de proostdij verkregen en van de opbrengst eerst te Utrecht en daarna in Keulen gestudeerd. De onkosten voor waarneming konden er makkelijk af, want zijn prebende was tweemaal zo rijk als die der kanunniken.

Ook van de vicarissen was er een om studieredenen afwezig, Thonis Cuyck die in Leuven was. Drie andere vicarieën waren vacant: vicaris Jan Dircxz was naar Wezel gevlucht. De vicarie op de Havendijk bracht niet voldoende meer op: de graaf had een deel der inkomsten in 1566 tot onderhoud der oude lieden bestemd, misschien wel om vicaris Willem van Beesdt die op de dag van de Beeldenstorm de inrichting verlaten had, te treffen. Nu liet de huismeester missen lezen al naar dat er geld was. Nog vreemder was het met de Jacobsvicarie gelopen. In 1566 bezat Johannes Louys deze. In dat jaar was hij de ketterse diensten gaan bezoeken, in de hoop dat de graaf hem daar zou opmerken en dan als beloning een proces om een boomgaard, waarbij Louys betrokken was, zou bespoedigen. Toen het getij keerde, wilde hij zijn werk op het Jacobsaltaar weer gaan doen, maar zijn ambtsbroeders lieten dat niet toe. Hij vond een oplossing. De vicaris van de Mariavicarie in Honswijk, Cornelis Henricksz, wilde wel naar de stad. Daarmee ruilde hij. Zo zaten de Honswijkers ineens met Louys opgescheept. Ketterse meningen verbreidde hij daar niet. Ook had hij absolutie verkregen, maar de pastoor zag hem er toch niet graag. Hij kon er in elk geval weinig kwaad doen. De Jacobsvicarie was dus door Cornelis Henricksz ingenomen, maar deze stierf voor de visitatie. Later werd de vicarie gegeven aan Jehan de Namur, van de kapel van Alva, die echter in 1575 nog niet resideerde en het waarschijnlijk ook nooit gedaan heeft.¹

De leeftijd van de acht aanwezige vicarissen varieerde nogal. Henrick Zegersz was 24 jaar, Wouter van Dichteren 30. Deze laatste bezocht soms de kroeg, evenals zijn vijf jaar oudere ambtsbroeder Willem Tymansz. Peter Henricxz, het hoofd van de bijschool, dronk vrij veel. Drie jaar geleden, hij was toen 35, had hij er een liefde op na gehouden maar die verhouding was nu al lang verbroken. Verder waren er nog Lubbert Evertsz van Rantwyck en Dirck Gerlachs,

¹ AAU LVIII, 1934, blz. 138 vlgg. Over Louys' proces: AHGC 1712.

beiden 45 jaar oud. En de bejaarde Rotardus Henricxz stond om zijn langzame zingen bekend. Een kameraad van Budding was Hubert Everwijnsz, 43 jaar oud. De deken moest hen nogal eens tot trouwe opkomst vermanen maar het kon hun weinig schelen: de boete was toch gering.

Van gruwelijke zonden of ketterij kan men bij de vicarissen niet spreken. Ook op de overige kerkelijke functionarissen viel weinig te zeggen. Koster Jan Jansz was plichtsgetrouw. Schoolmeester Aernoud van Nijmegen houdt zijn leerlingen in het koor niet voldoende onder de duim. Zingen is zijn sterkste punt niet. De organist speelt soms wel eens een werelds liedje onder de dienst, zo klaagt de oude vicaris Rotardus. Maar Peter Henricxz heeft de wijs ook herkend en vindt die zo aanstotelijk niet: „God is mijn licht ende mijn salicheyt”. Dat past toch best in de dienst? Toch heeft Rotardus geen ongelijk: het is een souterliedeke en waar heer Peter Psalm 26 – naar de telling van de Vulgaat – in hoort, komt waarschijnlijk bij de bejaarde vicaris de gedachte op dat dit geestelijk lied gedicht is door de vader van een beeldstormer en in ieder geval gezongen wordt „na de wijze: „Ick weet een vrouken amoreus, sy heeft myn herte bevaen”. De kerkmeesters bleken nauwgezette lieden te zijn. Zij konden het ook niet helpen dat de kerk niet rijker was: de inkomsten kwamen niet boven de 300 gulden.

De Janskerk was armer. Daar kwam jaarlijks maar 100 gulden binnen. De parochie was ook kleiner. Pastoor Hugeman Huesden, 43 jaar oud, was een Norbertijn uit Mariënweerd. Hij had alles nauwkeurig bijgehouden en gaf ook een goed overzicht van zijn parochie. Zijn gedrag was onbesproken. De koster dezer kerk was eveneens een geestelijke, maar over hem gingen praatjes dat hij een liefde hebben zou. Meestal werkte een vicaris in deze parochie als kapelaan. Maar op het moment van de visitatie was er geen. Dat er geen school in de parochie was, lag niet aan de pastoor maar aan de Culemborgse magistraat.

Hoeveel er van de persoon van de pastoor afhing kwam ook duidelijk naar voren bij de visitatie van de naburige dorpen. Zo werd de slechte invloed die vicaris Jan Louys eventueel in Honswijk zou kunnen uitoefenen, volkomen te niet gedaan door de trouwe zielzorg van pastoor Jan Willemsz. De weifelaar van 1566 zat ook meer in de herberg dan goed was voor zijn naam. De parochianen hadden niets dan lof over hun pastoor, een „goet slecht heer”. Maar toen hij hen had proberen te bepraten de altaren te laten herwijden, had hij aan

dovemansdeur geklopt: zij vonden het bedrag dat Knijff vroeg, veel te hoog.

In Schalkwijk was de kerk niet geteisterd. De parochie werd ook goed verzorgd. Maar pastoor Frans Adriaensz Davesius was een opvliegend man. Toen hij nog vicaris te Culemborg was, had hij eens met Ortigius gevochten, en ook in zijn eigen parochie hield hij zijn handen niet altijd thuis. Toch mochten zijn parochianen hem wel, ook degenen met wie hij slaags was geweest. Want hij was niet ongoedhartig. De visitatoren moesten hem gelasten, zijn verhouding met zijn huishoudster te verbreken: hij had enkele kinderen bij haar verwekt. Hij was de enige die door visitatoren voor zulk een feit bestraft moest.

Ernstiger scheen nog een ander feit. Toen de vicaris van de Johannesvicarie aan het zijaltaar eens de mis opdroeg, terwijl de pastoor aan het preken was, keerden de luisterende parochianen zich op het ogenblik van de elevatie natuurlijk naar het zijaltaar. Pastoor Davesius was toen kwaad geworden en had geroepen: „Wat siedy daernae, off wat wildy daernae zien? Hoert nae het woerd Goods, dat moet u salich worden”. Leek dit niet bedenkelijk op ketterse verachting van het sacrament? De vicaris, die dit ongenoegen had veroorzaakt, meende zelf van niet. Hij dacht dat de pastoor uit „colera” zo geroepen had. De visitatoren deden nog eens precies navraag, maar de pastoor bleek inderdaad goed Rooms-Katholiek. Dat kon ten overvloede nog blijken uit het feit dat hij „ten tyde van de predicatie der Guesen daer zeer tegens was, tot slaens toe, sonderling tegens diegeene, die hierdoer liepen nae Culemburch, om aldaer die prekingen te hoeren”. Het uitjouwen van de Utrechters die in 1566 naar Culemborg liepen om daar op het kasteel de Calvinistische diensten bij te wonen, had dus Davesius' instemming wel gehad. Hij bestreed de ketterij zelfs met de vuist.

In Everdingen was alles heel sober. Alles leed daar onder de afwezigheid van de pastoor. De man had indertijd zijn werk trouw gedaan en men was ook best met hem tevreden geweest. Maar nu was hij „van God almachtich in zyne sinnen gevisiteert”. Zijn familie liet de diensten wel waarnemen door een kapelaan maar daar was te weinig toezicht op. De parochianen kwamen nog wel trouw ter communie. De vicariemissen werden opgedragen door de pastoor

¹ Rogier, I, blz. 23 schrijft: „met 's heren consent zonder enige zending in de pastorie gedrongen”. Deze woordkeus zou kunnen suggereren dat Floris hierin zelf

van 't Waal, een dorpje aan de overzijde van de Lek, niet ver van Honswijk.

Ergerlijke toestanden vonden de visitatoren in Zijderveld. Toen zij bij hun komst aan de pastoor gelastten, het sacrament op het altaar te plaatsen, sprong deze man, zonder zich behoorlijk voor deze liturgische plechtigheid gekleed te hebben, naar voren en meende de opdracht zo te mogen vervullen. De officiaal stuurde hem terug. De tweede keer ging het wat netter. Pastoor Gysbert Gerritsz van Culenborgh bleek een man van het type-Budding te wezen, alleen meer dom dan woest. Heermale vroeg zich af hoe deze man ooit geëxamineerd was. De pastoor wist zich te herinneren dat dit geschied was door een Minderbroeder op last van officiaal Schuerinck van het Utrechtse Mariakapittel. Maar hij wist de visitatoren slechts vier van de zeven sacramenten te noemen, had geen brevier, geen Bijbel, alleen een Nieuwe Testament, uitgegeven door Erasmus. Hij stond bekend als een „ruych geselle” en liep erbij als een „werlyck man”.

Hoe was hij dan ooit in Zijderveld beland? Zijn verregaande domheid bleek wel uit het feit dat hij dat heel precies aan de visitatoren vertelde. In de vasten van 1568 had hij dit ambt „overgenomen” van de vorige pastoor, Simon Gerritsz. Was dit geen „simonie”? Hij moest er immers 140 gulden voor betalen, in vier jaar te voldoen. Esschenstein, die toen het bewind voerde, keurde dit goed. Als deze mededeling van de pastoor juist is, dan heeft Esschenstein zeer slecht toegezien. Dit wordt begrijpelijk door het tijdstip: het moet een paar dagen voor de komst van de commissarissen en van Van Lynden te Culemborg geweest zijn en waarschijnlijk heeft hij gedacht dat die zuidnederlandse dwarskijker dan maar zien moest hoe hij zich met deze geestelijke heren redde. Bovendien zette de transactie van de pastoor hem min of meer voor een voldongen feit.¹ Als heer Gysbert Gerritsz maar niet zo vaak het dorp uit was, zouden zijn parochianen niet eens zo ontevreden met hem geweest zijn. De visitatoren wezen deze onkundige man streng terecht en beboetten hem. Met de, niet al te snuggere, kerkmeesters werden allerlei reparaties besproken. Dat de Godslamp alleen maar gedurende de diensten brandde, was een onbehoorlijke slordigheid, die zo spoedig mogelijk weggenomen diende te worden.

Op de terugweg naar de stad passeerden Heermale en Bogart ook

de hand heeft gehad en bewust zulk een onwaardig persoon had aangesteld. Floris was toen al lang vertrokken.

nog de kapel van Goilberdingen. Wel bleek deze door Budding in orde gemaakt te zijn, maar de naburen klaagden er over dat de diensten zo ongeregeld werden verricht.

Het optreden van de visitatoren heeft op zijn minst tot resultaat gehad, dat hier en daar de administratie werd gereorganiseerd en dat men overal met de nieuwe officiële voorschriften aangaan de kerkelijke plechtigheden bekend was geworden. Personen vervingen zij niet. Dat konden zij ook niet, want een geestelijke die eenmaal in functie was, had een nagenoeg onaantastbare rechtspositie. Een man als Budding bijvoorbeeld, maakte duidelijk misbruik daarvan.

Ketterij was nergens onder de geestelijken aangetroffen. In de stad werden wel namen genoemd van enkele leken die in dat opzicht verdacht waren: Feysge, de weduwe van Aert de Man, met haar zoon, die bij de Pockcamer woonden, Gysbert de molenaar, Cornelius de bakker, Jeroen de kuiper, de oude Zeger tinnegieter, Maria Zegerse – zijn dochter? – Maria, de vrouw van Alard Gerardsz en bakker Hendrik Zweersz met vrouw en kind. De oud-magistraatsleden Willem en Adriaen Joostensz kwamen zeer schaars ter kerke. Maar ver boven de tien klom het getal verdachten niet.

Over het geestelijk leven der parochianen bieden de visitatieverslagen weinig gegevens. Dat men trouw ter communie kwam, zegt in deze jaren niets, want hier kan de dreiging van Alva meespreken. Geklaagd over tekorten aan zielzorg werd er niet. De zes pastoors deden wat van hen werd verwacht, behalve die van Zijderveld. De ene had er wat meer slag van dan de andere en hun temperament liep ook nogal uiteen. Die van Honswijk en van de Janskerk hadden een goede naam, evenals die van Everdingen voor zijn ziekte, de deken kwam zijn verplichtingen wel na, al had zijn kapelaan meer pastorale gaven. Morele aanstoot gaven alleen die van Schalkwijk en Zijderveld, maar dat bracht noch henzelf, noch hun parochies op ketterse wegen.

Dat onder de priesters die uitsluitend in de eredienst werkten, enkele herbergbezoekers waren, is begrijpelijk. Hun taak verrichten zij immers vooral in de morgenuren en daarna hadden zij weinig meer te doen. Over een vijftal gaan zulke verhalen, hetgeen op 25 priesters geen hoog percentage is. Concubinariï – waar Hendrik van Cuyck het hele Barbarakapittel van beschuldigt – waren zij niet: alleen één vicaris was het geweest en over de koster van de Janskerk

¹ Post, blz. 125, schat het landelijk gemiddelde op 25%.

liepen ook praatjes. Procentsgewijs – de zielszorgers meegerekend – nog geen tiende gedeelte.¹ Budding en de Zijderveldse pastoor waren in bijna alle opzichten uitzonderingen. En nog eens: op het punt van ketterij konden de visitatoren hun lastgevers geruststellen; sympathie met de voortvluchtigen was hun nergens gebleken.

Kunnen we een oorzaak noemen voor de aangetroffen misstanden of misschien een bepaalde persoon daarvoor verantwoordelijk stellen? Dan lossen we het vraagstuk te eenvoudig op. Dat een figuur als Gysbert Gerritsz pastoor van Zijderveld kon worden, lag niet alleen aan de te ruime bevoegdheid van de collator, maar ook aan de gebrekkige priesteropleiding en het onvoldoende toezicht bij de examina. Davesius in Schalkwijk had het nodig te weten dat er van hogerhand op hem gelet werd. Dat Everdingen zonder pastoor zat, en dat men in het Culemborgse kapittel nu al vijftien jaar lang de dienst van een krankzinnige collega waar moest nemen, kwam door het ontbreken van een regeling, waarbij levensonderhoud aan de zieke gewaarborgd werd en een voorziening voor zijn werk getroffen: nu hing dit te veel van het inzicht der familieleden van de betrokkene af. Het euvel van het kroeglopen door kanunniken en vicarissen zou voortduren, zolang zij geen strengere regel hoefden te volgen of in hun vrije uren een taak in de zielzorg kregen. Een man als Budding tenslotte lijkt te vroeg tot het kanunnikaat geroepen en heeft zich nadien – wellicht door te weinig leiding, te grote weelde en te veel vrije tijd – snel in zijn nadeel ontwikkeld. Het was met de geestelijkheid dus eigenlijk net als met de school: er waren wel goede bepalingen, maar die dienden gehandhaafd te worden. Bij de school zocht men de oplossing in een halfjaarlijkse controle. Die gedachte zat toch ook achter de visitatie?

Wat de verantwoordelijke persoon aangaat, het had natuurlijk alles anders kunnen wezen, wanneer de deken een krachtige figuur was geweest en Budding niet in het kapittel had gezeten. In hoeverre is de collator, graaf Floris dus, schuldig, waar bijna alle gevisiteerden hun ambt in zijn regeringsperiode hebben aanvaard? Tot in 1564 is hij trouw Rooms-Katholiek geweest en was Govert van Mierlo zijn raadsman. Of bij de dood van vrouwe Elisabeth de toestand in het kapittel uitmuntend was, is niet na te gaan, maar het geeft te denken dat deken Van Schoonhoven zo dringend om de komst van een Jezuïet heeft gevraagd. Zouden de publicaties van Elisabeth uit 1545 en 1549, en die van Floris uit 1563 over het oneerbiedig gedrag in de Barbarakerk ook enigermate met het oog op sommige kanunniken uitge-

vaardigd zijn? Van Mierlo, de latere bisschop van Haarlem, een onbesproken en ontwikkeld man, heeft in 1562 de graaf voorgelicht „in saken enige geestelicke persoonen aengaende” en die hulp gaf hij ook in de twee volgende jaren. Stellig kwamen daarbij de toestanden in het kapittel ter sprake, waar het eerste conflict rond Budding immers in 1563 uitbrak. De visitatie van 1570 bracht aan het licht hoe er in die zeven jaar ondanks hoge arbitrage – op aanraden van Van Mierlo? – niets verbeterd was. Indien Floris dus van 1555 tot 1564 onbekwame geestelijken heeft aangesteld, deed hij dat stellig niet met opzet.

Na zijn ommekeer zou men zich dat kunnen voorstellen, teneinde door het benoemen van ongeschikte figuren het Rooms-Katholieke leven te ondermijnen. Zulk een redenering vraagt een handigheid die Floris niet bezat. Bovendien heeft hij na 1564 zelf maar een heel enkele benoeming verricht. Er kwam een nieuwe proost, over wie in 1570 niets bezwarends bekend is, en twee afvallige kanunniken werden naar het weeshuis overgeplaatst. Wel is het mogelijk dat zijn veranderde houding de kwaadwillige elementen op de gedachte bracht dat zij nu hun gang wel konden gaan. Over contacten met de graaf in die jaren reppen alleen kanunnik Johan Visscher in verband met zijn studieplannen en vicaris Jan Louys. Floris' sympathie zal zijn uitgegaan naar de kanunniken Cornelius Cooll en Jan Claesz, naar vicaris Jan Dircxz, de monnik Willem van Meteren en pastoor Jan Thonisz uit Maurik. Het is niet te ontkennen dat hij in onze ogen onbegrijpelijk veel onwaardigs – we denken aan Budding – heeft toegelaten, maar was dat na 1564 zoveel erger dan ervoor? De twist van 1563 leert wel anders. Als collator kon hij er weinig aan doen: wie eenmaal benoemd was, waande zich onafzetbaar. Niet met reprimandes aan overtreders maar met een volkomen herziening van het vicarie- en kanunnikstelsel zouden dergelijke misstanden weggenomen kunnen worden. Mag men Floris verwijten dat hij een radicaler weg insloeg, waarbij de zin van zielemissen en getijden nagenoeg wegviel?

Een blijvend resultaat van de kerkvisitatie zijn waarschijnlijk de nieuwe statuten van het kapittel geweest, die in mei 1572 werden opgesteld en op 13 april 1573 door de aartsbisschop goedgekeurd.¹

De behandeling van de visitatie van 1570 zou hiermee kunnen worden afgesloten, indien niet over oorzaak en aard der misstanden in de 20ste eeuw enkele theorieën opgesteld zijn, die nog om een

¹ AHGC 7729.

² Twee jaar voor de publicatie der verslagen in *Onze Eeuw*.

³ Blz. 234.

korte beschouwing vragen. Drie historici hebben zich namelijk met de Culemborgse verslagen bezig gehouden, nadat het handschrift ervan teruggevonden en gepubliceerd was.

De eerste was de uitgever zelf, de Utrechtse rijksarchivaris Muller. In begrijpelijke vreugde over zijn ontdekking, voelde hij zich gedrongen deze gegevens ook voor een breder publiek toegankelijk te maken.² Hij misleidde zichzelf en zijn lezers echter, door boven zijn tijdschriftartikel te zetten „Onze kerkelijke toestanden in de tweede helft der 16e eeuw” want deze brede titel werd door de schaarse bronnen niet gedekt. Vooral aan de lijsten van Culemborg en Voorne ontleende hij veel kleurige illustraties, mat de grofheden van Budding en de vechtpartijen van Davesius breed en smakelijk uit, doch liet in de schaduw dat deze visitaties niet de weergave vormden van een normale controle over een hele diocees. Eigenlijk ontbrak hem voldoende vergelijkingsmateriaal, want visitaties volgens de beginselen van Trente zijn niet zoveel gehouden. In zijn beschrijving kregen de Culemborgse gegevens een te grote plaats. Veel toestanden mat hij naar vroeg-middeleeuwse maatstaf, waarvan hij bij uitstek een kenner was. Zo meende hij bijvoorbeeld in de bemoeiing door de magistraat met de school al invloeden van de Hervorming te kunnen signaleren³, hoewel later onderzoek aan heeft getoond dat reeds in de 15de eeuw de scholen aan de stadsbesturen kwamen.⁴ Oorzaak der misstanden achtte Muller vooral de collatieregeling: „In de heerlijkheid Culenborch waar de bekende geuzenhoofdman Floris van Pallandt had geheerscht, had de invloed van dezen anti-katholieken drijver uit den aard der zaak allerlei nalatigheden en misbruiken op het gebied der kerkelijke tucht mogelijk gemaakt... Toen, sedert het vonnis van verbeurdverklaring van 28 Mei 1568, zich te Culenborch een koninklijke 'kapitein', Robert van Lienden, gevestigd had, was het dan ook alras gebleken, dat de sterke ontaarding der kerkelijke zeden in dit district schreeuwde om verbetering.”⁵

De Nijmeegse kerkhistoricus Post spreekt in zijn studie over de „Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie” herhaaldelijk over Culemborg, de stad waar hij eens aan het aartsbisschoppelijk klein-seminarie doceerde. Hij ziet het beeld niet zo donker als Muller, juist omdat hem meer gegevens over andere streken ten dienste staan. Verreweg de meeste priesters die aan de

⁴ Post, *Scholen*, blz. 31-61.

⁵ *Onze Eeuw*, blz. 82.

Barbarakerk verbonden waren, acht hij „fatsoenlijke geestelijken, afgezien van de gewone menselijke zwakheden”.¹ Hij verhaalt hoe Culemborg „in 1566 door de graaf de protestantse kant was opgedreven”², maar legt toch niet een vlot verband tussen de misstanden en de voorafgaande of volgende Reformatie. Wel loopt hij gevaar, te vergeten hoe een man als Budding over vele anderen een soort terreur kan hebben uitgeoefend. Post pleegt veel in getallen en percentages om te zetten, bij welke bezigheid de „imponderabilia” dreigen weg te vallen. Merkwaardig is dat zowel Muller als Post veel aandacht geven aan morele wantoestanden, kennelijk om na te gaan of hier voor het Protestantisme een voedingsbodem lag. Volgens Muller zouden het de meest hoogstaanden zijn geweest die zich, gekwetst door het lakse leven der geestelijken, tot de nieuwe leer keerden. Naar de visie van Post waren het meer de slappelingen, die de kerk verlieten omdat zij de strenge levenstucht van Trente niet aanvaardden konden. Zowel van het een als het ander blijkt te Culemborg niets: over het leven van de voortvluchtige geestelijken horen we noch goede noch slechte woorden.

De derde historicus die zijn mening over de Culemborgse toestanden heeft gegeven, is de Nijmeegse hoogleraar Rogier in zijn „Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw”. Elders noemt hij Culemborg „een zwarte plek in de oude bedeling”.³ Hij veroordeelt de geestelijkheid aldaar even fel als destijds bisschop Hendrik van Cuyck het deed. Een opmerking over „het door zijn gedegeneerde clerus zo berucht geworden land van Kuilenburg”⁴ doet naast het oordeel van Post overdreven aan. Als Rogier spreekt over „de schandelijke toestanden van het door de Pallandts op eigen hand geprotestantiseerde en vervolgens met behoud van hetzelfde personeel der kerken gerecatholiseerde land van Kuilenburg”⁵ rijst de vraag welke gegevens hem tot deze karakteristiek hebben gebracht. Hij heeft de indruk dat daar „een clerus werkte, thans weer als katholieke priesters fungerend, die vóór Alva's komst in de dagen van de beeldenstorm de katholieke eredienst gestaakt en het protestantisme min of meer ingevoerd had... In deze hoge heerlijkheid der Van Pallandts was de beeldenstorm onder leiding van de soevereine heren geschied en gevolgd door een officiële, van boven af naar het beginsel „cuius regio eius religio” opgelegde protestantisering met

¹ Post blz. 140. ² Post blz. 121.

³ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, (1567-1609), 1952, blz. 357.

⁴ Rogier, I, blz. 488.

behoud van een deel van de functionerende clerus, maar de drastische maatregelen van Alva hadden de betrokken pastoors in allerijl doen terugkeren tot de oude gebruiken, zoals velen dat in die tijd noemden. Het is hier dus zelfs niet van willekeur vrij te pleiten, wanneer men spreekt van katholieke geestelijken; er is ook wel wat te zeggen voor de opvatting, dat hier protestante predikanten getekend worden.”⁶

Als deze indruk van Rogier juist is, verdient de Culemborgse clerus de bijvoeging „gedegenereerd” stellig. Eerst Rooms-Katholiek, daarna meedoen met de „protestantisering”, en tenslotte uit angst voor Alva weer Rooms-Katholiek – het is alsof de schrijver ons waarschuwen wil dat wanneer straks de Geuzen komen, deze lieden opnieuw hun draai zullen nemen. Er is een vicaris op wie dit misschien van toepassing is: Jan Louys. Hij was immers een tijdlang bezoeker van de Protestantse diensten – geen voorganger overigens. Maar de anderen? Hebben zij in de herfst van 1566 de katholieke erdienst gestaakt? Inderdaad. Maar ook „het protestantisme min of meer ingevoerd?”

De enige bron waarin iets vermeld wordt dat steun aan Rogiers oordeel kan geven, vormen de annalen van Franciscus Dusseldorpius. Deze priester heeft in dit geschrift uit het begin van de 17de eeuw uitvoerig de Beeldenstorm te Culemborg beschreven en daarna vermeld dat Floris de Janskerk nog een poosje voor Rooms-Katholiek gebruik afstond, mits de pastoor „in laica veste” dienst zou doen. Toen dat echter drie weken gebeurd was, zou de graaf dit hebben stopgezet omdat er nog zoveel mensen naar toe gingen. Daarna hadden alle diensten stilgestaan tot half november.⁷

Wij zagen dat de visitatieverslagen deze periode anders weergeven. De pastoor van de Janskerk blijkt beslist onbesproken te zijn. Zelf verklaart hij dat „in eorum ecclesia quoque hereticorum more concionatum est”. Waarschijnlijk doelt Dusseldorp op hetzelfde feit hoewel hij over diensten der Rooms-Katholieken en de pastoor over diensten der ketters spreekt. Hugeman Huesden zelf kan onmogelijk in deze diensten voorgegaan zijn. Maar we herinneren ons dat liefst vijf geestelijken uit Culemborg – of uit de omgeving – de nieuwe leer aanhingen. En van twee hunner, de monnik Willem van Meteren en pastoor Jan Thonisz uit Maurik, wordt gezegd dat zij ook gepreekt

⁵ Rogier, I, blz. 278.

⁶ Rogier, I, blz. 22-23.

⁷ *Dusseldorpii Annales* (WHG 3de serie, 4) blz. 33.

hebben. Is het onwaarschijnlijk dat zij „in laica veste” in de Janskerk zijn voorgegaan? Dat zou in overleg met, ja zelfs op last van graaf Floris kunnen zijn geschied en in zoverre kan Dusseldorps verhaal een kern van waarheid bevatten. Maar dat pastoor Huesden zich tot zulke plannen van Floris zou hebben geleend, is in het licht van de visitatie-verslagen uiterst onwaarschijnlijk. We zullen dit verhaal wel op rekening van Dusseldorps „gewone slordigheid” – de uitdrukking is van Fruin – moeten stellen.

Maar de Culemborgse geestelijken die de nieuwe leer aanhingen, zijn niet „in allerijl . . . tot de oude gebruiken” teruggekeerd: zij zijn in ballingschap gegaan! En de priesters die bij de komst van Alva bleven, hadden op dit punt een zuiver geweten. Zij waren op de dag van de Beeldenstorm met hun diensten opgehouden. Vrijwillig was dat niet geschied. Het enige wat hun van Rooms-Katholieke zijde ooit verweten kan worden, is dat zij door zich van hun dienstwerk in de ontwijde kerken te onthouden, het mogelijk hebben gemaakt dat het Protestantisme meer vat op de bevolking kreeg dan voordien. Maar daarvan blijkt niets. Stellig hebben zij niet in ketterse zin gepreekt of op calvinistische wijze de sacramenten bediend. Half november hebben ze hun werk hervat. Het is duister waarop Rogier doelt als hij spreekt over „de betrokken pastoors” die onder dreiging van Alva „tot de oude gebruiken” terugkeerden. De zes pastoors behoeften niet daartoe terug te keren want er bestaat geen enkele aanwijzing dat zij er ooit vandaan waren geweest. Zou deze karakteristiek misschien toegepast kunnen worden op de pastoor van de Janskerk – wij menen dat Rogier hier door Dusseldorp op een dwaalspoor is gebracht – dan mag dit geval toch nog niet in het meervoud worden gezet. Immers, dat doet onrecht aan de vuisten van Davesius en aan de trouw van de anderen: een onwaardige man als de pastoor van Zijderveld kwam pas in 1568 in functie en werd evenmin van ketterij verdacht.

Onder Alva's dreiging verandert er dus niets bij de „pastoors”, wel iets in het kapittel. De wederinstelling van de zeventuursmis wijst op ernstiger plichtsbetrachting van de kanunniken, te danken aan de jonge nieuwe kanunnik Thonis Petersz. Dat deze mis zolang was nagelaten behoeft trouwens niet op luiheid der andere heren te wijzen, maar zij hadden al die tijd met hun vieren de dienst van acht moeten waarnemen: Frans Cuyck was krankzinnig, twee waren gevlucht en Budding kwam nooit.

¹ AAU XXXIX, 1913, blz. 370.

De opmerking dat in de visitatieverslagen „protestante predikanten” getekend zouden worden, houdt geen steek. Degenen die met enig recht protestantse predikanten genoemd zouden kunnen worden, zijn juist in 1570 helemaal niet „getekend”. De visitatoren vroegen er blijkbaar ook niet naar. Twee jaar eerder hadden de koninklijke commissarissen wel naar hen geïnformeerd. Van der Boe en De Sancto Petro hadden toen in hun rapport aangetekend dat de twee „absenten zijn Cornelis Coel ende Jan Claesz, beyde canonicken geweest hebbende ende naderhant meesters van de kynderen int weeshuys ende, huer geestelick habyt verlatende, sich geabsenteert hebben ende zedert dat die kercke gebroken oft geschent is geweest, dieselve nyet gefrequeenteert, ende siin mede ter verboden predicatien gegaen ende in den kercken als die aen stucken geslagen, present geweest”.¹ Maar ook in deze rapporten wordt niets gezegd over misstappen der „pastoors”.

De begrijpelijke verontwaardiging van Rogier, over lieden als Budding of de Zijderveldse pastoor, heeft hem tot een niet rechtvaardig oordeel over de andere Culemborgse priesters gebracht. Zij speelden geen rol bij de „officiële protestantisering”. Zeer zeker was deze „officieel” als bijna nergens elders. Maar wat omvatte in de herfst van 1566 deze „protestantisering”? Beeldenstorm en stopzetting van de Rooms-Katholieke diensten, waartegenover vrije verkondiging van de leerstellingen van het Protestantisme stond. Van dwang om de bijeenkomsten in gasthuiskapel of Janskerk bij te wonen, horen we niet. In een beschrijving van zo’n situatie kan men het woord „minderheidsterreur” gebruiken.² Maar we krijgen de indruk dat voor Rogier „protestantisering” een zeer negatieve inhoud heeft. Blijkt dat ook niet uit zijn veronderstelling, dat in de schets van de, door hem zo fel geoordeelde, Culemborgse clerus eigenlijk „protestante predikanten getekend” zijn? Onzedelijkheid, laksheid en oneerbiedigheid brengt hij dus meer in verband met het begrip „protestant”, dan met „katholiek”.

Muller en Post trachtten te bewijzen dat de verwording van de geestelijkheid een der voornaamste oorzaken voor de verbreiding van het protestantisme heeft gevormd. Rogier neigt tot een andere conclusie: de verbreiding van het Protestantisme zou een der voornaamste oorzaken van de verwording der Rooms-Katholieke geestelijkheid zijn. En bij alle drie blijven de dogmatische factoren in de schaduw.

² *Antwoord op het herderlijk schrijven*, 1950, blz. 70.

Politieke en sociaal-economische beweegredenen worden vooral door Muller en Rogier uitvoerig behandeld, Post legt overvloedige nadruk op het morele motief. Aan een psychologische benadering heeft niemand zich nog gewaagd; misschien is dit onmogelijk over een afstand van zoveel eeuwen en met zo weinig gegevens. Doch dat deze onderzoekers bij hun behandeling van de visitatie van 1570 zulk een grote aandacht schenken aan dergelijke nevenfactoren – om politieke, sociaal-economische en psychologische motieven „niet-religieus” te noemen, getuigt van een te enge visie op „religie” – en het leerstellige veronachtzamen, wijst erop dat zij gedrieën voor het eigene van het Protestantisme weinig oog hebben. Zo zien zij de gebeurtenissen van deze jaren niet alleen plaatselijk maar ook landelijk te simpel.

Kort na de visitatie werd Robert van Lynden vervangen door een Spanjaard, Don Alonzo Lopez de Gallo, afkomstig uit Brugge. Diens bestuursperiode zou samenvallen met de rampspoedigste tijd van de stad. Het lag niet aan hem. Men krijgt uit de bewaarde stukken de indruk dat er tussen deze zuidnederlandse Spanjaard en de bevolking een goede verhouding bestond en dat hij, waar mogelijk, krachtig haar belangen heeft bepleit. Het zegt toch wel iets dat hij in Brussel om vrijstelling van confiscatie in het belang van vrouwen en kinderen der voortvluchtigen heeft verzocht. Van Lynden had zoiets nooit gevraagd.

Zowel in 1570 als in 1571 werd Culemborg door watersnood getroffen. De zuidelijke dijk van de Over-Betuwe brak in januari 1570 door, zodat het water van de Waal het land binnenstroomde. Wel wist men bijtijds de graafschappen Buren en Culemborg aan de oostzijde te beveiligen, maar de Linge kon de toevloed niet verwerken, zodat het lage land rondom Culemborg toch nog onderliep na een dijkdoorbraakje bij Beesd. Er werd veel schade geleden, hoewel men in de zomer toch nog enig hooi kon binnenhalen.

In de nacht van 8 oktober 1570 woedde een hevige brand in de achterstraatjes bij het Pietersgasthuis. Hooibroei was de oorzaak. 23 Haardsteden werden in de as gelegd. „Dan, de Heer wil ons behoeden sulcx niet meer te schieden ende dengeene helpen, die't overcompt”, verzuchtte een ooggetuige die ternauwernood zijn gezin

¹ BM Gelre, XLIV, blz. 156 vlg.

² *Gedenkboek Weeshuis*, blz. 43.

³ AGR 7136.

in veiligheid had gekregen.¹ Kort daarna bracht de Allerheiligenvloed groot onheil in het westen van het land. Even later werd men opgeschrikt door Herman de Ruyters overrompeling van Loevestein. Extra nachtwakers werden te Culemborg in dienst genomen: het slot lag niet zo ver weg! Het weeshuis, dat vlak achter de stadsmuur lag, kreeg ijzeren spijlen voor de vensters.²

Opnieuw bracht het water schrik toen in februari 1571 de Rijndijk bij Huissen en bij Heteren, en bovendien de Waaldijk bij Bommel en Lent door ijsgang het begaven. Sinds mensenheugenis had men zulk een vloed niet gezien. Op 11 februari steeg het water in de stad in korte tijd zo hoog, dat men door de straten moest waden en in de Nieuwstad zelfs bootjes moest gebruiken. Diezelfde nacht brak het water, met ijsschotsen vermengd, zich baan door de Diefdijk, watermolens, schuren, huisjes en bomen meesleurend. Veel vee kwam om. Omstreeks midzomer was het „bastert leech landt” nog niet droog, ja, het allerlaagste bleef dat hele jaar onder water.³

Lopez de Gallo begreep dat dijkherstel en schaderegeling het voorlopig onmogelijk maakten, Alva's nieuwe belastingstelsel in te voeren. Hij verzocht te Brussel om een afkoopregeling. „Boven die muysjaren en regenjaren” had men nu – 1565 meegerekend – „drye generale inondatien” gehad. De dijkverwaarlozing in de Over-Betuwe deed nog meer vrezen. Er was zeer „sobere neringe”⁴, de opbrengst der geconfiscerde goederen wees daar al op. De „schamele gemeynte” was zwaar getroffen. Het weeshuis was in november 1570 begonnen met geld aan de armen uit te delen.⁵ De Gallo kreeg gedaan dat Culemborg in plaats van de nieuwe belasting vier jaar lang 750 gulden zou moeten opbrengen. Bovendien werd toegezegd dat er geen soldaten binnen het graafschap gelegerd zouden worden, behalve in tijd van nood.⁶

Die noodzaak kwam spoedig genoeg. De inneming van Den Briel veranderde de situatie volkomen. In de maand april viel ook Vlissingen in handen van de Geuzen, in mei volgden Veere en in het noorden Enkhuizen, terwijl Lodewijk van Nassau Bergen in Henegouwen bezette. In juni hadden acties der Geuzen tot resultaat dat in het noorden Hoorn en Alkmaar, in het zuiden Zierikzee, en in het midden Oudewater, Gouda, Leiden, Dordt en van deze laatste plaats uit Gorkum aan hun zijde kwamen. „Il semble que les pierres se levent

⁴ AGR 7242.

⁵ AHGC 251.

⁶ OAGC 140, beschikking van 28 augustus 1571.

contre moi", schreef stadhouder Bossu.¹ Zijn troepen voor Gorkum kwamen te laat; ijlings legerde hij er nu te Vianen om Utrecht te beveiligen. Nog was de doortocht naar Brabant over Culemborg en Bommel in zijn handen. Lopez de Gallo kreeg de beschikking over soldaten. Zij werden op het kasteel gelegd, maar bij de eerste regenbui bleek het gebouw zo verwaarloosd te zijn, dat het krijgsvolk door het lekke dak niet „drooch slapen oft leggen" kon. Rentmeester Jan van Cuyck gaf op 30 juni order dat dit verholpen moest worden.² Begin juli schreef Lopez de Gallo naar Arnhem om meer hulp. Hij had nu wel 30 soldaten gekregen, en verwachtte er nog 20. Maar die lagen op het kasteel: voor de stad achtte hij eveneens een honderdtal nodig.

Nog heviger zou de noodzaak worden. Want uit Gorkum bedreigden de Geuzen Culemborg, Buren en Bommel. Bossu vernam op 11 juli hoe de inwoners van Buren – misschien op de hand van Oranje omdat hij indertijd de erfdochter van hun graafschap gehuwd had – hun drost gevangen hadden genomen, het kasteel bezet en de Gorkumse Geuzen binnengehaald. Daarmee was de passage naar Brabant niet meer ongehinderd. Maar toch besloot Bossu, toen Alva half juli de Spaanse troepen uit Holland terugriep, ze de tocht via Culemborg en Zaltbommel te laten wagen. Hij was te laat: op de laatste dag van juli viel Zaltbommel definitief in handen der Geuzen. De Spaanse vendels die al bij Culemborg de Lek over waren, hoorden hoe hun tocht verder zuidwaarts onmogelijk was. Zij zouden nu over Arnhem en Nijmegen moeten gaan. Wrevelig hierover – en misschien ook als represaille voor de vermoording der 19 Gorkumse priesters door Lumey op 9 juli te Den Briel – namen zij een zestigtal „duytsche soldaten, met pare, rugh aen rugh, tot twee ofte drie stede vastgemaect", en wierpen hen midden op de Lek van de pont. Een Culemborgs ooggetuige weet „datter een, genaempt De Vries, met sonderlinge hulpe van den Heere is ontswommen, die al naect tot aen het Spoel aequam en daer na tot Bueren ontloopen".³ Gruweldaden over en weer – lag de oorsprong van alle wraakgevoelens niet bij wat zich in juni 1568 op Brussels Grote Markt had afgespeeld?

Zo was, vier maanden na de inneming van Den Briel, Culemborg tot een frontstad geworden. Alva had, door zijn troepen naar Bergen te halen, Holland volkomen aan de Geuzen overgelaten. Allereerst wilde hij contact met de Hugenenotenen onmogelijk maken. Daarom gaf hij voorlopig het noorden prijs. In Zeeland hielden alleen Middelburg en

¹ Van Vloten, III, bijlage LXXIV.

² ARG 7131.

Goes, in Holland alleen Amsterdam zijn zijde. Bossu had Utrecht kunnen houden maar zou straks Amersfoort nog kwijtraken. Een smalle corridor langs de Utrechtse heuvelrug had hij nog naar Arnhem en Nijmegen, vanwaar langs de Maas nog een verbinding met het zuiden open was. Doch ook hier in het oosten werd Alva's macht teruggedrongen. Werth en Wertherbruch hadden als loopplaats gediend voor troepen, waarmee nu graaf Willem van den Bergh, zwager van Oranje, de Achterhoek binnenviel, en ver naar het noorden doordrong.

In de schutse van Van den Bergs leger was Floris van Culemborg naar Werth gekomen. Al die jaren had hij gezworven tot Straatsburg toe, maar meest in Keulen en het Gulikse. Op de voorgrond was hij niet getreden. Zijn vrouw was gestorven. In de zomer van 1571 was hij hertrouwd met gravin Filippa Sidonia van Manderscheid. Zij vertoefden nu te Werth, waar de gravin half september het leven zou schenken aan een zoon, Erard.

Opnieuw veranderde de situatie. De uitmoording van vele Franse Hugenoten in de Bartholomeusnacht – 24 augustus – maakte de positie van Lodewijk van Nassau in Bergen moeilijk. Pogingen tot ontzet door Oranje mislukten. Op 19 september moesten de poorten voor Alva geopend worden. De eerste gunstige periode voor de aanhang van Oranje was voorbij en Alva maakte zich gereed het noorden te herwinnen.

Daar maakte men zich geen illusies over de krijgskans. Typerend waren de ondervindingen van Floris' rentmeester, de balling Amelis Allaertsz, die door Floris uit Wezel naar Buren was gezonden om te zien of er in het Culemborgse niets te bereiken viel. Amelis had met de pachters gepraat en aanvankelijk hadden die er wel voor gevoeld, hun pacht aan hem te voldoen. „Maer soo haest als sy hoorden dat Bergen in Henegouwen... van onse vianden ingenomen” was, trokken zij die toezegging, weer in.⁴ Er waren meer Culemborgse bannelingen in Buren. Het „front” – maar van een aaneengesloten lijn was immers geen sprake – liep tussen de beide stadjes door. Niet alleen militair, ook godsdienstig. Want, welke toezeggingen men in de lente en zomer bij de overgang der Hollandse steden aangaande de religie ook gemaakt had, vroeg of laat was in al die plaatsen onder druk van de teruggekeerde ballingen de uitoefening der Rooms-Katholieke diensten bemoeilijkt en tenslotte geheel ongedaan gemaakt. Wreed was dit in Gorkum geschied, rustiger gebeurde het in

³ BM Gelre, XLIV, blz. 159.

⁴ AHGC 3570.

Bommel, waar de geestelijken konden blijven wonen zonder dat zij persoonlijk lastig werden gevallen. Als predikant kwam in Bommel Johannes Leo, van Culemborg geboortig. In Gorkum kwam Rudolf van Velt. En in Buren was een voormalig pastoor van Schiedam, Clemens Hueckenhorst, een Norbertijn van Mariënweerd, als predikant werkzaam. De Culemborgse bezetting zou hem echter te pakken krijgen en een jaar vasthouden.¹

Met het militaire front verschoof dus ook het religieuze. Zo was het voor 1572 ook al geweest: toen waren alleen Rooms-Katholieke diensten toegelaten en werd geen afwijking geduld. De oplossing die men nu in de steden der Geuzen vond, verschilde daarvan op één punt: gewetensvrijheid werd geoorloofd en van dwang om de Calvinistische diensten te bezoeken met dreiging van overheidswege was in het algemeen geen sprake. De gruwelen van Lumey en Sonoy hadden anderen tot het inzicht gebracht dat deze weg van bloedvergieten ongeoorloofd was maar men kon toch de stap van gewetensvrijheid naar vrijheid van godsdienstoefening nog niet maken. Daardoor veranderde het karakter van de strijd vrij snel: de Rooms-Katholieken deden niet meer zo enthousiast mee tegen Alva's troepen als in het begin.² Alleen hevige schokken – wreedheden der Spanjaarden op het platteland of in veroverde steden – waren in staat allen tijdelijk in één gelid te brengen.

Aan dergelijke emoties ontbrak het niet. Het Spaanse leger rukte snel op: Mechelen de 2de october, dan via Maastricht, Grave en Lobith naar Zutfen – 16 november, waardoor de IJsselsteden zich meteen onderwierpen en het noorden spoedig volgde – dan in de barre kou langs Naarden – 1 december – naar Haarlem. En overal waar de Spanjaarden de macht herkregen, verdwenen de Calvinistische predikanten en werden de Rooms-Katholieke diensten hervat. Op het platteland was men overgeleverd aan het garnizoen der stadjes. Vanuit Buren poogden de Geuzen de pacht te innen uit naam van Culemborgs graaf en van Culemborg uit werd de pacht opgeëist voor de koning, eigenaar der geconfiscerde goederen.

De winter begon dit jaar bijzonder vroeg. In november lag er al drijfsijs in de rivieren en waagde Alva zich daarom niet aan een aanval op Bommel. Van de kou leden zijn soldaten die Haarlem belegerden. Van de kou leed het gezin van graaf Floris dat in october haastig uit Werth was gevlucht voor de naderende ruitery van hertog Erik van

¹ AAU XXIV, 1897, blz. 96 vlg.

² B.v. te Vlissingen in 1572.

Brunswijk; van de kou stierf de kleine Erard, twee maanden oud, te Hamm. Zijn ouders vluchtten verder naar Dortmund. Van de kou leden de monniken van Mariënweerd, wier bouwvallig klooster – want het had van de Viaanse Geuzen in 1567 zwaar geleden – voortdurend belaagd werd. Zij vroegen onderdak in Culemborg. Watersnood dreigde. Het werd januari 1573 en het ijs in de Lek begon te kruien. Wel voorkwam men in Culemborg met veel moeite een dijkdoorbraak, maar „hogerop” was het weer mis met een Waaldijk zodat men op 18 januari toch geïnunderd werd. Een week later sloot de abt van Mariënweerd een overeenkomst met de monniken in het klooster Jerusalem. Besloten werd dat men voorlopig één kloostergemeenschap zou vormen, de eigen pij behouden en de koordienst apart verrichten. De gebouwen in de Nieuwstad waren groot genoeg. De eigendommen van de Culemborgers werden geïnventariseerd, om moeilijkheden te voorkomen wanneer de Norbertijnen in veiliger tijden weer naar Mariënweerd zouden gaan. Waarschijnlijk is daar nooit van gekomen, want in dezelfde winter, op 25 februari, brandde het klooster af en begonnen de Geuzen de stenen weg te halen voor versterkingen.³

De energieke Gelderse stadhouder, Gilles de Berlaymont, heer van Hierges, begon intussen de invloed van Buren zoveel mogelijk in te perken. Met hun blokhuis te Ravenswaay beletten zij immers de scheepvaart op de Lek. Hierges wist te voorkomen dat ze de noorderlekdijs doorstaken. Zo bleef het land van Utrecht en Holland droog en kon het beleg van Haarlem worden voortgezet. Die stad viel in juli 1573. Het noorden van Holland bleef echter voor Oranje behouden, Alkmaar verdedigde zich met succes en Bossu werd zijn gevangene. Nu sloegen de Spanjaarden het beleg voor Leiden. Intussen maakte Alva plaats voor Requesens, die veel vertrouwen in Hierges had. Samen met Valdez moest de Gelderse stadhouder voorkomen, dat het leger van Lodewijk en Hendrik van Nassau zich met de macht van Oranje verenigde. Te Culemborg kon men de saluutschoten horen waarmee de prins te Zaltbommel in april 1574 verwelkomd werd. Hij had zich hierheen begeven omdat deze stad zo ver naar het oosten lag. De slag bij Mook op 14 april sloeg zijn verwachtingen neer: hij zou het zonder de versterking, door zijn broers verzameld, moeten doen. Valdez hervatte het beleg voor Leiden en Hierges begon Zalt-

³ BM Gelre, XXIX, blz. 175-181.

bommel te blokkeren. Voor de Culemborgers was dat laatste natuurlijk het belangrijkste.

De Calvinisten bouwden intussen hun organisatie uit. Een synode te Dordrecht zag afgevaardigden uit Holland en Zeeland. Ook Gerardus van Culemborg kwam er. Maar er waren geen afgevaardigden uit Bommel, Buren, Leerdam of Gorkum. Vitelli, een Spaans bevelhebber, was begonnen met het platteland tussen deze steden te zuiveren. Woudrichem, Beesd en Asperen bezette hij. Toen de uitnodiging voor de synode Leerdam bereikte, had men daar al tweemaal een aanval te doorstaan gehad. De kerkeraad achtte het niet goed, nu hun predikant, Joost de Jonge, naar Dordt te laten gaan. Zijn afwezigheid zou de bevolking immers moedeloos kunnen maken. Dat berichtte men dus aan de bijeenkomst te Dordt.¹ Een maand later viel de stad in handen van Vitelli, die de bezetting vrije aftocht en de bevolking ongemoeid liet, mits de predikant en de schoolmeester aan hem werden uitgeleverd. De inwoners probeerden zich van den domme te houden, maar Vitelli wist de gevraagden toch te vinden. De vrouw van Joost de Jonge vroeg met haar kinderen om gratie voor haar man, maar Vitelli schopte haar weg: zowel de predikanten Quirijn de Palme, Joost de Jonge als schoolmeester Rogier Joosz werden opgehangen.² Was het weer als wraakneming hiervoor dat de Buurse Geuzen de pastoor van Est die zijn koren had laten maaien in de omgeving van Buren, gevangen namen en als „rover” ophingen? Hierges versterkte de bezetting van het kasteel Zoelen om Buren wat in toom te houden.³

Het oorlogsseizoen, dat zo voorspoedig voor de Spanjaarden begonnen was met de overwinning bij Mook, eindigde slechter voor hen. Zowel het beleg van Leiden als de blokkade van Bommel moesten zij in de herfst opgeven. Niet alleen het hoge water of het geldgebrek, ook de pest had hun legers verzwakt. Tal van slachtoffers maakte deze gevreesde ziekte in 1574 en 1575. Dat ging dwars door de fronten heen. Binnen Buren stierven er zeer velen, ook Wijn Vermuer, de vrolijke Culemborgse beeldbreker, op 16 oktober.⁴ Valdez' troepen sloegen aan het muiten en verspreidden schrik in het westen. Een aanval van deze muiters op Utrecht werd afgeslagen. Hierges greep in. De opstandigen trokken af, zuidwaarts, vele gewonden voor Utrecht latende. „Den 18 December zijn alle die gequetste Spaen-

¹ Rutgers, *Acta*, blz. 183 vlg.

² W Gelre, 16, 1925, blz. 49.

³ W Gelre 16, 1925, blz. 61 vlg.

gaerts tot omtrent 80 deur ordonnantie van de heer van Hierges mit schuten geborch naer Culenborch, daer zy meest al int gasthuys gestorven zijn, soe miserabelic ende deerlic dat het wonderlic was om te sien".⁵ Blijkbaar achtte Hierges het Culemborgse garnizoen trouw genoeg om niet de kant der muiters te kiezen. Het gasthuis moest de stroom gewonden verwerken. De stad had een grote bezetting. Mariëncroon had van 24 juli 1573 tot 29 september 1574 soldaten geherbergd.⁶ Het klooster Jerusalem zat vol monniken. Het weeshuis had al vanaf 8 juli 1572 inkwartiering tot februari 1574, en zat vrijwel zonder inkomsten, nu uit de omgeving van de stad de pachten niet meer binnenkwamen. Men dacht erover, het weeshuis maar te sluiten: de priesters konden niet uitbetaald worden, voedsel was buitengewoon schaars. Ook de afwikkeling van de nalatenschap van vrouwe Elisabeth werd door de „nyeuwe opgeresene geuserije ende crijchsloop" vertraagd. Telkens moest de aartsbisschop nieuwe verlenging toestaan, en hij werd steeds ongemakkelijker op dit punt, want de zaak sleepte nu al bijna twintig jaar. Allerlei Utrechters moest men in de arm nemen om hem gunstig te stemmen; het kostte de boedel aan die ambtenaren een gouden pistolet en „een cleyen ge-rooeten zalm". Schenk van Toutenburg had er bezwaar tegen, dat steeds andere executeurs er in betrokken moesten worden. Anthonis van Meerten overleed 27 januari 1574. Peter Cooll en Librecht Meerhouts werkten door. Opnieuw liep een termijn, door de aartsbisschop gesteld, af. Bijna was de rekening gereed. Doch toen, begin juli 1575, werd Peter Cooll ziek. Met bevende hand zette hij zijn naam op 3 juli, niet wetende „wat God almachtich believe sal over hem te gebieden". Twee dagen later is hij gestorven, „schielicken, mitten haestigen siecte van de pest". Meerhouts vroeg nu kanunnik Amelis Jacobsz als executeur, doch ook deze kreeg kort daarop de „schuwelicke siekte" zodat Mr Henrick Wickraedt en Jan van Cuyck met Meerhouts op 27 juli de rekening tekenden. Wel begon Jan van Cuyck onmiddellijk met een tweede, maar het grote werk was nu toch klaar: de aartsbisschop had op 18 juli geen uitstel meer willen geven.⁷

Uit deze berichten blijkt hoezeer ook in 1575 de pest heerste. Waarschijnlijk is ook het overlijden van de pastoor van de Janskerk, de Norbertijn Hugeman Huesden „Bommelensis", in de zomer van

⁴ BM Gelre, XLIV, blz. 156.

⁵ BMHG 25, 1904, blz. 186 vlg.

⁶ AHGC 8002. ⁷ AHGC 251.

dit jaar, hieraan te wijten.¹ Hij zou worden opgevolgd door de Utrechter Frederik van Winssen die als administrateur van Mariënweerd een voorname rol bij de liquidatie van dit klooster zou spelen. Lopez de Gallo kreeg dus naast zijn militaire taak ook nog zorgen over de „opvolging” in het kapittel. Vicaris Allart Jacobsz vroeg om de prebende van zijn overleden broeder Amelis. Kanunnik Visscher wilde afstand doen van zijn prebende en men was het er over eens dat Johannes Vervoorn die verdiende, omdat die gedurende de pest binnen de stad zeer behulpzaam was geweest: er werd dus al iets meer op pastorale kwaliteiten gelet! Johan Bueneke kreeg de Barbaravicarie in de plaats van Peter Henricxz, die eveneens gestorven was.²

Terzelfdertijd zette Hierges een aanval in de rivierstreek in. Op 7 juni kwam hij voor Buren. Het stadje viel hem in handen op de 26ste en de bezetting van het kasteel trok twee dagen later eervol af naar Gorkum. De inwoners van het plaatsje zelf waren nogal wreed⁴ behandeld, maar erger maakten Hierges' troepen het nog in Oudewater. Veel verder drong hij niet naar het westen door. Als stadhouder van alle gebieden boven de grote rivieren mocht hij niet ontevreden zijn: het noorden en oosten beheerste hij geheel, het noorden van Holland bleef geïsoleerd, de vaart op de Lek was in zijn handen en in Zeeland zette Requesens zelf de aanval op Zierikzee in. Zo zou het gebied van Oranje's aanhang in drieën kunnen worden gesneden.

Bij die aanhang behoorde nu ook graaf Floris die niet ver van Culemborg op het keren van het getij zat te wachten. In het voorjaar van 1573 was hij van Dortmund naar Bremen gegaan, telkens plannen makend om naar Holland te varen. Na veel heen en weer reizen tussen Emden, Bremen, Wezel en Dortmund was hij in het voorjaar van 1574 pas vertrokken.³ Begin mei was hij te Dordrecht.⁴ Daar ontmoette hij Willem van Zuylen van Nyevelt, die in hoge gunst bij Oranje stond, en misschien ook wel Gerardus van Culemborg die er op de synode kwam. Hij liet zijn archieven ook via Emden naar Holland komen. Hier en daar was hij Oranje behulpzaam, voor zover zijn verstandelijke en financiële vermogens dat toelieten. In november 1575 trok hij naar Bommel, zo dicht mogelijk bij zijn graafschap. Vele relaties trof hij daar en wachtte er zijn tijd af, soms spelende met de gedachte

¹ AAU XXIV, 1897, blz. 104.

² AAU LVIII, 1934, blz. 138 vlgg.

³ BM Gelre, XLV, blz. 117-118.

hoe sterk zijn positie straks zou kunnen wezen als hij zijn eigen graafschap eens met de Bommeler- en Tielerwaard verenigen kon. Er waren wel lieden in Bommel, die er wat in zagen, maar het bleven luchtkastelen. Dat Floris hier in Bommel weer net precies de verkeerde vriend had ⁵ en zo sterk aan eigen belangen dacht heeft hem waarschijnlijk van Oranje vervreemd.

Na de dood van Requesens, begin maart 1576, nam Hierges geen initiatief meer, onder de indruk van de verarming van het platteland en van de koninklijke schatkist. Mondragon veroverde Zierikzee nog wel, maar onmiddellijk daarna begonnen de Spaanse troepen te muiten. Geld om hen te betalen was er niet en het noorden waar zij vertoefden, was leeggehaald. Dus organiseerden zij zich en marcheerden zuidwaarts waar de bevolking nog niet zoveel van de oorlog te lijden had gehad. Zij legerden zich in Aalst. Nu gingen de gewesten die onder Requesens hadden gestaan, overleg plegen met Oranje. Moeizame onderhandelingen vlotten plotseling toen de Spaanse muiters Antwerpen plunderden. Op 8 november werd de „pacificatie” te Gent getekend. Vertrek der Spaanse troepen, dat was zowat het enige punt waarover allen het eens waren. De nieuwe landvoogd, Don Juan, kwam net te laat om dat te verhoeden. Hij moest meespelen. Het had nog heel wat voeten in de aarde voordat de bezettingen wegtrokken. Vooral in het oosten des lands duurde het lang. Wat Culemborg aangaat, ging het vrij vlot. Graaf Floris zat dichtbij, druk werd er tussen Bommel en Culemborg gecorrespondeerd. De graaf was vol wantrouwen jegens de magistraat. Half december stuurde hij Hendrik van Abcoude van Esschestein vooruit. Waalse en Spaanse troepen waren te Culemborg gelegerd. De Walen vertrokken het eerst. Al het doortrekkend krijgsvolk werd met bekwame spoed verder getransporteerd, opdat de stad van hun verblijf maar geen schade lijden zou.⁶ Floris kwam zelf op 23 januari 1577. De Spanjaarden lagen nog op het kasteel met Don Alonzo Lopez de Gallo als hun leider. Maar dat gaf geen moeilijkheden. De Spanjaarden konden de „pecktobben” zien branden en roken, die als vreugdebetoon ontstoken waren. Ze hadden gebrand voor de inneming van Bergen in Henegouwen in 1572, voor feestelijke gebeurtenissen in het Spaanse koninklijk huis. Nu brandden ze voor de terugkeer van het grafelijk gezin. Inderhaast werd geld bijeen gebracht om de Spanjaarden uit te

⁴ AHGC 3570 waarin Amelis Allaertsz precies zijn tochten voor de graaf vanaf 1572 beschrijft.

⁵ Steven Boom. Over hem: Trosée, blz. 38-56, 111-151.

⁶ OAGC 287.

betalen en eindelijk trokken die op 19 februari weg. Daarmee verloren de Rooms-Katholieken hun beschermers. Of en in hoeverre Floris zich aan de bepalingen der pacificatie zou houden, kon niemand voorzien. „Met groot gejuich en vreugde van de welmeenende burgerij” was de graaf ingehaald.¹ Maar hoe waren de gevoelens van de burgers, die het wel met de graaf meenden, maar zijn mening in godsdienstig opzicht niet deelden? Ze hadden het front al vaker heen en weer zien gaan, bepalingen opzij zien schuiven, afspraken verbroken. Zou Culemborg een idyllische uitzondering blijven?

¹ Voet blz. 243.

V

Vervreemding

na 1577

DE ZEER GEVOELIGE POLITIEKE SITUATIE VAN 1577, waarbij het zaak was, niemand in het anti-Spaanse eenheidsfront nodeloos te irriteren, legde korte tijd de godsdienststrijd stil. De Rooms-Katholieke diensten binnen Culemborg vonden normaal doorgang. Ook de processies werden gehouden. Zo kon de vreugde nog algemeen zijn, toen op 28 mei er een zoon op het kasteel werd geboren, die naar zijn vader Floris werd genoemd.

In datzelfde kasteel had de graaf natuurlijk het recht om, evenals in 1566, Protestantse godsdienstoefeningen te houden voor zichzelf en zijn personeel. Geen enkele onderdaan zou hij beletten, die huisdiensten bij te wonen. Het gemis aan een eigen predikant werd met de dag sterker merkbaar. De Calvinisten waren in deze tijd echter gewoon, predikanten uit te lenen. Daarom deed Floris herhaaldelijk een beroep op Zaltbommel en Gorkum. Hij had in Zaltbommel dikwijls Johannes Leo beluisterd. Deze was van Culemborg geboortig en na een ballingschap in het Kleefse aan de Maartenskerk beroepen.¹ Te Gorkum werkte Roelof van Velt², die Culemborg nog uit 1566 kende. Deze twee predikanten kwamen vaak te Culemborg op het kasteel.

De tegenstellingen in de stad verscherpten. Ballingen kwamen terug, en eisten hun goederen op, hetgeen moeite genoeg kostte. Rentmeester Jan van Cuyck was blij, van „soe odieusen en peniblen administratie” verlost te worden, maar de afwikkeling gaf hem grote moeilijkheden met de graaf.³ Bij de eerstvolgende wetsverzetting in november 1577 kwamen er al een paar ballingen op het kussen. Adriaen Joosten werd schepenburgemeester, Huyghe de Goyer stadsburgemeester, schepenen werden Willem van Royen, Glimmer van Ryswyck, Amelis Allaertsz, Hubert Jansz, Gerrit Vremdt en Jacob Beerntsz.⁴ Een maand later werd verboden om elkaar te bespotten of na te roepen vanwege de religie. De straatjongens mochten geen priesters en „geestelicke personen... beghecken”.⁵

Van Velt werkte hard – niet alleen te Culemborg en Gorkum. Eind oktober 1577 was hij ook door burgers van IJsselstein gevraagd om in de kloosterkerk aldaar te preken. Dit gebouw was met hulp

¹ F. S. Knipscheer, *Henricus Leo*, 1929, blz. 18 meent dat Johannes Leo uit Zaltbommel kwam.

² C. van Zomeren, *Beschryvinge der Stadt Gorinchem*, 1755 blz. 27.

³ AGR 7248.

⁴ OAGC 105.

⁵ OAGC 78.

van musketiers door de Calvinisten genomen en hij hield als eerste een „sierlycke predicatie”. De raden van Oranje drongen op matiging aan, maar konden niet verhoeden dat de Klaaskerk aldaar op 6 december eveneens bestormd werd. Van Velt bleef er komen, totdat men een eigen predikant – Clemens Rosaeus – beroepen kon.¹

Zulk een voorbeeld prikkelde Floris. Maar hij moest niet alleen een geschikt moment afwachten, ook een bekwaam persoon. Leo en Van Velt moesten naar hun standplaatsen terug. Herhaaldelijk schreef de graaf naar Bommel en Gorkum en beklagde zich, dat hij nog steeds geen „stedigen predicant” had kunnen vinden, „welcher mit geleertheyt ende geschictheyt begaeft” was om de „papisten mit discretie ende patientie te mogen gewinnen”.²

Het volgende jaar begon met het optrekken van Don Juan, de nieuwe landvoogd, tegen de in Gent verbonden staten. Het anti-Spaanse front wankelde en de Calvinisten grepen hun kans. In Floris' kladboek staat op 22 januari aangetekend dat het verbod tot bespotting der geestelijken van kracht bleef en zij ook ongehinderd „hunnen kerckendienst ende omdragen van hunne sacramenten totten crancken” mochten voortzetten, maar „dewyl alhier so menichfuldige processien ende omdragingen van steenen, stocken ende blocken” geschiedden, „hetwelck van vrome catholique allenthalve qualyck genomen”, beval de graaf dat „alle omdraghten buyten de kercke sullen verblyven ende opgehouden worden”.³ Gezien de datum wilde hij hiermee speciaal de Emerentianaprocessie treffen.⁴

Een maand later werd de eed van afkeer jegens „Don Jehan d'Austria ende zynen aenhanck” geëist. Waarschijnlijk hebben degenen die deze eed niet wilden afleggen, de stad verlaten. In juni benoemt Floris Mr Alaert Jacobsz tot kanunnik in de plaats van Mr Jacob Quackelaer, „vreemdelinck alhier”, die „veel oproers, twist en oneenicheyt lange iaeren aengericht hebbende, sich heeft vertoghen ende elders mitter woning begheven”.⁵ Daarmee verdwijnt Ortygius uit het gezicht.

De vijftig personen van de hofhouding hadden in april 1578 bevel gekregen, om „tSondaechs mit haeren heeren ter predicatien” te komen, „gelooven wat sy willen, ofte sunst hun paspoort becomen”.⁶ Al werd de burgerij dus vrijgelaten, het hof moest de graaf volgen.

¹ *Kerckhistorisch Archief*, II, 1859, blz. 111 vlg.

² AHGC 1547, 18 december 1577.

³ AHGC 1548.

⁴ De rekening van de Janskerk over 1578 ontbreekt. In die van 1579 worden processies en passiepreken niet meer uitbetaald, begrafenissen en zielmissen nog wel.

Verschillende gebeurtenissen sterkten hem in deze houding. In vele steden grepen de Calvinisten naar de macht en hadden daarbij succes – zo in Utrecht en Den Bosch. Beslissend voor Floris was echter de houding van Jan van Nassau, de nieuwe stadhouder van Gelderland.

Sinds het vertrek van Hierges was dit geweest zonder leiding geweest. Floris had er vele goederen liggen en kon uit dien hoofde dus als lid van de ridderschap op de landdagen verschijnen. Men kende hem daar niet als de berooide balling, zoals Holland hem had gezien. In de jaren vóór de pacificatie had hij Oranje bij diens voorzichtige politiek maar weinig kunnen helpen en was daarvoor ook te pro-Engels. Met Jan van Nassau had Floris inniger betrekkingen. Deze was zijn kandidaat geweest op de landdag van januari 1578. Graaf Jan was strakker Calvinist dan Oranje.⁷ Floris' verwachtingen waren hoog gespannen en hij haalde de nieuwe stadhouder met enthousiasme in. Zo goed hij kon steunde hij diens politiek en vol ijver werkte de Culemborgse graaf nu ook aan een hereniging van Zaltbommel met het Nijmeegs kwartier – hij had in Bommel immers veel relaties. Zo kreeg hij de moed om in de zomer de stap te wagen. Het was voor de tweede maal in zijn leven dat hij in Culemborgs kerkelijke toestanden ingreep. Ditmaal ging hij omzichtiger te werk dan in 1566. „Revolutionnaire Reformatie”⁸ kan men zijn handelwijze in 1578 te Culemborg niet noemen, omdat Floris immers de wettige graaf was: in de omliggende gewesten was de overheid, die de Reformatie doorvoerde, inderdaad door revolutie aan het bewind gekomen.

Met welk recht geschiedde dit ingrijpen? Stellig niet met dat van de meerderheid, want die bezaten de Calvinisten nergens. Over een afstand van vier eeuwen bezien, kan het – gemeten aan moderne oplossingen naar evenredigheid – zelfs als een ondemocratische en onrechtvaardige handelwijze beschouwd worden. Wij zijn nu eenmaal gewend geraakt aan de steeds toegenomen vervreemding van staat en kerk, zien de continuïteit in de Reformatie bijna niet, en achten een godsdienstige positiekeuze van overheidspersonen al gauw schijnheiligheid. Maar zo heeft de tijdgenoot het niet beschouwd. De overheid behoorde de ware Christelijke godsdienst te belijden en te handhaven. Ook vóór de zestiende eeuw was ieder daarvan overtuigd. En

OAGC 741, 742.

⁵ AHGC 1548.

⁶ BM Gelre, V, blz. 372.

⁷ Trosée blz. 97-100.

⁸ Vgl. de titel van het boek van H. A. Enno van Gelder, 1943.

de Reformatorische argumenten konden die overtuiging nog versterken: hoe hadden de Oudtestamentische koningen als Hizkia en Josia gehandeld? Waar nu het algemeen priesterschap der gelovigen verkondigd werd, viel bovendien de juridische uitzonderingspositie van de geestelijkheid weg. Juist dat algemene priesterschap maakte het onmogelijk, van de staat een neutrale houding te verwachten. Ingrijpen, bestrijding van misbruiken, werd tot plicht. Het ging om re-formatie, dus om in de theologie – in de visie op het sacrament vooral – en in het openbare leven, de misbruiken te verwijderen. De uitdrukking „nieuwe leer”, die de historicus, deze eeuwen overziende, volkomen terecht gebruikt, is uit Protestants dogmatisch oogpunt beslist onjuist. Men wilde niets nieuws, doch terug naar de Bijbelse vormen, de kerk niet versplinteren doch reformeren.

Positie en functie der geestelijken waren tegen het einde der middeleeuwen steeds meer boven die der leken verheven. Langzaam maar zeker was men uiteengegroeid. Het benoemings- en beheersrecht der leken werd van kerkelijke zijde steeds meer als een ongeoorloofde aanmatiging gevoeld. Dit werd plotseling verhevigd, nu de „leken”-overheid een andere mening over de ware religie ging huldigen: wat de geestelijken voorshands nog hadden willen dulden, leek hun nu een ondraaglijke last. De verheffing der geestelijkheid ging overal door, waar de beginselen van de Trentse kerkvergadering de overhand kregen; en ook aan de zijde van de Reformatie kwam van de mondigheid der leken dikwijls weinig terecht. Maar men kan toch de Reformatie beschouwen als een terugkeer – althans een terugwillen-keren – tot de vroegmiddeleeuwse toestand toen clerus en volk nog veel meer een eenheid vormden.¹

De vraag naar het goed recht van het overheidsingrijpen in de 16de eeuw buiten het geloof om te beantwoorden, is onhistorisch en onjuist. De Bataafse tijd heeft in ons land kerk en staat van elkaar ge-

¹ In het *Antwoord op het Herderlijk Schrijven van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk door vijf hoogleraren van de R.K. Universiteit te Nijmegen*, uit 1950, ziet L. J. Rogier (blz. 71) een verschil tussen de houding van de R.K. overheid rond 1550 en die van een Protestantse overheid omstreeks 1580: „Kerkelijke en burgerlijke gezagsdragers, die een bestaande geestelijke eenheid, waarop de gehele samenleving berust, tegen afbrokkeling willen beschermen, mag men niet op één lijn stellen met hen, die deze afbrokkeling propageren, hoe eerlijk hun bedoelingen ook zijn”. Doch hierbij gaat hij uit van de onjuiste veronderstelling dat de Reformatie kerksplitsing beoogde. A. A. van Ruler heeft in een radiorede terecht gezegd (opgenomen in *Visie en Vaart*, 1947, bzl. 10): „De reformatie heeft zichzelf nooit verstaan als een verhuizing van het eene kerkhuis naar

scheiden, zonder werkelijk te beslissen in het netelige vraagstuk van de godsdienstige controverse. De overheid trok de handen toen daarvan af. Zij poogde de ergste onrechtvaardigheid – zoals zij die zag – weg te nemen, door gebouwen en goederen naar evenredigheid te verdelen. Deze oplossing mag democratischer heten dan die der 16de eeuw, maar de waarheidsvraag bleef onbeslist. De overheid wilde er – als overheid – geen mening dienaangaande meer op na houden. Zij liet de waarheid „in het midden” en spoedig buiten discussie – als te moeilijk of te onbelangrijk? Was er geen oplossing mogelijk waarbij de overheid wel openlijk partij koos en toch naar een democratische en rechtvaardige verdeling streefde? Of vergde dat te veel van overheid en kerken?

In ieder geval mete men de 16de eeuw niet te zeer met latere maatstaven. Niemand – hetzij Rooms-Katholiek of Protestant – dacht er toen aan, te wijken voor een eventuele meerderheid, of een verdeling op basis van evenredigheid voor te staan. Men kon zich geen neutrale overheid denken: het ging voor beide partijen om geloof contra afgoderij.

Het was juni 1578 geworden. In Dordrecht vergaderde een nationale synode, waar Johannes Leo uit Zaltbommel, Roelof van Velt uit Gorkum en ook Gerardus Culenborgicus uit Zierikzee aanwezig waren. Is het gewaagd, te veronderstellen dat zij daar gedrieën over de toestand in Culemborg gesproken hebben? In dezelfde maand werden monniken, die de eed tegen Don Juan niet hadden willen afleggen, uit Utrecht gebannen. Was het geen Godgevallig werk, dan ook in Culemborg de Reformatie ter hand te nemen? Floris deed nog een laatste poging om Johannes Leo „als hier geboren ende wel gewilt”, in zijn stad te krijgen, maar Zaltbommel wilde hem niet voorgoed laten gaan.

het andere kerkhuis... De reformatie heeft zichzelf altijd verstaan als een groote schoonmaak in het prille voorjaar van de nieuwe geschiedenis na den winter van de middeleeuwen. De gereformeerde kerk heeft daarom altijd gepretendeerd, de katholieke kerk te zijn. Deze pretentie opgeven, zou zelfmoord zijn. De moderne geest van later tijden heeft hier echter een spaak in het wiel gestoken. Men zag het probleem niet meer. Men rekende eenvoudig met de feitelijkheid van het bestaan van vele kerken... Deze verijdeling van de reformatie door de moderniteit heeft aan Europa inderdaad dat tragische beeld van de verscheurde christenheid geschonken.” Evenmin wilde de Reformatie kerk en staat uit elkaar breken. Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis laat zowel de zelfstandigheid van de staat als haar eenheid met de kerk duidelijk uitkomen.

Op 30 juni schreef de graaf aan een vriend, dat Leo „overmorgen” – dus woensdag 2 juli – weer te Culemborg zou komen. Dan zouden de Rooms-Katholieken de Barbarakerk moeten ontruimen.¹ Sinds diezelfde datum ontbreekt in het publicatieboek de gebruikelijke aanduiding dat de afkondigingen „na der hoichmisse” geschied zijn.² En op 4 juli bericht Floris aan Zaltbommel dat hij nu binnenkort „eenen goeden, stedigen predicant” zal krijgen, bedankt voor de hulp van Leo, en deelt mee dat de „papen” nu „verjaegt syn” en „voorhebben” om hun dienst „in ’t clooster Jerusalem op te slaen”.³ Diezelfde dag gaat er ook een brief naar Nijmegen waarin hij vertelt hoe „tot Utrecht de minrebroeders wtgeleyt” zijn, „verhoffentlich dat die andere monnicken balt sullen volgen”. In het hele land heerste grote activiteit: juist in deze maand treden de Calvinisten te ’s Hertogenbosch openlijk op.

Johannes Leo heeft het zwaarste werk gedaan. Op 23 juli kon de graaf Roelof van Velt uit Gorkum uitnodigen om de volgende zondag naar Culemborg te komen en daar „Jacobus Postelius” verder met de Reformatie der kerk te helpen. Laatstgenoemde was dus de bedoelde „stedige predikant”, die dus op 27 juli – vermoedelijk door Van Velt – te Culemborg bevestigd is. Bij de dienst, op die datum gehouden, gaf Floris in de kerk 18 stuiver aan de armen.⁴ Diezelfde week kreeg rentmeester Dirck van Hattem – een oud-beeldbreker! – order om bepaalde inkomsten onder Eck uit te betalen aan „den predicant Jacobus Postelius Coloniensis”. Deze toevoeging wijst op Duitse afkomst. Culemborg trad toe tot de Gorkumse classis, waartoe ook Zaltbommel behoorde. Floris schreef naar Gorkum dat hij te Culemborg in kerkelijke zaken precies zo wilde handelen als te Gorkum gebruikelijk was. Op 7 augustus verzocht hij om Van Velt nog een tijd in Culemborg te laten, „opdat mit Godes hulpe de afgoderyen meer ende meer in onsen stadt en dorpen uitgeroeyt mach werden”. Hij hoopt op goede voortgang van de Reformatie – met Godes hulp „sampt des goeden mans Heer Jacobus Postelius, welcker om syner spraecken hier niet alleen en dienet”. De nieuwe predikant moest dus blijkbaar de taal nog leren! Intussen bleven de Rooms-Katholieken hun diensten houden in de Janskerk en het Jerusalemklooster, beide in de Nieuwstad en dus strikt genomen onder de

¹ Trosée blz. 99.

² OAGC 78. 15 juni nog wel, 29 juni niet meer.

³ AHGC 1547. Het laatste stuk van de brief is doorgestreept.

⁴ AHGC 3573. De vermeldingen uit Floris’ correspondentie in AHGC 1547.

zeggenschap van de abdij van Mariënweerd. De begrafenissen bleven vrij. Wel eiste de graaf dat zijn ambtenaren trouw ter kerke zouden komen, „opdat de gemeynthe, noch in blintheyt steeckende”, door hun „exempel beweecht ende gewonnen moge worden”. Dathenus, de scherpslijper, was in diezelfde tijd te Utrecht!

Op de Gelderse landdag van september 1578 te Arnhem verscheen graaf Floris als trouwe paladijn van de stadhouder. De meeste afgevaardigden waren niet bijster ingenomen met Jan van Nassau, die naar hun smaak teveel voor een unie met Holland werkte en oogluikend het Calvinisme bevorderde. Zo handelde men toch in strijd met de Pacificatie van Gent? De stadhouder drong er bij de vergadering op aan, dat zij tot besluiten zou komen – hij schaamde zich dat hij de Hollandse afgevaardigden, die hij met veel moeite te Arnhem gekregen had, onverrichterzake zou moeten laten teruggaan. Zijn Culemborgse vriend deed er nog een schepje bovenop. „Id quame her” – het kwam daarvandaan – „dat een handtvol gotsen afgeworpen weren, ende daerom hielt men sich soo vreemt, also dat id daerop gestaen had, dat zy – meijnende de Stedegesanten – hadden willen vertrecken”. De soldaten van de stadhouder hadden namelijk binnen Arnhem kort geleden de beelden gebroken en Floris schreef daaraan toe dat de afgevaardigden van de steden nu zo koel tegenover de politiek van de stadhouder stonden. „Men mochte den van Alençon” – Anjou – „aennemem, soo were men verwaert” – beschermd –, „die weer Catholijc, die dreve den geschoren hoop, ende diergelijcke woorden. Sachte ooc, die van Alençon, de Keyser, Hertoch Mathias, de Coninc van Francrijck ende ’t meesten deel van de Staten stipten in eenen pot.”⁵ Duidelijker kon hij zijn anti-Franse gezindheid en zijn anti-papisme wel niet uitspreken! Misschien uitte hij zich juist zo fel omdat men – het klinkt vreemd – aan zijn Calvinisme twijfelde. Zijn zuster, Anna van Glayon, had deze heftigheid met haar broeder gemeen en in haar gebied – Meenen bij Gent – de Calvinistische preken bemoeilijkt; daarom was zij door de Calvinistische Gentenaren gevangen genomen en Floris kreeg haar met heel veel moeite vrij.⁶

In oktober zette de graaf de Reformatie in zijn stad voort. De school kwam nu aan de beurt. Het leerplan werd gewijzigd en er ging een brief naar Leerdam om de schoolmeester Gerard Hoscoop te ver-

⁵ Is. An. Nijhoff, *Eerste handelingen van Jan... van Nassau als stadhouder des Vorstendoms Gelre in Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1837, blz. 152 vlg.

⁶ Trosée blz. 114.

zoeken, te Culemborg „de jonckheyt . . . in de Gereformeerde religie” op te komen voeden, „also gelijk de kercken nu alhier van de affgoderijen gepurgeert sijnde”.¹ Hij kwam, werd in 1581 door Herman Schuyt en in oktober 1585 door Anthoenis Willemsz van Ravesway opgevolgd. Er verscheen nóg een Gereformeerde schoolmeester in de stad, namelijk in het weeshuis. In de bange Spaanse jaren hadden daar Mr Jan van Aveloy als overste priester en heer Roeloff Anthoenisz als onderpriester dienst gedaan. Heer Roeloff vertrok al in januari 1578 en Van Aveloy op 4 april. Metken Joosten, de meesterse, kreeg in september haar ontslag en ook de zeven maagden ontvingen over 1578 geen geld. In hun plaats kwamen anderen. De taak van de priesters werd overgenomen door één schoolmeester, Steven van Asch, die, intern, gehonoreerd werd met 40 gulden jaarlijks. Verder kwam er een „coeckenmaecht”, die 28 gulden ontving, een „opperste melckmeecht”, een „ondermeecht” en een portierster of kamermeid. De voorste gebouwen werden verhuurd en de kapel werd tot kelder ingericht.² De kinderen behielden hun kleine vreugden en extraatjes met nieuwjaar, Driekoningen, Pasen en in de kermistijd; in dat opzicht bleef hun gelukkig wel wat gegund. – Uit de twee gasthuizen vertrokken de vicarissen ook in dit jaar.

Al met al stond Jacobus Postelius voor een enorme taak: iemand uit een vreemd land en dan als enige predikant voor stad en dorpen! In 1579 kreeg hij goede hulp. Toen kwam Jacobus Michaëlis naar Culemborg. Deze was, na in Dordrecht en Gorkum gewerkt te hebben, in 1578 naar Den Bosch vertrokken, waar hij in 1566, zoals we veronderstelden, ook al gewerkt had. Hij bracht zijn vrouw Mathilde ditmaal mee, die door Rooms-Katholieke tijdgenoten werd beschreven als „eene slechte Jezabel, een remedie tegen de liefde en zoo mooi als een aap”. Jacobus bediende te Den Bosch het Avondmaal, waarbij diezelfde berichtgevers vol afschuw zagen hoe hij ieder een gelijk stukje witbrood reikte – ze vonden het maar een „hondenbrock” en meenden ook dat men uit de beker zoveel dronk als men maar beliefd – en hoorden hoe hij zei: „Eedt ende drincket ende ghelooft; dat is Mijn memorie; ghelooft ende ghy sult saligh wesen”. Op 8 juli 1579 moesten de Calvinisten voor Parma’s troepen uit Den

¹ BM Gelre, LIII, blz. 104 vlg.

² *Archief Elisabeth-Weeshuis*, no. 12. *Gedenkschrift*, 1860, blz. 45-48. Sinds 1600 is er sprake van een „binnenmoeder”, terwijl de vrouw van de rentmeester dan als „buitenmoeder” optreedt.

³ Meindersma in NAKG, Nwe serie, VIII, 1911, blz. 65 vlg. Hij noemt deze Jacobus

Bosch vluchten en voegde Jacobus de stadhouder Pynappel bitter toe: „adieu, heer stadtholder, bewaert die stad nu wel, ende ziet en braedt met maten”.³ Floris vernam hiervan, en schreef op 20 augustus een brief aan Jacobus. Hij drukte er zijn spijt over uit dat de predikant nu door de Spaanse troepen weer „den Baals” plaats had moeten geven, en nodigde hem hartelijk en dringend uit „den aenvanck, door u in den jaere van 66 alhier . . . gemaect”, voort te komen zetten.⁴ Hij kwam spoedig: op 13 september was hij al in de stad en begon direct te werken. Maar op die datum had graaf Floris alle aandacht voor godsdienstzaken verloren.

De graaf had namelijk plotseling gemerkt dat zijn vrouw, Filippa Sidonia van Manderscheid, hem ontrouw was. Direct trad hij streng tegen haar en haar medeplichtigen op. Maar die wisten de publieke opinie beter te bewerken dan hij, zodat spoedig niet van haar, maar van zijn handelwijze schande werd gesproken en zelfs regeringscolleges zich met dit geval bemoeiden. Graaf Jan van Nassau deed al zijn best de graaf tot rede te brengen, omdat hijzelf aanvankelijk van de onschuld der gravin overtuigd was. Na veel moeite gelukte het hem, een verzoening tot stand te brengen, maar toen kwam er – bij een ander proces – zóveel aan het licht, dat de verhouding voorgoed bedorven was en de stadhouder zijn oren bijna niet kon geloven. Hij betuigde zijn spijt dat hij zich zo diep in de kwestie had gemengd. Filippa Sidonia kon nu niet meer op het kasteel wonen, maar bleef het haar man met allerlei eisen lastig maken.⁵ Dit alles greep Floris sterk aan, hij verouderde snel, trok zich uit de meeste zaken terug en toen Jan van Nassau uit Gelre vertrok en door de huichelachtige graaf Willem van den Bergh werd opgevolgd, verloor Floris daarmee de laatste ware vriend die hij onder de hoge adel had. Het contact met Oranje was nooit zeer innig geweest, al ontzag de prins hem nu wel wat. Floris' pro-Engelse gezindheid strookte niet met de plannen van de Zwijger, en bovendien ontbrak het Floris aan tact en verstand om in de politiek met vrucht te kunnen werken. Zijn familieleden werden van Staatse zijde gewantrouwd: niet alleen de Dame de Glayon die hij naar Culemborg had gehaald, maar ook de graaf van Rennenberg was fel Rooms-Katholiek en deze laatste, stadhouder van de noorde-

„ab Horst” of „Cuppen” en spreekt daar niet over „Michaëlis”, doch onderstelt toch wel dat het dezelfde persoon was als de Jacobus uit 1566.

³ Trosée blz. 98 zegt ook dat Jacobus Michaëlis in 1566 te Culemborg als reformatorisch prediker gewerkt heeft.

⁵ Monografie over dit geval: Trosée blz. 94-160.

lijke gewesten, verklaarde zich in maart 1580 plotseling voor Parma. Dit „verraad”, zoals het door de Calvinisten werd gevoeld, schokte de gemoederen hevig, en was allerwege aanleiding tot verscherping der tegenstellingen, waarvan de Rooms-Katholieke geestelijkheid het slachtoffer werd. In Culemborg bleef het merkwaardig rustig – begrijpelijk als men bedenkt hoe alle aandacht van Floris op zijn huise-lijke ellende was gericht. Vanaf september 1579 interesseerde nòch de Reformatie, nòch de staatkunde hem. Pas langzaam – na ongeveer een jaar – keerde die belangstelling terug. Of hij in deze, voor hem stellig zeer moeilijke, tijd veel aan zijn predikant Jacobus Postelius heeft gehad, valt wel te hopen, maar is niet waarschijnlijk. Postelius was nogal eens vaak afwezig door ruiling met de Leerdamse predikanten Arnoldus en Johannes Martini. Floris nodigde herhaaldelijk Johannes Leo uit Zaltbommel uit. En vooral zocht hij nauw contact met zijn oude vriend Herman Moded, die juist in 't begin van 1580 als predikant naar Utrecht kwam. Zijn bezoeken waren de graaf „sunderling aengenaem”. Ook Jacobus Michaëlis vertoefde nog te Culemborg.

In 1581 vertrok Jacobus Postelius naar Den Briel, vanwaar hij vier jaar later naar Duitsland zou terugkeren. Zijn werk werd voorlopig waargenomen door Jacobus Michaëlis, door de Schalkwijkse predikant Matthias van Stralen, en door Johannes Martini die van Leerdam uit gemakkelijk Zijderveld kon bewerken. Spoedig hierna vertrok Jacobus Michaëlis, waarschijnlijk het Gelderse in, waar hij in 1583 op een synode te Doesburg als assessor optrad. Het duurde nog lang voordat men financiëel van hem af was.

De Culemborgse predikantsplaats werd nu bezet door Wilhelmus Niger. Kwam Postelius van verre, Niger van zeer nabij. Hij was namelijk monnik in het klooster Jerusalem geweest. Zijn familie woonde in Zoelmond en Ravenswaay en „geneerde” zich daar „mit bauwerije”. Jaren later – in 1630 – verklaarde een oud vrouwtje, dat zij zich nog best herinnerde dat „Nigger predicant alhier is geweest, ende in tijde, dat de geestelyckheit alhier domineerde, was moninck in 't Jerusalemse clooster ende hebben aldaer sien doen sijn eerste misse”.¹ Hij was zelf gehuwd met Fegina Lauwerens. Omstreeks 1580 moet hij ook te Tiel hebben gepreekt.² De graaf kende hem een honorarium van f 400 jaarlijks toe.

¹ *Rechterlijk Archief Graafschap Culemborg* 238, certificatiën 1618-1635 fo. 162 en 162vo.

² NAKG, Nwe serie, IX, 1912, blz. 311.

³ *Archief Classis Heusden*, no. 1, 1579.

⁴ AHGC 1548.

Het openbare leven in de oude stad en op de Havendijk mocht nu ge-reformeerd heten: de Rooms-Katholieke feestdagen werden niet meer gevierd, in de twee gasthuizen en het weeshuis waren de priesters verdwenen en de altaren afgebroken. In Mariëncroon verbleven nog zusters. Ingewikkelder lag de toestand in de Nieuwstad, waar een pastoor vertoefde – Frederik van Winssen – die officieel door Gelre als coadjutor van Mariënweerd werd erkend en bejegend, en waar bovendien in het klooster Jerusalem nog diensten werden gehouden. Op de dorpen Everdingen en Zijderveld ontbrak eveneens een Calvinistisch predikant. Al in 1579 had de classis geprobeerd er Lambertus Bracht te krijgen, maar het stuitte af op geldgebrek.³ Eindelijk zond de graaf er „schoolmeesters om te lesen in de kercke” heen.

Burgemeester Otto de Man – de rijke beeldstormer – ontving in 1581 volmacht om de kapel op Goilberdingen af te breken en met de steen ervan de stad op enkele punten te versterken.⁴ Hoever hij van die toestemming gebruik maakte, is onbekend: een ruïne van de kapel bestond nog in het begin van de achttiende eeuw.⁵

Vlak voor de vastentijd van 1582 achtte Floris het gewenst, uitdrukkelijk „steecspelen, mommerijen, gansen te steecken ofte te trecken... danseryen ende allerhandt vastelavontspel” te verbieden.⁶ Maar dergelijke gewoonten waren moeilijk uit te roeien en het verbod moest nog wel eens herhaald. Het tekent deze tijd dat een monnik van Mariënweerd, Heer Willem Budding, broer van de beruchte Culemborgse kanunnik, als schilder gaat werken en in 1583 een grote opdracht aan de voorgevel van het stadhuis krijgt.⁷

Van de oorlog, die sinds de komst van Parma eind 1578 en vooral sedert de ommezwaai van Rennenberg in maart 1580 weer in volle hevigheid werd gevoerd, bemerkte Culemborg minder dan in de Spaanse tijd. In het zuiden beschermden Zaltbommel, Tiel en Buren, in het westen Gorkum, Leerdam en Vianen voor Parma's troepen. Alleen door de Betuwe kon soms van Nijmegen uit gevaar dreigen. Maar de stad lag ver genoeg achter het front. Vandaar dat men er weinig voor voelde, Staats garnizoen in te nemen. Culemborg kon zichzelf wel redden, zo werd er gedacht. De graaf poogde zijn gebied zoveel mogelijk onafhankelijk – zelfs min of meer neutraal – te houden

³ Voet blz. 310.

⁴ OAGC 78.

⁷ L. Sillevius-P. J. W. Beltjes, *Bouwgeschiedenis*, 1939, blz. 17-20. In 1580 telt Budding nog mee bij de kloosterlingen: AAU XXIV, 1897, blz. 374, 386 vlg.

en besefte niet dat hij het gaandeweg in een onvruchtbaar isolement plaatste tegenover de geuniëerde gewesten. In kerkelijke zaken hield hij zich aan de besluiten van de Gorkumse classis en zijn predikant – Niger – presideerde haar vergaderingen herhaaldelijk.

Geleidelijk werd het de Rooms-Katholieke inwoners steeds moeilijker gemaakt om hun godsdienstoefeningen te houden. In Gelderland waren die diensten sinds 29 januari 1582 verboden.¹ De officiële Culemborgse publicaties uit deze jaren bevatten een dergelijk verbod niet, maar het is wel mogelijk dat graaf Floris zich bij de Gelderse bepalingen heeft aangesloten. Hij had indertijd de diensten in de Nieuwstad nog vrijgelaten, maar de abdij van Mariënweerd, waarmee de Janskerk nauw verbonden was, verloor in deze jaren nagenoeg alle invloed. In 1583 werden er van dit klooster, om de schulden te kunnen voldoen, meer dan duizend morgens land te Culemborg verkocht!

Na de dood van Oranje waagde Floris zich weer eens in de politiek, vermoedelijk meegesleept door Moded, die zijn trouwe raadsman was geworden. De komst van Leicester werd door de Utrechtse predikant en de Culemborgse graaf luide toegejuicht. Leicester stelde zich geheel aan de zijde der felle Calvinisten te Utrecht en Floris volgde hem hierin.

In een publicatie van 24 april 1586 eiste hij van zijn onderdanen trouwe zondagsheiliging en verbond daaraan een verbod van Rooms-Katholieke godsdienstoefeningen: „Alsoe die Sondagen geheyliget ende in eeren behoiren gehouden te worden, soe ist dat onse... grave tot Culemborg... doet weten, dat sich die borgers... in de morgenpredicatie op die dage begeven, oft sunst sich stillich binnenshuys houden sullen, om ergernis te verhueden.” Men hoefde dus niet naar de kerk, maar moest dan thuisblijven, want het wandelen „op de merckt oft langs die borchwallen” en het tappen door de herbergiers werd voor die uren verboden. „Ende also men verstaet, dat etlicke alhier verblivende oft insluypende papen sich hueren hantwerq van mismaecken alsnoch niet en ontsien ende schamen, mer sulcx heymelickerwys – alsoick te doopen, te samen geven ende dergelycken – sich ondernemen, wordt een yder gewaerschouwt, dat de scholtis ernstelick ist belast desenthalven vlytich opsicht te dragen, op poene dat de papen hondert cronen ende die toesienders het opperste cleet breucken sullen.”² De woordkeus doet vermoeden dat er al eerder

¹ Maris blz. 216.

² OAGC 78.

³ De posten worden tot 1596 nog genoteerd en van 1597 tot 1659 samengevat aan

een dergelijk verbod was uitgevaardigd, maar – zoals gezegd – dit ontbreekt in het officiële publicatieboek. Misschien waren de geestelijken tevoren mondeling terechtgewezen. Sinds dit jaar werden ook de begrafenisceremoniën en zielmissen in de Janskerk niet meer uitbetaald, onder het voorwendsel dat „de kerck dit niet heeft kunnen opbrengen”.³ Er valt dus wel wat voor te zeggen dat in de Nieuwstad de Rooms-Katholieke diensten nog tot 1586 zijn toegelaten.

Eerste slachtoffer van dit verbod was de priester „Dirck van Eck van Malssen” die eind juli uit de stad verbannen werd, op aandringen van Moded en Niger.

Toen tijdens Leicesters afwezigheid de Utrechtse magistraat de kerkelijke goederen los wilde maken van de „geëligeerden” – d.w.z. de kapittels – en deze kanunniken hun politieke invloed ontnemen wilde, stemden Moded en Floris van harte daarmee in. Doch van die hele zaak kwam niets terecht en het maakte alleen dat Floris nog meer geïsoleerd kwam te staan.

Moeilijke tijden volgden. De winter viel vroeg in – al op 10 november 1586 – zodat de Lek „op den 23. desselve maent is gaen leggen, alsoo dat men op den 25. met wagen en paerden is overgereden”. Gemakkelijk konden de Spanjaarden over de bevroren rivieren het land binnendringen; daarom moesten de burgers de stadsgrachten openhakken en extra wacht houden. Plotselinge dooi – al op 1 december – bracht tijdelijk verlichting, maar in februari 1587 brak de Waaldijk bij Bemmelen door en zo vernietigde het water alle gewas. „Ja, is in den selven jare soo een verdrietighen somer geweest als by menschen gedencken is gehoort; maer niet alleen met het water, dan oock een swaren oorlogh ende crijgsvolck dat wy binnen hadden; ende noch soo een dieren tijt int coorn ende in alle waren, dat niet t'omschryven is. Is oock hetselve water tot vier reysen toe op den voornoemden somer inne gecomen, soodat onse borgerie, die hem met beesten geneerden, over den Diefdijck soo int lant van Vyanen als van Leerdam, soo van wey ende hoy moste versien... Syn oock veel appelenboomen die int water stonden, omgewaeyt. Voorts sijn in deselve somer soo int Lant van Bueren, Culenborgh ende de Linge langs, alle de elsen, essen, pruymen, kerssen, haselen ende flierboomen van den inbreuck uytgegaen: de schade was onuytsprekelijck”.⁴ Burgemeester Gerrit Vremdt is blijkens deze beschrij-

het begin van de kolom: „eerst volgens voorgaende reeckeninge plag men den pastoor dezer kercke te betaelen verscheyde memorien”.

⁴ BM Gelre, XLIII, blz. 163 vlg.

ving wel onder de indruk van alle ellende geweest! Garnizoen, watersnood, misoogst – allemaal gevolgen van de oorlog, want hoe kon er ooit aan de Overbetuwse dijken gewerkt worden zolang Nijmegen Spaans en Arnhem Staats was?

Ook politiek maakte Culemborg een droevige tijd door. De Staten-Generaal grepen krachtig in, toen zij ontdekten dat binnen Culemborg geld werd aangemunt op Floris' naam en op die van de uitgeweken Staten der Groningse Ommelanden: dat was immers een vorm van valsemunterij die de centrale regering geenszins kon toelaten. De Utrechtse Staten twistten met de graaf over de jurisdictie in Honswijk en over het innen van de tienden der Utrechtse kapittelgoederen die onder Culemborg lagen; ook hier werd Floris op zeer gevoelige en kostbare wijze aan zijn verstand gebracht dat hij geen politiek op eigen houtje kon bedrijven. Men ontzag hem nog om zijn verleden; de Gelderse kanselier Leoninus probeerde hem nog zoveel mogelijk te beschermen. Maar zolang mensen als Moded en Prouninck te Culemborg gehoor vonden, bleef de verhouding met de Utrechtse regering bedorven.

Onder zulke omstandigheden moest Niger te Culemborg werken. Al te gemakkelijk had hij het niet. Soms kreeg hij geen honorarium zodat hij daarover op de classis zijn beklag deed en de Zuidhollandse synode er in 1590 zelfs de Staten-Generaal in wilde mengen.¹ In 1595 moest de classis er opnieuw aan te pas komen. Blijkbaar waren er moeilijkheden ontstaan tussen Niger en de oude graaf. De predikanten uit de Gorkumse classis kwamen sinds juni de diensten in Culemborg waarnemen. De classis oordeelde dat het niet wenselijk was dat Niger langer te Culemborg zou blijven. Drie predikanten, waaronder Johannes Leo, poogden te bemiddelen, opdat Niger tenminste een goed getuigenis uit Culemborg mee zou krijgen, waarmee hij elders een plaats kon vinden, en opdat hij het achterstallige honorarium alsnog ontvangen zou. Het eerste lukte: zijn attestatie vermeldde hoe hij vijftien jaar in Culemborg had gewerkt. „comende wt de lofflycke Palz” als zoveel andere ballingen. Maar de classis wilde op honorering van Niger niet verder aandringen: men moest ook nog voor de waarneming van het dienstwerk in deze vacature geld van Floris los zien te krijgen en blijkbaar achtte de classis Niger niet onschuldig aan de gerezen wrijving. Gebelgd daarover sprak de predikant

¹ Reitsma-Van Veen II, 1893, blz. 380.

² *Archief Classis Heusden*, 2, Acta, 1588-1618.

³ AHGC 4601.

boze woorden over zijn ambtgenoten, die hij echter op de vergadering binnen Gorkum in september 1595 moest intrekken, schuld „bekenkende met tranen ende groot weemoedicheit, alsoo dat hy, deur weemoedicheit weynich woorden” gebruikte.² In november vertrok hij uit Culemborg naar Schelluinen. „Den bekeerden sondaer” noemde de graaf hem schamper bij zijn vertrek.³ Hij stierf te Schelluinen in 1604.

Te Culemborg zag men uit naar een opvolger. Druk werd gecorrespondeerd, vele namen werden genoemd. Tenslotte werd Petrus Hackius uit Leiden gevraagd, eens naar Culemborg te willen komen. Misschien had de jonge graaf, die te Leiden studeerde, hem daar leren kennen. Zeker was hij een geleerd man, die in 1578 „regent van der pedagogie” in het „collegium voor de schamele studenten” aldaar was geweest. Maar hij mengde zich in allerlei twisten en nam daarbij geen blad voor de mond. Toen Sonoy hem in Medemblik dwars zat, noemde hij die een tyran, en de dood van Willem van Oranje achtte hij een straf voor de weelderige maaltijd bij de doop van Frederik Hendrik – staaltje van zijn rechtlijnige theologie! Opmerkelijk was, dat hij steeds voor de rechten der overheid opkwam, en in dat opzicht is hij een „voorloper der Remonstranten” genoemd. Deze karakteristiek is juist, indien men alleen aan het juridische Remonstrantisme denkt. Waarschijnlijk strekte hem dit tot aanbeveling in Culemborg, waar de graaf graag de kerkelijke zaken zoveel mogelijk zelf regelde. Of zou Floris oog hebben gehad voor Hackius’ wetenschappelijke verdiensten? De man had een Bijbeluitgave bewerkt, die in Gereformeerde kring zeer populair was, voordat zij door de Statenvertaling werd verdrongen.⁴ Een beroep naar Culemborg kon hij vrijuit overwegen, daar hij om zijn onhandelbaarheid op 24 oktober 1595 te Leiden was afgezet!

Toch durfde hij het – blijkens een brief van 25 april 1596 – niet aan, om predikant in Culemborg te worden.⁵ Hij achtte die taak al voor een gezond mens te zwaar, en hij was bovendien pas erg ziek geweest. Zijns inziens zouden er te Culemborg twee predikanten moeten komen, vooral als zij ook nog de zorg voor Everdingen en Zijderveld hadden. De graaf zag dit trouwens ook wel in, maar tobde met de financiering. Hackius kwam in elk geval niet en overleed zeer kort daarop.

⁴ *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland*, III, blz. 437 vlgg.

⁵ OAGC 67.

Gedurende de vacature achtte de graaf het wenselijk, zijn plakkaat uit 1586 tegen de Rooms-Katholieken te herhalen, en er een verbod aan toe te voegen om naar de „verdachtige vergadering tot Hagesteyn” te gaan.¹ Het was zaak dat de lege plaats spoedig weer ingenomen werd. Op 28 augustus 1596 werd Hermannus Bergejus als „kerckendienaer” te Culemborg aangenomen.² Hij was dus de predikant die twee jaar later, in september 1598, de bidstonden voor de zieke graaf moest houden. Op 29 september 1598 overleed Floris op het kasteel, ruim 61 jaar oud. Zijn gelijknamige zoon, net 21 jaar en nog ongehuwd, volgde hem op. De generatie, die zelf nog in de roerige jaren had meegestreden, werd vervangen door een geslacht dat het Rooms-Katholieke verleden alleen uit zijn jeugd kende.

De nieuwe graaf was een geheel ander mens dan zijn vader. Hij miste diens interesse voor godsdienstige kwesties, wilde de Calvinisten ook wel terwille zijn, maar alleen als zijn rechten geëerbiedigd bleven. Het was weinig aan hem te merken dat hij door Moded en Prouinck was opgevoed. Zijn Rooms-Katholieke onderdanen hadden zelden over hem te klagen. Oogluikend liet hij hun veel vrijheden. Een van zijn raadslieden, Johan Meerhouts, was en bleef Rooms-Katholiek en had op hem grote invloed. Het huwelijk van de graaf in 1601 met Catharina van den Berg bleef kinderloos.

In het begin van zijn regering nam hij twee belangrijke besluiten. In Zijderveld mocht een predikant beroepen worden en de tweede predikantsplaats te Culemborg zou eveneens vervuld worden. Allerlei financiële regelingen trof hij hiervoor. Jan Willemsz van Loenen werd in 1603 door de classis geëxamineerd en te Zijderveld bevestigd. Minder ingenomen was de Zuidhollandse synode met degene die door de graaf tot collega van Bergejus was bestemd. Bergejus zelf had de vrede in Culemborg weten te bewaren, al ergerde hij zich wel aan de grote vrijheden die de Rooms-Katholieken er genoten en al had hij in 1605 wat wrijving met de kerkeraad gehad. Doch de classis vond „de kerck tot Culemborg in een taemelicken goeden stant”.³ Dat zou nu, dacht men, door de tweede predikant niet verbeteren, maar verslechteren. Want de graaf had het oog laten vallen op de predikant van Ingen, Adamus Billichius.⁴

¹ OAGC 79, 29 mei 1596.

² AHGC 4616.

³ *Archief Classis Heusden*, 2, acta 1606.

Deze Billichius had indertijd gestaan te 's Gravenzande, was daarna op Wieringen en voorts nog te Montfoort geweest. Het hof van Holland had hem gevangen laten nemen en naar Den Haag brengen, omdat hij tegen de Gereformeerde leer zou hebben geschreven en tot het Rooms-Katholicisme zou neigen. In 1596 werd hij daarom uit Holland, Zeeland en Utrecht gebannen en „inhabil tot eenige dienste verclaert”. Direct was hij naar Gelre gegaan, waar Fontanus, de Arnhemse reformator, hem in bescherming nam en hem overal – ook bij Floris I op 8 november 1596 – aanbeval. De Arnhemse kerkeraad liet Billichius weer tot de dienst toe en spoedig daarna werd hij predikant te Ingen. Daarover was men in Holland zeer ontevreden. Na veel heen en weer geschrijf, kreeg men van hem gedaan dat hij een schuldbelijdenis zou opstellen, die in zijn drie Hollandse gemeenten zou worden voorgelezen.

Nu beriep Floris II hem te Culemborg. Staatkundig was dit onafhankelijk en sterk op Gelre gericht, maar kerkelijk hoorde het tot de Gorkumse classis, tot Zuidholland dus. Zodra de classis en de Zuidhollandse synode er lucht van kregen, dat Billichius naar Culemborg zou komen, besloot men alles in het werk te stellen, om dat te verhinderen. Vertogen werden tot hem gericht om hem aan zijn verstand te brengen dat een vestiging aldaar „niet profytelick” zou wezen: staatkundig zo dicht mogelijk bij de gewesten waaruit hij verbannen was en kerkelijk zelfs daartoe behorend! Niemand minder dan Wtenbogaert zou met Floris II gaan spreken. Maar toen Wtenbogaert te Culemborg kwam, was de graaf ziek – hield hij zich zo? – en daarom moest alles schriftelijk geschieden. Het hielp niets: Billichius schrok niet gauw ergens voor terug en hield nog in 1606 zijn intrede te Culemborg. De Gelderse synode gaf achteraf nu toch maar een attestatie en de Zuidhollandse liet hem al even schoorvoetend toe. Men moest er nu maar het beste van hopen. Inderdaad heeft hij te Culemborg geen reden tot ergernis meer gegeven en vredig naast Bergejus geleefd.

Terzeldertijd vertrok de Zijderveldse predikant naar Heukelom en werd opgevolgd door Julius Eysonius. De stadspredikanten zorgden voor Everdingen. De uitgestrekte Gorkumse classis riep hen soms ver weg, om op vacante plaatsen het werk te doen. Bergejus was zo de eerste die te Vlijmen een gereformeerde preek hield – onder de

⁴ NAKG, Nwe serie, XVII, 1924, blz. 271-294 art. van J. Loosjes over Billichius, vgl. ook Reitsma-Van Veen III en IV.

rook van Den Bosch. Hij werd er in 1610 ook beroepen, doch daarvoor bedankte hij.¹ Voetius zou daar zijn indrukwekkende loopbaan beginnen. Bergejus overleed in 1613, na een diensttijd te Culemborg van bijna 17 jaar. Billichius, de „tweede” predikant – dus eigenlijk van de Nieuwstad – stond nu voor het volle werk, omdat de graaf de vacature voorlopig onvervuld liet.² Wat bewoog hem daartoe?³ In Zijderveld, waar Eysonius in 1609 weer vandaan was gegaan, kwam toch wel een nieuwe predikant, Peter van Nienrode in 1613.

Was het misschien de opkomende storm van Remonstranten en Contraremonstranten, die de graaf huiverig maakte voor het beroepen van nog een predikant zo vlak bij zijn kasteel? Wilde hij voorlopig afwachten welke partij zou winnen? In de omgeving was het zeer onrustig. Niet in de classis Gorkum, waartoe de jonge Voetius behoorde. Daar was weinig Arminianisme. Billichius was geen Remonstrant en Van Nienrode die in Zijderveld stond, deed zich zelfs als een overtuigd Contraremonstrant kennen, zodat hij door de „dolerende” gemeente van Rotterdam beroepen werd. Doch in de naburige classis – die eigenlijk uitsluitend bestond uit de goederen die Anna van Buren bij haar huwelijk met Willem van Oranje had meegebracht en die nu door hun dochter Maria, weduwe van de graaf van Hohenlohe, werden bestuurd – was het een en al onrust: indertijd had daar de meerderheid der predikanten van allen een schriftelijke verklaring geëist, dat men het Arminianisme verwierp, maar hun tegenstanders beklaagden zich bij de gravin die door haar drossaard dit classicaal besluit liet doorstrepen.⁴ Na haar overlijden gingen de raden van haar broer Filips Willem in dezelfde lijn verder, zodat de Remonstrantsgezinde predikanten van Buren en Beusichem zich zeer op hun gemak voelden. Ook in Tiel, Avezaath, Zaltbommel en vooral over de Lek sympathiseerden predikanten met het Remonstrantisme, en natuurlijk kregen ze dan een groter of kleiner deel van hun gemeente mee.⁵ Culemborg vormde dus wel een uitzondering. Zeker werd er over de kerkelijke twisten niet gezwegen en wond men zich er op over de verwijdering van de Contraremonstrant Franciscus Weneri uit Asch door de raden.⁶

¹ A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, I, 1897, blz. 138.

² AHGC 4297.

³ Het kan dus alleen Billichius geweest zijn, die in 1619 Jan van Riebeeck gedoopt heeft. Deze werd op 21 april te Culemborg geboren, waar zijn grootvader van moederszijde, Govert Anthonisz, al in 1603 kerkmeester van de Barbarakerkwas.

⁴ H. C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, II, 1875 blz. 164.

⁵ Waar de leiding van een predikant ontbreekt ontstaat bijna nergens een Remon-

En de graaf zelf? Hij wist hoe er op hem werd gelet – om zijn hoge positie en vooral om zijn vriendschap met Oldenbarnevelt, die herhaaldelijk zijn belangen met gunstig gevolg behartigd had. Zeker had Floris II wel enige godsdienstige belangstelling en kennis, maar hij wilde zich theologisch niet voor een van beide partijen uitspreken. Dat zijn predikanten allen Contraremonstrant waren, pleitte hem al vrij van bijzondere begunstiging der Remonstranten. In zijn brieven somde hij ze op: Nienrode natuurlijk, die nu tot volle tevredenheid van de dolerende gemeente van Rotterdam werkte, „Johannes Verhouwel, burgerszoon” uit Culemborg, die in de „thumb” van Utrecht gepreekt had – en vooral wees hij er op hoeveel Contraremonstranten uit het Utrechtse in zijn graafschap ter kerke kwamen. „Aengaende het point van de hoge predestinatie, hebbe ick altijs bekent ende bekenne noch geern te strecken al te verre boven mijn verstant”.⁷ Hij vond dat men niet moest proberen, al te „curieus” Gods verborgenheden te onderzoeken. Geen gewetensdwang of afsnijding om zulke zaken, liever „soete medicijnen ende applicatien omme te cureren” opdat Gods genade de vroegere gezondheid zou doen terugkeren. Natuurlijk waren er heel wat bijbelteksten te noemen die voor één van beide standpunten schenen te pleiten; voor de Contraremonstranten noemde hij als voorbeelden Handelingen 13 vers 48 of Romeinen 9 vers 11 tot 13 en vers 16 tot 18, voor de Remonstranten Ezechiël 18 en 33 vers 11, Mattheus 11 vers 28, Romeinen 5 vers 6 en 18 en 2 Petrus 3 vers 9. Volgens hem bleek daar al uit, dat men zich niet in een van beide moest vastbijten, maar naar datgene zoeken wat verbond en „ter saligheyt nodich” was. Dat punt was „dat die boetveerdigen en gelovigen versekert sijn van haere predestinacie ter saligheyt – ende ter contrarie dat die onboetveerdigen ende ongelovigen so lange sy so blyven, oorsaek hebben om aen haer saligheyt te twyffelen”.⁸

Het gaat er nu niet om, dit standpunt van Floris II te ontleden en bijvoorbeeld na te gaan of de door hem genoemde teksten inderdaad zo met elkaar in strijd zijn of een voldoende stevige fundering voor de tegenovergestelde meningen bieden. Er blijkt in ieder geval uit

strantse kern. Dit toont aan, hoezeer het Remonstrantisme een theologenbeweging was, en hoe geestelijke leidlieden belangrijker zijn dan dogmatische, politieke of economische factoren voor de godsdienstige kleur van plaats of streek.

⁶ Na 1619 werd hij door de classis te Beusichem geplaatst als opvolger van de Remonstrantsgezinde predikant aldaar.

⁷ Schotel blz. 189. Groen, *Archives*, IIe Serie, II, 1858, p. 562s.

⁸ OAGC 2026 blz. 5801-5810.

– als deze memorie tenminste van zijn hand is en Billichius hem niet behulpzaam is geweest – dat hij zich toch ernstiger met deze kwesties heeft bezig gehouden dan bijvoorbeeld Maurits. Al te ernstig toch ook weer niet. Want in de correspondentie van Floris II met zijn „vetter” Jan van Nassau-Siegen klinken andere klanken. Deze haalde een uitlating van Floris aan, die eens te Arnhem gezegd zou hebben dat hij wilde „das solche theologen, so dergleichen unterstunden, alle in einem schiff saszen, und in die Indien verschickt würden undt nimmer keiner zu tag kame”. Dat wilde hij laten gelden voor de predikanten van beide partijen. Volgens Floris was het beter, „einfeltig zu glauben und wohl leben, dan in den schrift zu philosophiren, die gewiszen irre zu machen undt die Kirche zu trennen”. Zou hij beseft hebben dat aanhangers van dit standpunt een halve eeuw eerder nimmer de kant van de Reformatie gekozen zouden hebben? Zijn Nassause neef was het roerend met hem eens: „uns umb so subtile quaestiones nicht viel bemühen, undt hoffen doch in den himmel zu kommen”.¹ Ook in ander verband opperde Floris dit plan om de predikanten „met eenige caraquen . . . naer d’Indien” te zenden, tot heil van het volk.²

Met dergelijke uitspraken hield de graaf zich op de vlakte. Maar de politiek dwong hem tot een keuze. Men beschouwde hem als geestverwant van Oldenbarnevelt, en daarom werd hij op 4 april 1617 door de Gelderse landdag met enkele anderen als gedeputeerde van het Nijmeegs kwartier ter Staten-Generaal afgevaardigd. Van deze benoeming gaf hij zowel Maurits als Oldenbarnevelt kennis, maar de eerste antwoordde hem niet. Een beslissing ontweek hij, maakte eerst een lange reis naar Duitsland en hoefde zich dus niet uit te spreken toen in oktober 1617 de Staten-Generaal besloten tot het bijeenroepen van een vrije, algemene synode. Floris keerde in november pas uit Duitsland terug. Eind januari 1618 vertrok hij naar Den Haag, voelde zich er allerminst op zijn gemak omdat men hem als partijganger van Oldenbarnevelt beschouwde, wat hij misschien in zijn hart ook wel was, en reeds half maart nam hij afscheid om naar de Gelderse landdag in Arnhem te kunnen gaan. Daar bleek de stemming nu geheel ten gunste van Maurits te wezen, en met slechts een zeer kleine meerderheid werd Floris als gedeputeerde gehandhaafd. Men vertrouwde hem niet: er werd gefluisterd dat Oldenbarnevelt van plan was geweest, hem in plaats van Maurits tot stadhouder van Utrecht aan te stellen.

¹ Groen, *Archives*, IIe Serie, II, 1858, p. 558-564.

Floris merkte wie aan de winnende hand was. Hij besloot zich van Oldenbarnevelt los te maken. Al zijn adellijke relaties zette hij aan het werk om weer in de gunst van Maurits te komen. Dit lukte nog in het voorjaar. Maar de prins achtte het beter, dat Floris zich enige tijd ver buiten de binnenlandse twisten zou houden. Een mooie gelegenheid deed zich voor, toen de bemiddeling van de Staten-Generaal werd gevraagd in een conflict tussen de koning van Denemarken en de Hanzesteden. Een gezantschap zou daartoe naar het noorden reizen. De graaf van Culemborg werd als lid hiervan benoemd. Eind mei vertrok hij en kwam pas begin augustus met bevredigende resultaten terug. Intussen had Maurits in Utrecht de wet verzet en begon hij overal de laatste tegenstanders van zijn plannen weg te werken. Floris hield zich angstvallig binnen Culemborg en wilde de vroegere vrienden zelfs niet meer kennen. Toen na de gevangenneming van Oldenbarnevelt eind augustus er aan Floris gevraagd werd, of enkele Arminianen uit Utrecht in zijn graafschap wel een toevlucht zouden kunnen vinden, briefde hij dit direct aan Maurits over. Aan een van Oldenbarnevelts klerken weigerde hij asyl. En toen de voormalige hofprediker Wtenbogaert op 13 november 1618 hem verlof verzocht in Culemborg te komen wonen, werd hem dat niet toegestaan, hoewel Wtenbogaert terecht geschreven had: „ik ben geen banque-routier, noch die iemandt hebbe te cort gedaen in 't minste”.³

Al die tijd vertoonde Floris zich niet in Den Haag. Pas na uitvoerige instructies van Maurits te hebben gevraagd, ging hij in mei 1619 naar de Gelderse landdag. Daarna reisde hij verder naar Wittem in Limburg, waar hij bleef tot de vonnissen over Oldenbarnevelt en de andere tegenstanders van Maurits waren uitgesproken. Eind juli 1619 keerde hij terug, nam weer zitting in de Staten-Generaal en handelde er voortaan geheel zoals Maurits van hem verlangde. De reis naar Denemarken had de diplomatieke talenten van Floris aan het licht gebracht. Vooral onder het stadhouderschap van Frederik Hendrik vertrouwde men hem belangrijke opdrachten toe.

Zijn politieke ommezwaai van 1617 tot 1619 kan inderdaad ook wel „diplomatiek” heten, maar dan niet in gunstige zin. De manier waarop hij de onafhankelijke positie van zijn graafschap verloochende tegenover Wtenbogaert of tegenover Oldenbarnevelts klerk, valt niet goed te praten. Wel dienen we te beseffen dat de situatie gecompliceerd was. Oldenbarnevelt had indertijd allerlei zaken voor Floris II geregeld en beschouwde hem daarom als een medestander. Was de

² OAGC 2026.

³ AHGC 695.

graaf dat werkelijk? Hij wilde zich in geen geval in een positie tegenover Maurits laten dringen. Ook aan diens huis had hij verplichtingen; de stadhouder was in Buren en IJsselstein min of meer Floris' buurman; ook de hoge adel stond aan Maurits' kant. Dit waren voor Floris punten van ernstige overweging. Partijman was hij niet – hij had in zijn jeugd al genoeg ellende gezien doordat zijn vader direct in een of andere zaak te enthousiast meedeed. In dogmatisch opzicht wilde hij zich niet voor een van beide kanten uitspreken. Maar in dit conflict spraken nog zoveel andere factoren mee: de politieke wrijving tussen Maurits en Oldenbarnevelt, en kerkrechtelijke meningsverschillen. In de oudere generatie zagen we al hoe Willem van Zuylen van Nyevelt en Gerardus van Culemborg elk een andere kant uitgingen: in dogmatische zin waren ze het wel eens, maar Gerardus wilde de kerk de koers aan de staat laten wijzen, en Van Zuylen de staat aan de kerk de wet voor laten schrijven. Kerkrechtelijk wilden de Remonstranten aan de overheid vrij grote bevoegdheid toekennen. De Contraremonstranten verzetten zich daartegen. Zij zagen het eigen gebied van de kerk strakker omlijnd. In kerkelijke zaken had de overheid geen recht, in wereldlijke zaken moest de overheid luisteren – en liefst handelen – naar het getuigenis der kerk. Wanneer de magistraat uit geestverwanten bestond, waren beide partijen geenszins afkerig van de hulp van de sterke arm. De kwesties worden ingewikkelder, wanneer men ontdekt dat de dogmatische en kerkrechtelijke keuze soms met elkaar in strijd kunnen wezen. Het is buiten kijf dat Floris in kerkrechtelijk opzicht voor het Arminiaanse standpunt voelde: dat strookte het meest met zijn belang en hij beriep nooit uitgesproken Contraremonstranten meer, maar predikanten die zijn rechten eerbiedigden. Doch dit wil nog niet zeggen dat hij ook in dogmatisch opzicht Remonstrants is geweest. Dogmatische kwesties op zichzelf hebben bijna nooit de gelovigen in beweging gebracht: steeds zijn zij verbonden met kerkrechtelijke vragen. Daarvan kent de Nederlandse kerkgeschiedenis nog wel meer voorbeelden dan alleen de tijd van 1610 tot 1620.

Natuurlijk wist Floris II wel, dat zijn prestige door zijn angstige houding in 1618 geschokt was. Des te meer hield hij naderhand aan zijn onafhankelijke positie binnen Culemborg vast. Toen de classis Gorkum dan ook op grond van de Dordtse besluiten eiste, dat de schoolmeesters de nieuwe leerregels ondertekenen zouden, meende

de graaf dat de classis zich daarmee iets aanmatigde, waartoe hijzelf alleen competent was. Billichius zat tussen twee vuren en durfde nòch de graaf, nòch de classis onaangenaam zijn. Hij werd voor de classikale vergadering van october 1619 te Gorkum uitgenodigd, samen met de schoolmeester. Billichius excuseerde zich „overmits het quaad weder, syne indispositie en de compste van Syn Genade van Cuylenburg”. Doch de broeders aanvaardden dit niet. Ze hadden wel gehoord dat „syne indispositie – Gode lof – niet groot en was”. Deputaten van de classis begaven zich nu naar Culemborg en vroegen de oude predikant in aanwezigheid van de kerkeraad, waarom hij niet met de schoolmeester in Gorkum verschenen was. Nu antwoordde Billichius ronduit, „dat het Syne Genade niet en hadde belieft voor die reyse”. Na het vertrek van de deputaten schreef hij hun nog, dat zowel hijzelf als de schoolmeester de formulieren wel wilden ondertekenen, maar dat zij zonder voorkennis van de graaf niet uit de stad mochten vertrekken, zelfs niet ter classicale vergadering. De graaf zou zijn schoolmeester tot ondertekening verplichten, als hij dat zelf nodig achtte, maar wenste niet zijn „hoogheid en jurisdictie” door de classis aangetast te zien. Billichius schreef er nog bij, dat deze „imaginatie soo vast stondt by Syn Genade, dat sy se tot noch toe niet en hadden connen weghneemen”.

Bij deze kwestie met de schoolmeester kwam nog een ander punt, namelijk de bezetting van de eerste predikantsplaats. Herhaaldelijk had Billichius om vervulling daarvan gevraagd. Begin 1620 bleek de graaf daartoe bereid. Hij wenste Johannes van Ravenzwaay te beroepen, die, in 1594 te Culemborg geboren, thans predikant te Jutfaas was. Maar over dit beroep raakte de gemeenteleden in tweedracht. Het was maar al te goed bekend, dat Van Ravenzwaay in de voorafgaande jaren nogal Arminiaansgezind was geweest. Wel had hij zich niet vertoond op de vergadering der Remonstranten in october 1618 te Utrecht, maar evenmin op die der Contraremonstranten, die terzelfder tijd was gehouden. Hij had pas in augustus 1619 zich uitgesproken en – net als zijn naburige ambtsbroeders van Schalkwijk, Bunnik, Odijk en Doorn – de canones ondertekend. Zulk een voorzichtige handelwijze was naar de zin van Floris II. Maar de kerkeraad zag er tegen op, Van Ravenzwaay in haar midden te krijgen. Billichius durfde de graaf niet te weerstreven. Uit een volgende classicale vergadering vertrok hij overhaast en excuseerde zich daarna schriftelijk bij zijn ambtsbroeders. De graaf zette vaart achter het beroep van Van Ravenzwaay – temeer nu de Zijderveldse predikant naar Ottoland

vertrokken was en ook in deze vacature voorzien moest worden. De zaak was financieel in orde en Floris meende in Van Ravenzwaay „een bequaem persoon, suiwer in die gereformeerde leer, met wel-sprekentheijt begaeft, van goede leven ende wandel, wel gestudeert” gevonden te hebben. Bovendien lagen de goede „statelicke testimonia” van de Utrechtse classis op tafel.

Daartegen had de kerkeraad geen steekhoudende argumenten, maar het bezwaar was natuurlijk dat Jutfaas veel te dicht bij lag en ieder van de daden van Van Ravenzwaay wist. Allicht was het voor hem beter, van standplaats te veranderen. Maar de kerkeraad wilde liever eerst overleggen met „naburige predikanten” – het woord classis durfde zij tegenover de graaf al niet eens noemen! Toch irriteerde dit verzoek Floris: „wij seggen dat dit niet met Wilhelmus Niger, noch met Hackius, noch met Hermannus saliger, noch met Adamo gebruykelyk was, . . . dat wy ons so veel rechts toeschrijven in kerkelicke saecken in ons gebiet, als Duytsche fursten ende graven in haere jurisdictien”. Dat was duidelijke taal. Door zijn vele familiebetrekkingen was Floris natuurlijk uitstekend op de hoogte met de toestanden in het Duitse Rijk. Hij vergat dat de Dordtse synode niet uit Lutherse, maar Calvinistische gedachtengang had gehandeld en dat hij geen Duitse enclave in de Nederlanden kon vormen. De oplossing die men na veel moeite zou vinden was dan ook niet naar Duits voorbeeld: hij zou voortaan genoeg nemen met de rechten die de Oranjes in hun gebieden hadden – meer macht dan de stadhouder kon hij met goed fatsoen toch ook niet wensen?

Voorlopig namen de moeilijkheden nog toe. In de eerste weken van juni 1620 vernam Floris hoe „enige predicanten uijt het Classis van Gorichum hier sauden komen, om met Adamo nabuerlicken ende vruntlickerwijse van kerkelicke saecken te communiceren”. Dat had Billichius hem natuurlijk verteld en Floris had hem geantwoord dat hij dan wenste „iemant daerbij te committeren om te letten dat niet tot onse prejuditie ende van onse gerechticheyt geschiede”. Billichius vond dit goed, want dan hoefde hij de verantwoordelijkheid in het conflict niet alleen te dragen tegenover zijn ambtsbroeders. Op 9 juni kwamen vijf predikanten bij Billichius. Nadat zij enige tijd samen gesproken hadden, verscheen de schout met de secretaris Wagenaer in de pastorie. De predikanten namen dit direct hoog op en vroegen wat de bedoeling van dit bezoek was. De twee ambtenaren verklaarden, alleen te willen aanhoren wat verhandeld werd. De predikanten waren „ten hoogsten over sukx verwondert”. Zij bemoeiden zich

toch ook niet met overheidszaken? Waarom wilde de graaf dan nu „politicos in haere vergaderingen te senden”? Dat hadden zij niet aan hem verdiend. Steeds had de classis hem gerespecteerd. Een dergelijke vergadering onder toezicht te moeten houden was ongehoord. Inder-tijd was zoiets te Heusden gebeurd, toen daar de Arminianen heersten, met Grevius, die, zo voegden de predikanten er aan toe, „nu in 't tuchthuys gebannen sit”. – Men zou menen, de stem van Voetius hier te beluisteren, die immers een van de vijf predikanten was. – Zij pasten ervoor, dergelijke methoden te aanvaarden: als de graaf niet wilde dat zij te Culemborg vergaderden, was elders plaats genoeg. De schout verduidelijkte toen zijn bedoeling: hij wilde alleen de vergadering bijwonen die deze predikanten samen met de kerkeraad in de consistorie zouden houden. Daartegen kon minder bezwaar bestaan.

In die gezamenlijke bijeenkomst kwam het beroep van Van Ravenzwaay ter sprake. De ouderlingen en diakenen zeiden nu, dat ze eigenlijk tegen hun zin daarin hadden toegestemd. Van Ravenzwaay verweet hun dat ze nu terugkrabbelden, want indertijd hadden ze hem toch eenstemmig beroepen! De vertegenwoordigers van de classis wezen op hun recht, „eenen predicant te presenteren”.

Zo ging de vergadering uiteen en konden schout en secretaris verslag gaan uitbrengen aan de graaf. Deze was zeer verontwaardigd en liet direct „die van de aude ende nieuwe kerkenraet” voor zich komen. Hij verweet hun, dat zij zijn gezag wilden „supprimeren ende schadelicke scheuringe aenrichten”. Hij had toch bij het beroep precies zo gehandeld als zijn vader indertijd en „naer exempel van Palz, Hessen, Nassau, Solms” en andere Duitse streken? Ze moesten nu maar kiezen: als zij Van Ravenzwaay niet wilden, zouden zij het met één predikant moeten blijven doen „als van autz gebruyckelick”. En als zij hun zin doordreven, zou hij zich „met vele litmaeten” van de gemeente moeten afscheiden, opdat zijn rechten geëerbiedigd werden. Dat laatste dreigement herhaalde hij ook tegen de gedeputeerden van de Gorkumse classis: „so iemand hem per force tegen Sijne Genade soude willen stellen, om te seggen dat hij dat tegen Sijne Genade hadde uytgehouden ende doorgedrongen, dat Sijne Genade dat geensins soude gedoogen ende dat daardoor soodanige ontstichtinge ende verwerringe soude ontstaan, dattet soude syn te beclagen, ende dat hy noijt meer tot Cuylenborch ten Avondmale gaan soude”.

De classis besloot dit alles voor te leggen aan de Zuidhollandse synode, die in augustus 1620 te Gouda zou vergaderen, in de vorm

van een tweetal gravamina, een over Van Ravenzwaay in het bijzonder en een ander over het zich onttrekken aan kerkelijke bepalingen in het algemeen. Floris was inmiddels uit Culemborg vertrokken en keerde begin juli terug. Blijkbaar was hij toen tot gematigder gedachten gekomen, want op 4 juli gaf hij aan Billichius en ouderling Govert de Man volmacht om naar de classis te reizen en daar goede nabuurschap en vriendschap te beloven. Billichius ging met een veruimd hart: hij had nog in juni twee keer naar de classis geschreven dat hij niet buiten de graaf om kon handelen. De vergadering te Gorkum in juli scheen dus alle goeds te beloven. Maar toen Billichius en De Man met de brief van Floris in de kring kwamen, was het te laat: de gravamina waren al naar de synode verzonden. De classis besloot toch twee deputaten aan te wijzen die in Culemborg met de graaf moesten gaan spreken. De synode behandelde de gravamina oppervlakkig, omdat zij het beter oordeelde dat deze punten mondeling in Culemborg doorgenomen werden. Intussen hielden Floris en Billichius zich bezig met de vacature in Zijderveld. „Adamus” maakte een concept voor een beroepsbrief. De graaf wijzigde daar een en ander in. De zinsnede „met consent en advies des Drossarts” veranderde hij in „met consent van Syn Hoochgemelde Genade van Cuylenburch, onse genadige Heere”. Dat stuitte ook bij de Gorkumse classis op geen bezwaar. In een volgende zin had Billichius geschreven: „ten overstaen van de Predikanten van Cuylenburch, Vianen etc.” Floris wilde: „Enige nabuyrige Predikanten die Syn Genade voor deese reyse daertoe heeft versocht”. De classis vond deze omschrijving te vrijblijvend, en stelde voor: „Enige nabuyrige Predikanten deeser Classis na ordre der kerke” en toen de graaf daar niet aan wilde: „eenige nabuyrige predikanten, daertoe op 't versoeck van Syn Genade van deese ringh gecommitteert”. Dat leek Floris eerst wel goed toe, maar later weer niet. Toch kwam men zo eindelijk tot elkaar: de classis keurde het beroep van Van Ravenzwaay in het najaar goed, beloofde hem te Culemborg niet met nieuwe „examinaties of disputaties” lastig te vallen, voor Culemborg zouden dezelfde zinswendingen gebruikt worden als voor de gebieden van de prins van Oranje – en de schoolmeesters zouden de canones ondertekenen. Zo was de graaf in zijn rechten gehandhaafd, had hij de predikant die hij wilde, en kon toch ook de classis, onder volhardende leiding van de jonge Voetius,

¹ Het voorgaande wordt even aangestipt door A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, I, 1897 blz. 277. Verder in AHGC 1619-1621; de synodale acta gedrukt bij Reitsma-Van Veen en voor de tijd na 1620 bij Knuttel, in 's *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*,

met voldoening op haar werk terugzien. Alle dreigementen van Floris, dat hij persoonlijk de eerstvolgende classicale vergadering te Culemborg wilde bijwonen, had hij niet uitgevoerd. De classis had trouwens al besloten bij zijn eventuele binnenkomst direct uiteen te gaan en de stad te verlaten.

Helemaal in orde kwam de ondertekening door de schoolmeesters toch niet. Floris liet ze op het stadhuis komen, beëdigde ze dat ze de kinderen zouden onderwijzen volgens de catechismus „uyt Godes heylige woort genomen ende daerinne gegrondet ende consequentelick” hier te lande in de „gereformeerde religie geleert werd” en geen boek te gebruiken die daarmee in strijd waren. Maar van een ondertekening wordt niet gerept.¹

De Rotterdamse synode van 1621 kon met vreugde vaststellen, dat de aanwezigheid van Van Ravenzwaay te Culemborg goed voldeed, te meer nu de graaf het beroepsformulier naar wens gewijzigd had. Een jaar later werd opnieuw over de Culemborgse schoolmeesters gesproken. Hadden ze nu getekend? De graaf zei, dat ze dat ten overstaan van de predikanten gedaan hadden. Maar nu dreef hij door dat de predikanten uit zijn gebied niet meer bij de Gorkumse classis zouden horen, doch zich bij de classis van Buren, die nu toch immers van Remonstrantisme gezuiverd was, mochten aansluiten. Misschien werkten de wrijvingen van 1620 met de Gorkumse classis bij de graaf nog na. De classis van Buren was indertijd om een dergelijke reden ontstaan: de opvliegende Hohenlohe, die sinds 1595 het graafschap bestuurde, wenste in 1597 al niet meer dat zijn predikanten naar de Gorkumse classis zouden komen omdat die classis zijn gezag niet eerbiedigde. Noodgedwongen stond toen de Zuidhollandse synode toe, dat er dan maar een aparte classis Buren gevormd zou worden, omdat Hohenlohe van geen wijken wist. Dit geschiedde in 1603. Floris II liet Billichius in 1620 al informeren of men in Buren voor aansluiting voelde. En na synodale toestemming verschenen de predikanten uit zijn graafschap sinds 1624 op de classis van Buren – veel gemakkelijker en goedkoper te bereiken en vooral: ook in Buren stond men onder een graaf, de prins van Oranje.

Kleine Serie no. 3; de classicale acta in een omslag met losse ingekomen stukken uit het oud-archief van de Classis Heusden no. 12: *collatie uit de acta van de classis Gorinchem.*

Na de dood van Billichius in 1624 wenste de graaf spoedig een nieuwe predikant te beroepen. Voorlopig werkte diaken Dirck Sas als ziekentrouster, want de pest woedde hevig in de stad. Voor de tweede predikantsplaats vond de graaf Johannes Coetsius uit Nijmegen. Deze had van 1605 af daar gestaan, maar was met twee ambtgenoten in april 1618 wegens Remonstrantisme door de magistraat afgezet. Later tekende hij de akte van stilstand, maar in het voorjaar van 1623 was hij langzamerhand blijkbaar tot andere overtuiging gekomen en ondertekende hij de Dordtse leerregels. Over dit „Nijmeegs accoord” waren de andere Remonstranten diep teleurgesteld. Maar aan Contra-remonstrantse kant konden er nu geen bezwaren meer tegen bestaan, dat Coetsius weer als predikant ging werken. De graaf beriep hem in de zomer van 1624, „vry wat precipitanter ende disordentelic”.¹

Dit beviel een deel der gemeente niet. Konden zij hem zijn Remonstrants verleden niet vergeven? Meenden zij dat hij nog niet op de kansel thuishoorde? Zij dienden klachten in bij de classis en zelfs bij de synode. Doch die vonden op Coetsius niets aan te merken, behalve dat zijn beroep zo overhaast was gegaan. Mogen we die Culemborgers loven, omdat zij dogmatisch oplettender waren dan classis en synode? De lof krijgt een bijsmaak, als men ontdekt dat deze actie tegen Coetsius geleid werd door oud-diaken Dirck Sas, die indertijd als ziekentrouster gewerkt had, maar tegen de tijd van Coetsius' beroep uit geldgebrek ontslagen was. Het zou de laatste keer niet zijn dat een ambtsdrager, die zich gepasseerd voelt, zijn persoonlijke gekrentheid in het dogmatische vlak brengt en dan sympathiserenden vindt. Samen met Sas traden naar voren oud-ouderling Gerrit Jansz Sluter, oud-diaken Pieter Gerritsz en Heyman Aertsz, lidmaat. Ze kregen van de synode geen gelijk. Wel zou Coetsius de onrust pogen weg te nemen door in een preek speciaal de verschillen met de Remonstranten te behandelen. Of daar nog van gekomen is? De synode vergaderde in juli 1625 maar de volgende maand overleed Coetsius reeds.

Nu vroeg de kerkeraad, omdat nog steeds de pest woedde, opnieuw hulp voor Van Ravenzwaay. Zij dacht aan de Everdingse predikant Luardus Meynardi. Floris wilde dat niet. Hij was bang dat Everdingen daaronder zou lijden. Voorlopig stelde hij vanaf 18 september 1625 Jan Willemsz als ziekentrouster aan. Intussen zocht hij naar een op-

¹ AGHC 1621.

² Deze regeling werd voor in het „kerkeboek” van 1662-1736 geschreven, hetwelk berust in het archief van de Kerkeraad der Hervormde Gemeente Culemborg.

volger voor Coetsius. Dat moest geen zwakkeling wezen, want de onrust in de gemeente bleef: de ontevreden lidmaten bleven Van Ravenzwaay diens handelwijze bij het beroep van Coetsius verwijten. Zij wendden zich zelfs tot een predikant van buiten om hun zaak bij de synode te bepleiten, ds Lydius van Oudewater. Maar de synode ging daar niet meer op in. Pas in 1629 kon gemeld worden dat door wederzijdse schuldbelijdenis de zaak in orde was gekomen.

Deze mededeling werd ter synode gedaan door Coetsius' opvolger, dr Josua de la Cave. Deze was te Purmerend predikant geweest en had ook te Leiden medicijnen gestudeerd. Van deze universiteitsstad kwam hij in 1627 naar Culemborg. Zich nogal bewust van zijn inderdaad grote geleerdheid, was hij in de omgang niet gemakkelijk. Nadat Van Ravenzwaay in 1636 aan de pest overleden was, kreeg De la Cave in 1638 Bartholomeus Nicolai Piscator of Visscher van Reeuwijk naast zich. De la Cave was bij het sterfbed van graaf Floris II op 4 juni 1639 aanwezig en sprak bij de begrafenis een zeer doorwrochte en ingewikkelde predikatie uit.

Daar de graaf kinderloos overleed, kwam Culemborg aan Filips Theodoor van Waldeck, de 25jarige kleinzoon van Floris' zuster. Deze was Luthers. Volgens de bepalingen van Floris' testament mocht hij geen wijzigingen in de kerkelijke toestand te Culemborg aanbrengen. Toch rezen er moeilijkheden. De leden van de kerkeraad waren steeds door de graaf aangewezen en hoewel dit natuurlijk geen ideale toestand was, had Floris II nooit reden tot klagen gegeven. Nu echter een Lutherse graaf de leden van de Gereformeerde kerkeraad zou benoemen en daarbij door onbekendheid met de plaatselijke verhoudingen nogal sterk luisterde naar het advies van zijn ambtenaren en predikanten, ontstond een conflict. De Burense classis en de Zuidhollandse synode moesten er weer eens aan te pas komen. Aanvankelijk bleef de graaf op zijn „recht" staan. De synode vond de oplossing, die ook in Buren gebruikelijk was. Bij een vacature voor ouderling of diaken zou de kerkeraad voortaan een dubbeltal opstellen en dat ter goedkeuring aan de graaf voorleggen. Alleen als beide namen hem welgevallig waren, zou de gemeente daaruit mogen kiezen. Ieder jaar zou de helft van de kerkeraad aftreden.² Zo bleef het sinds 1642 gebruikelijk; de kerk had eindelijk het minimum van vrijheid op eigen gebied verkregen.

In 1770 beschreef Bachiene (I,2, blz. 153) dat de kerkeraad bestond uit vier ouderlingen - namelijk twee uit de regering en twee uit de burgerij - en vier diakenen.

In datzelfde jaar publiceerde De la Cave een boek over de taak van de predikant: „Minister Jesu Christi, hoc est descriptio veri fideique pastoris et praeconis verbi Dei”, hetgeen zijn naam als geleerde verhoogde maar hem toch in 1645 niet een zeer begeerd professoraat in Harderwijk bezorgde. Hij moest er voor een door Coccejus aanbevolen candidaat wijken. Heeft hij voor zijn boek, de „eerste pastorale godgeleerdheid in de Hervormde Kerk”¹, op een compliment gehoopt van zijn vriend en ambtgenoot Jacobus Revius? Aan deze Deventer predikant richtte hij in deze jaren een gedicht, waarin hij hem om een antwoord – eveneens in dichtvorm – verzocht.² Revius plakte het in zijn eigen exemplaar van zijn „Over-ysselsche Sangen en Dichten” en schreef er het antwoord, dat hij ongetwijfeld ook aan De la Cave heeft toegezonden, bij:

JOSUA DE LA CAVE. AD POETAM LAUREATUM. D. R.

*Maro van desen tijt, Geleerde Revi s'pen
Wat Geest straelt op mijn geest, oorsproncklijck wt die stromen
Van uwe Helicon, die ick van outs wel ken
Ick voel een geest, een geest poëtisch op mij komen.*

*Wel laet mijn dorre stijl wat schrijven in dit wit
Laet toe een Rauwe inct t'pampier wat te bevlecken
Ick wensch, ick smeeck, ick hoop Apollo soet met dit
Wt uwe nectar soet wat veerskens soet te trecken.*

*Mij staet noch voor hoe dat eertijts in Zeelants slijck
Eenen verloren Jan van Nassouw met veel specken
Ontrent de Mossel plaets, most nemen sijnen wijck
En met niet weynich schandts leelijck van daer vertrecken.*

*O soete Revi s'pen ghij maecten een gedicht
Een vloeient, soet gedicht, dat door al't lant en hoecken
Van den verloren Jan toens als een helder licht
Heeft helpen aerdichlijck de vlucht, en stappen soecken.*

*Eij laet u Musae's nat, mijn wenshende gemoet
Een veersken twee of drij, voor stellen om te drincken
Die soet' Ambrosiam van u geleerde vloet
So sal mijn hert, u eer, en lof altoos gedincken.*

Uit dit briefje van De la Cave blijkt niet onaardig de populariteit van

¹ W. A. P. Smit in zijn uitgave van *Jacobus Revius' Over-ysselsche Sangen en Dichten II*, 1935, blz. 188 noot.

² Vgl. deze zelfde uitgave van Revius' gedichten. Smit drukt het gerijm van De la

de „Postilion, in aller haest uyt-gesonden, om te soecken den verloren graef Iohan van Nassou, den 13 September 1631”, inderdaad een van de meest vlotte en geestige liederen van de Deventer predikant. Hij schreef aan De la Cave een veel beter sonnet als

ANTWOORT

*La-Cave, die den naem van Maro my vereeret,
Al neem ickt, als het is, voor enckel boerterij,
T'is reden dat ick u niet langer schuldich zij,
Maer dat u mildicheyt met woecker tot u keret:*

*La Cave, soo den naem van Phoebus ghy begeret
Den vinder vande lier en vande cruyderij,
Ick geef u mijne stem; want het verwondert mij
Hoe dat ghy alle-bey soo constelijck hanteret.*

*Maer een dinck isser noch dat u veel hooger heft,
Waerinne ghy den roem van Phoebus overtreft:
(La-Cave, dit's geen iock, het is de naecte waerheyt.)
Want Phoebi spreuken sijn vol dubbelsinnicheyt,
Maer Christi reyne leer ghy opentlijck verbreyt
Tot nut van yder, met oprechticheyt en claeheyte.*

Na het schertsend afwijzen van de eretitel „Maro van desen tijd” – dus de vergelijking met Vergilius – geeft Revius aan De la Cave zelf de naam „Phoebus”. Op deze gedachte is hij gekomen omdat De la Cave naast de dichtkunst ook de medicijnen beheerste. Toch is het nog van meer belang wat Revius aan het slot schrijft over De la Cave als theoloog. Want daaruit blijkt dat hij van de capaciteiten van De la Cave een hoge dunk had. Anderen waren van eenzelfde oordeel. De Goudse synode van 1640 was vol of over de fraaie preek die De la Cave ter vergadering hield. Ook stond hij in vriendschappelijk contact met Rivetus en Voetius.³ Maar in Culemborg ging het steeds slechter met hem. Teleurgesteld over het hem ontgane professoraat, werd hij bijzonder ongemakkelijk. Met de magistraat had hij ongenoegen over de plaats van het doopbekken. In de kerkeraad kwam het tot conflicten. Daarbij nam hij geen blad voor de mond. In 1650 moest de Zuidhollandse synode zich er mee bemoeien: de gemeente ging door dergelijk getwist achteruit. De la Cave had in een kerkeraadvergadering de leden uitgemaakt voor „een hoop jongens”. Dat was vreemd

Cave af in deel II op blz. 208, en het sonnet van Revius op blz. 188. De *Postilion* in deel II op blz. 107 vlgg.

³ Arch. Ned. K.G., IV, 1893, blz. 296.

gezegd, vooral tegen Govert Anthonisz die al jaren kerkmeester en ouderling geweest was. De oude man vermaande de predikant tot „eendrachtige ende Christelijke liefde”. Maar De la Cave luisterde niet, „tegen denselven uijtbulderende... smijtende seecker boeck met een furieus gemoet over de taeffel... Waerdoor den voornoemden Govert Thonisson, misnoegt wesende, sijn stoxken daer hij mede gaet, in de hant heeft genomen ende uijt de Gerffkamer is ver-trocken”, zonder De la Cave „in 't minst daermede qualick te beiegenen ofte drijgen”.¹ De opvliegende predikant had eens moeten weten dat zijn bejaarde ouderling later veel groter bekendheid zou genieten dan hijzelf: Govert Anthonisz was immers de grootvader van Jan van Riebeeck, was nog het jaar tevoren getuige bij diens huwelijk te Schiedam geweest en zijn kleinzoon zou in 1652 nog tijdens het leven van de oude notaris, de stichter en eerste commandeur van de volksplanting aan Kaap de Goede Hoop worden!²

Op de synode te Schoonhoven in juli 1650 verschenen afgevaardigden van de Culemborgse gemeente met een lijst, waarop zij 15 bezwaren tegen De la Cave hadden gezet. Er was ook om handtekeningen geleurd: 80 kreeg De la Cave aan zijn kant, maar 100 waren tegen hem. De synode slaagde er in, een twist tussen De la Cave en diens collega Piscator bij te leggen. Maar ondanks de dringende vertogen van Piscator en een synodelid tot de Culemborgers, „riepen meest alle de ledematen, gelyc uyt een monde, dat D. la Cave moste geremoveert worden, of dat het anders onmogelyk was, den brant te blussen”.³

Uiteindelijk besloot de synode dat De la Cave dan maar op kosten van Culemborg verplaatst zou worden. Hij ging naar Rijsbergen bij Breda, waar in een volkomen Rooms-Katholieke streek armoede en grote eenzaamheid hem wachtten. Veel was hij te Breda, waar hij zijn medische werk wat kon voortzetten en zijn vriend Andreas Rivetus in diens laatste levensdagen behandelde.⁴ Hij hoopte nog op een medische carrière aan het prinselijk Collegium Auriacum aldaar, maar daar kwam niets van. Verbitterd en vereenzaamd stierf hij in 1661. Hij was de laatste predikant te Culemborg die persoonlijk nog enige herinnering aan de woelige Reformatietijd had bezeten; vooral door zijn vrouw, die een dochter was van de vroegere „abt” Frederik van Winssen, was hij goed op de hoogte met het Rooms-Katholieke verleden. Zij had nog vele papieren betreffende de abdij van Mariën-

¹ *Recht. Arch. Graafschap Culemborg*, inv. no. 138, civiele processen, proces De Raet-De la Cave.

² In het dichtwerk van W. A. P. Smit *Jan van Riebeeck*, 1952, wordt Govert Anthonisz

weerd in huis, geërfd van haar vader, de laatste „abt”, en moest ze na de dood van haar man uit geldgebrek aan de pastoor van Rijsbergen verkopen.

Sinds het vertrek van De la Cave was te Culemborg de rust weer-gekeerd. Het is trouwens niet bekend of zijn vertrek in verband staat met een oproer in mei 1650 betreffende de maalrechten, waarbij de graaf van Waldeck nogal krachtig moest ingrijpen. Voor de kerkelijke gemeente was een gebeurtenis op 21 mei 1654 schokkender:

„Alsoo Godt Almachtich door zijn onbegrijpelijcke cracht ende oordeel gelieft heeft op Sonnendach... des nademiddachs ten vier uren van den hoogen hemel nederwaerts te stuijren een weijnich blicxem ende daer naer een fellen donderslach als een sterck affgaende roer, daerop datelijck uijt het spitsclood oft appel van den grooten toorn... eerts roock ende soo voorts vlamment vuer is gesien, dat soo vehement, niettegenstaende alle gedane mogelijcke devoiren, is voort-geloopen, sulcx den geheelen toorn niet alleen verbrant, alle de klokken gesmolten, 't uurwerck geseert, maer oeck den geheelen kerck mit alle de ornamenten van orgel ende anders is geconsumeert ende tot assche verbrant...” Daarmee stond Culemborg in het midden van de belangstelling en van alle kanten stroomden de gaven tot herbouw toe. In de leegstaande Janskerk werden voorlopig de diensten gehouden en pas vijf jaar na de brand, in april 1659, kon de Barbarakerk weer in gebruik genomen worden. Nu waren er voor het ongewapend oog weinig herinneringen meer te ontdekken aan de tijd toen de mis er nog werd opgedragen. En onder de bevolking was ook bijna niemand meer, die de periode vóór 1578 bewust had meegemaakt. Men was al zoveel generaties verder en wist niet meer van de enorme veranderingen die de Reformatie in het stadje te weeg had gebracht. Niemand voelde zich meer voor een keuze staan.

Enkele aspecten van die verandering verdienen een afzonderlijke beschouwing. Allereerst de Reformatie van de geestelijke goederen, dan die van de eredienst en daarna de gewijzigde positie der Rooms-Katholieken, terwijl tenslotte de komst van het Lutheranisme binnen Culemborg nog enige aandacht vraagt.

herhaaldelijk sprekende ingevoerd.

³ W. P. C. Knuttel, *Acta Zuidholl. Synoden*, III, blz. 174 vlgg.

⁴ H. J. Honders, *Andreas Rivetus*, 1930, blz. 33.

Juist bij de geestelijke goederen blijkt, hoezeer het de Reformatie er niet om te doen was, iets nieuws te scheppen, maar om tot de oorspronkelijke toestand terug te keren.

Wat was deze? Het „Discours von der administration der Geistlicher guederen”, door stadhouders Jan van Nassau en het Gelderse hof in het voorjaar van 1580 aan de landdag aangeboden, noemt het gebruik „nae der stifter intention unnd eigentlicke meinunge tott den rechten unnd waren Gadesdienst, wie derselven in Gades Woort unns voergeschreven werdt, unnd tho beforderung aller minschen heil unnd selicheit”.¹ Misbruik was in hun ogen natuurlijk het lezen der missen en de vorstelijke staat van de hooggeplaatste geestelijken. Als goed gebruik werd genoemd: voldoende honorering van kerk- en schooldienaren, het oprichten en in stand houden van universiteiten en bibliotheken, van drukkerijen, hospitalen, gast-, wees- en melatenhuizen, en het aanstellen van doctoren, medici en chirurgijns die verplicht moesten worden om rijk en arm te bezoeken. Een centrale administratie was daarvoor het beste.²

Men wil dus de geestelijke goederen niet in particulier bezit terugvoeren. De overheid dient de ware religie te handhaven en ze gebruiken „in pios usus”. Dit begrip „pieuze doeleinden” krijgt een zeer ruime inhoud, nagenoeg samenvallend met „algemeen welzijn”. Toch is dit geen saecularisatie der goederen. Die volgde pas later, vooral in de Bataafse revolutie. Evenmin kan men beweren dat de Reformatorische leer van het algemene priesterschap der gelovigen was uitgevonden om zich van het kerkegoed meester te maken, of dat de verontwaardiging over wat in hun ogen misbruik dezer goederen was, huichelarij was. Waarschijnlijk had het Calvinisme zonder de sterke arm der revolutionnaire overheid en de financiële steun uit de geestelijke goederen nooit veel vaste voet gekregen. Maar dat betekent nog niet dat de zucht naar kerkelijke rijkdommen een belangrijke drijfveer is geweest en met theologische argumenten pover bemanteld. Een man als Jan van Nassau zou ook afgezien van deze financieel-administratieve kwestie, dezelfde theologische positie hebben ingenomen. Doch het sprak vanzelf dat de herontdekking van bepaalde Bijbelse waarheden ook op dit gebied gevolgen moest hebben. Zoveel mogelijk trachtte men daarbij gevestigde rechten te eerbiedigen. „In het algemeen gesproken” bleven „de geestelijke en

¹ Maris blz. 17 vlg.

² Maris blz. 19 vlg.

³ Maris blz. 479.

kerkelijke stichtingen in Gelderland... bestaan. ... Men bracht in den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen slechts die wijzigingen aan, die door het opheffen van het dualisme geestelijk-wereldlijk noodzakelijk waren geworden. Ook op dit terrein ontwaren wij den conservatieven trek, die zoo kenmerkend is voor onze geschiedenis tot den val der Republiek".³

Graaf Floris stond in deze jaren in zeer nauw contact met de Gelderse stadhouder. Jan van Nassau bezocht hem herhaaldelijk. Waarschijnlijk heeft de graaf zich aan de argumenten van de stadhouder gesterkt. In hetzelfde jaar van het „Discours" regelde hij de administratie der geestelijke goederen in zijn graafschap. Hij bepaalde dat zij voortaan door één rentmeester zouden worden beheerd. In die functie benoemde hij Cornelis Thonisz, dezelfde die indertijd bij nacht en ontij met Agneta van Diemen getrouwd was, oom van de latere gouverneur Antonio van Diemen en overgrootvader van Jan van Riebeeck.⁴ Op 12 november 1580 ontving deze een instructie. Hij kreeg zeggenschap over alle goederen, „als namentlick 't capittel, proostie, die vicariën ende beyde die cloosteren", zou met 300 Caroligulden jaarlijks gehoreerd worden, en moest „betalen alle lasten, uyt die goederen ende landen gaende, ende noch dat hem van Syn Genade met expresse ordonnantie ende anders nyet bevolen sal werden te betalen".⁵ Niemand zou zijn prebende in eigen beheer mogen houden. Alles moest in het openbaar verpacht.⁶

Uit deze gecentraliseerde kas ontvingen de nog aanwezige Rooms-Katholieke geestelijken het honorarium waar zij recht op hadden. Waarschijnlijk werd daar al spoedig de eis aan verbonden dat zij moesten beloven hun openbare godsdienstoefeningen te staken. Geheel in overeenstemming met het „Discours" werd ook aan de organist der Barbarakerk en de schoolmeester dat gedeelte van hun tractement uitbetaald, dat zij vroeger van het kapittel kregen. Bovendien kwamen in de rekening de predikanten Jacobus Postelius en Wilhelmus Niger. Hun jaarwedde werd op 300 gulden gesteld, benevens een huurvergoeding.⁷ De graaf kwam echter weer van deze gecentraliseerde administratie terug: Cornelis Thonisz kreeg alleen de goederen van Mariëncroon te beheren. Het klooster Jerusalem ontving weer een aparte rentmeester, evenals het kapittel. De vicarieën met de proosdij kwamen in nog andere handen. Pas na de

⁴ *Jan van Riebeeck, zijn voor- en nageslacht*, 1952, blz. 15, 309.

⁵ AHGC 4601, gepubliceerd BMHG 9, 1886, blz. 474 vlg.

⁶ OAGC 75. ⁷ AHGC 3992.

dood van Floris I in 1598 zijn de administraties – en nu veel geleidelijker – samengevoegd.

Bij sterven of vertrek der vroegere geestelijken kwamen hun prebenden vrij. Dan kon de graaf daaraan de bestemming geven die uit Reformatorisch oogpunt geoorloofd was. Zo werden de goederen van een zevental vicarieën langzamerhand samengevoegd tot een fonds waaruit medicus, rector der Latijnse school, organist, koster en later voor een deel ook de predikanten onderhouden werden.¹ Andere vicarieën in en buiten Culemborg, waarover de graaf zeggenschap had, werden voor studiedoelinden bestemd. Zo geschiedde ook met enkele vrijgekomen kanunniksplaatsen. Men krijgt dus de – in onze ogen wat eigenaardige – figuur dat een knaapje van 6 jaren tot kanunnik wordt benoemd en in het genot van de daaraan verbonden prebende wordt gesteld, terwijl een andere plaats door een bejaarde Rooms-Katholiek wordt ingenomen; zo'n „studiebeurs” omvatte meestal 100 gulden of meer. Van de oude kanunniken was eindelijk alleen nog heer Hendrik Gerritsz over.

Eenzelfde gedragslijn werd ten aanzien van de kloosters gevolgd. Het klooster Jerusalem is vermoedelijk het eerst leeggeraakt. De schaarse kloostergoederen werden gaandeweg bestemd voor de predikantsplaats, misschien wel omdat Wilhelmus Niger indertijd in dit klooster zijn eerste mis had opgedragen en dus financieel als monnik enige rechten kon laten gelden. De voornaamste bron van inkomsten hadden de giften der bedevaartgangers gevormd en die waren na 1578 natuurlijk snel verdwenen. Tot 1601 was Adriaen de Moelre rentmeester en na dat jaar werden de administraties van de vicarieën en de proosdij met die van het klooster verenigd. De gebouwen van het klooster werden verhuurd en vervielen snel. In 1625 werd er nog aan het kerkdak gerepareerd, tien jaar later kreeg rentmeester Aert Hendricxz van Groenendijk vrij wonen in de gebouwen, maar omstreeks het midden der zeventiende eeuw stortte de kerk in. Er werden nog vertrekken verbouwd, koor en torentje hersteld, maar in 1750 ruimde men de laatste bovengrondse resten van het klooster weg.² Mariëncroon rekte het bestaan iets langer. In 1591

¹ AHGC 4601. Meer dan 150 morgens land behoorden hiertoe. Het waren de proosdij, de Joris-, Kruis-, Jacobus-, Andries-, Anthonis-, Crispijnvicarie en die van Onze Lieve Vrouwe ter Blijdschap. Bij dit fonds kwamen nog van Lanxmeer de vicarie, pastorie en pastoriegoederen. Apart bleven de Barbara-, Gasthuis-, Petrusvicarie, die van de Heilige Geest en van Onze Lieve Vrouwe in de Kraam.

² Voet blz. 494 vlg.

waren er nog 14 zusters aanwezig, die ook hun uitkering bleven ontvangen.³ In 1610 waren er nog 11 en in 1623 nog vijf over. Mater was toen Ghysbertken Gerritse, Grietken en Lysken Aerts waren de twee andere geprofeste, en Cornelia van Gellicum en Aelken Peterse de twee ongeprofeste zusters. Zij droegen de kloostergoederen over aan graaf Floris II die haar daarvoor een jaarlijkse alimentatie van 150 gulden toezegde.⁴ De laatste zuster stierf in 1634 en werd nog op kosten van het klooster begraven.⁵ Het nabijgelegen huis, waar eertijds de pater placht te wonen, werd later betrokken door rentmeester Gerrit van Harn en in 1650 aan drost Plettenberg verkocht.⁶ Het convent zelf werd omstreeks 1645 tot grafelijk verblijf ingericht. Toen kwam de schoonmoeder van de graaf er wonen.

Hoe sterk de oude rechten geëerbiedigd werden, blijkt naast het geval van heer Hendrik Gerritsz uit dat van de Everdingse pastoor Adriaen van Oirschot. De graaf – in dit geval nog Floris I – deed alle moeite om hem kwijt te raken⁷ maar slaagde daarin niet omdat het Utrechtse kapittel van Oudmunster er op bleef staan, dat Van Oirschots rechten onaangetast bleven. In 1611 sloot Floris II met het kapittel een overeenkomst, waarbij bepaald werd dat de oude pastoor tot zijn dood toe de pastoralia zou blijven genieten en dat de Culemborgse predikanten voor 100 gulden per jaar in Everdingen dienst zouden doen.⁸ De fondsen reikten niet toe om zowel een pastoor als een predikant te onderhouden. Wel had de graaf een schoolmeester gezonden, Robrecht Jorisse van Hompenburch, die hij uit de Culemborgse geestelijke goederen betaalde, waarschijnlijk uit de opbrengst van de Everdingse vicarie of van het beneficie van de kapel van Goilberdingen.⁹ Toen de pastoor in 1622 overleed, kon er in Everdingen eindelijk een predikant beroepen worden. Het werd Luardus Meynardi uit het naburige Zijderveld. Daar was al sinds 1603 een predikant. Wel vinden we er in 1593 een „predicant”, namelijk Mr Jan Loys, maar die wordt nooit door classis of synode genoemd en heeft er dus stellig niet als Calvinistisch predikant gewerkt. Het was waarschijnlijk de vicaris uit Honswijk die in 1566 zulk een slappe houding had aangenomen.

³ AHGC 4337 vlg.

⁴ AHGC 4610.

⁵ AHGC 4422-4426.

⁶ AHGC 4611.

⁷ OAGC 78; verbanning van Van Oirschot op 20 april 1579.

⁸ AHGC 3371. ⁹ AHGC 4616.

Het „discours” van Jan van Nassau had ook gesproken over scholen, gasthuizen en weeshuis. Wat de inkomsten der school betreft, bleef alles bij het oude. De schoolmeester had ook vóór de Reformatie zijn tractement uit verschillende bronnen ontvangen. Zowel de stad, de armenpot en het Pietersgasthuis enerzijds, als het gezamenlijke fonds der geestelijke goederen anderzijds, droegen daaraan bij.

In de gasthuizen verdwenen de vicarissen. De functie dezer instellingen bleef gelijk. Op de Havendijk kregen de twaalf bejaarden hun uitkering en hielden zij hun vrije woning. Uit de kapel werd het altaar verwijderd. Dat gebeurde ook in de weeshuiskapel, waar in plaats van priesters nu schoolmeesters kwamen. Maar het grote schilderstuk van Deys werd uit de sacramentskapel naar het weeshuis gebracht en behield daar – ondanks alle Reformatie – een ereplaats. In het Pietersgasthuis bleef een „gasthuysmoeder” en een „moeder in ’t cleyn gasthuys” zo in 1587 – al werden ook zieken bij particulieren uitbesteed.¹ De kerk stond leeg. De zolders erboven werden ook vóór de Reformatie al verhuurd. In 1593 kreeg Claes Jansz het hele kerkgebouw in huur. Als hij het dak dichtmaakte, zou hij dat jaar van betaling vrijgesteld worden. Sedertdien werden kapel en zolders steeds verhuurd, totdat – na een mislukt plan tot verbouwing als Latijnse school – er na de Franse bezetting van 1672 een Lutherse kerk van werd gemaakt. De rest van het complex schrompelde langzamerhand in.

Deze gasthuizen en het weeshuis waren als wereldlijke instellingen bij de centralisatie in 1580 apart gebleven. Pas in 1656 werden de administraties gereorganiseerd: één rentmeester bracht sindsdien twee rekeningen uit, een gecombineerde van Pietersgasthuis en Poth, en een aparte van het Elisabethgasthuis. Het weeshuis bleef altijd op zichzelf, met een eigen rentmeester.

Eveneens in 1656 werden de administraties der kerkfabrieken ge-centraliseerd. Waarschijnlijk hing dit samen met de verwarring na de brand van 1654. Sindsdien bracht één kerkmeester twee rekeningen uit, waarbij het overschot van de Janskerk op de rekening van de Barbarakerk werd gebracht. De kerkfabrieken hoorden immers niet tot de „geestelijke goederen”. Het waren wereldlijke stichtingen, geenszins bedoeld tot onderhoud van geestelijke personen, maar juist voor het onderhoud der kerkgebouwen en het verschaffen der be-

¹ OAGC 1310. De mening van A. J. van de Ven dat „omstreeks 1569 het gasthuis van bestemming veranderd” is, dient dus aangevuld: deze verandering was niet definitief. (Inv. OAGC, blz. 8).

nodigdheden voor de eredienst. In de inkomsten veranderde weinig: sinds 1599 moest het klokluiden bij begrafenissen betaald² hetgeen een niet onbelangrijke financiële steun ging betekenen. Het luiden van alle klokken kostte 36 stuivers; een der eersten voor wie dat geschiedde was de prior van het Jerusalemklooster. Bij de begrafenissen werd de parochie-indeling nog wel aangehouden. De Janskerk verviel echter snel, ondanks grote reparaties in 1596³ en 1684, en werd in het begin der 19de eeuw gesloopt.

Bleven de beide kerkfabrieken los van elkaar, de geestelijke verzorging der twee parochies smolt spoedig samen. Dit werd bevorderd door de bijzondere positie van de Janskerk. Door haar band met de abdij van Mariënweerd bleef zij heel lang een „pastoor” bezitten: Frederik van Winssen, die door de Norbertijnen tot coadjutor van de abt van Mariënweerd gekozen was. Deze deed echter geen dienst als pastoor, maar bleef wel in het bezit der pastoriegoederen. De graaf wilde graag een tweede predikant beroepen – zoals de stad immers vóór de Reformatie twee pastoors had bezeten. Maar waar moest hij het geld ervoor vinden? Hij kon toch moeilijk Van Winssen verbannen, te meer daar deze „pastoor” spoedig het habijt er aan gaf en in het huwelijk trad? De man trad evenmin op als predikant, bleef als „administrator” van de Mariënweerdse goederen werkzaam en werd zelfs burgemeester van Culemborg.⁴ Hij was alleen verplicht uit de Lanxmeerse pastoriegoederen 100 gulden uit te keren voor een predikant te Culemborg. Dat was natuurlijk veel te weinig en rentmeester Tobias van Eyck verzocht in 1607 om een bijdrage uit de Mariënweerdse goederen voor de tweede predikantsplaats, waarop immers in 1606 Billichius was gekomen. Het Nijmeegs kwartier, dat toen het gezag over Mariënweerd uitoefende, besloot voortaan uit de Lanxmeerse goederen een groter bedrag te laten uitkeren.⁵ Van Winssen verhuisde naar een ander gebouw dat de abdij binnen Culemborg bezat, en ruimde de pastoriëwoning in voor Billichius. Na de dood van Van Winssen kwam alles in orde. Sindsdien genoot de tweede Culemborgse predikant de Lanxmeerse pastoriegoederen, woonde in de Nieuwstad maar preekte met zijn collega in de Barbarakerk. De Janskerk bleef waarschijnlijk om praktische redenen ongebruikt. Van Winssens dochter trad met een dezer predikanten die de tweede plaats bezetten, namelijk met De la Cave, in het huwelijk.

² OAGC 1552.

³ In 1596 werd er voor meer dan 1000 gulden aan vertimmerd.

⁴ Maris blz. 222.

⁵ AAU XXX, 1904, blz. 213-217.

Tot haar vertrek naar Rijsbergen, waarheen haar man in 1650 werd verplaatst, vertoefde zij dus in haar vaders „parochie”.

Bij de dood van graaf Floris II werden de geestelijke goederen dus inderdaad „ad pios usus” aangewend en hij had in zijn testament bepaald dat dat niet mocht worden gewijzigd. Onder zijn regering waren enkele kanunniksprebenden en een deel der vicarieën als studiebeurzen vergeven. Meestal werden zonen van magistraatsleden of van predikanten daarmee begiftigd, tenminste zes jaar oud en wier studie gericht zou zijn op het bekleden van een ambt in staat of kerk. Een enkele maal werd de weduwe van een grafelijk bediende voor haar zonen begiftigd. Wanneer bloed-vicarieën vrijkwamen, werden gegadigde afstammelingen van de fundator opgeroepen; daaraan hield men streng de hand. Aan het kapittel bleef – nog in 1603 na de dood van Budding – toegestaan, alles zelf te blijven beheren en onderling te verdelen, zelfs de prebenden van inmiddels overleden kanunniken, mits de rentmeester uit het totale bedrag 300 – later 400 – gulden aan de predikant uitkeerde. Min of meer werd deze dus toch de opvolger van de pastoor-deken, over wiens prebende niet meer gesproken wordt, wanneer andere later vergeven worden. Nijger begon met 300 gulden, sinds 1586 ontving hij 400. Uit de Lanxmeerse pastoriegoederen kwam ook een bedrag, door Van Winssen uitbetaald. In 1602 klom het honorarium tot 475 gulden, in 1606 tot 550 – dan dus voor beide predikantsplaatsen – en na 1619 stond het op 600 gulden. Voor het gemis van een woning werd 100 gulden vergoed, classicale reiskosten met 31, en voor een eventueel „vierde kint” nog 50. Ging het kindertal van een predikant dus de drie te boven, dan kon hij op een bedrag van 781 gulden rekenen. De tweede predikantsplaats kreeg het geld wat meer uit de goederen van Mariëncroon en van de Mariënweerdse abdijgoederen op Lanxmeer.¹

Veel veranderde er met de komst van het Waldeckse huis. Direct doet het al vreemd aan, dat hofmeester Adam Gressenich op 15 september 1640 een kanunniksprebende van de nieuwe graaf Filips Theodoor ontvangt, om één der kinderen te laten studeren of op te voeden „die hy by zyne huysvrouw soude moogen comen te verwecken”.² Dat was ongebruikelijk. Prebenden plachten niet toebedeeld te worden aan nog-niet schoolgaande kinderen, laat staan aan nog ongeborenen. Hier gold het dus een vriendelijkheid jegens

¹ AHGC 4601, 4616.

² AHGC 4601.

³ AHGC 4607.

Gressenich: het tractement van een grafelijk bediende werd zo in verkapte vorm uit de geestelijke goederen verhoogd.

Zo blijkt al dat graaf Filips Theodoor zich geheel vrij beschouwde in het beheer van geestelijk goed. In 1644 verklaarden drost Plettenberg, raadsheer De Lange en de zoëven genoemde Gressenich openlijk voor hun zonen, die „kanunniken” in het Barbarakapittel waren – of die kanunniken kleuters waren deed niet ter zake – dat zij aan de graaf deze kanunniksprebenden overgaven, benevens alle goederen en tienden die daartoe behoorden „om daarmede te doen syn vrywille als Syne Genade aigen goed”. Dit verklaarden zij op 25 april. Daarmee vestigen zij de indruk, dat deze studiebeurzen door hun zonen voldoende waren benut en nu maar eens aan anderen ten goede dienden te komen. De volgende dag echter verklaart de graaf dat hij enkele percelen land, toebehoord hebbende aan het kapittel van „Ste Barbarenkerk”, aan deze drie heren opdroeg om voor altijd te bezitten, uit dank voor de goede diensten die zij aan de graaf hadden bewezen.³ Daarmee komt de opdracht van 25 april in geheel ander licht te staan. Er wordt door de graaf niet gesproken over het – naar gebruik – afstaan van een derde deel der inkomsten voor de geestelijke goederen, de zogenaamde „derde voet”. Deze prebenden worden op deze datum inderdaad gesaeculariseerd.

Eveneens in deze jaren reorganiseerde de graaf de administratie. In 1643 combineerde hij de fondsen van het kapittel met die van Mariëncroon en liet daarover door de rentmeester van het graafschap één rekening uitbrengen. Het volgende jaar kreeg deze ambtenaar bovendien op een andere rekening de proosdij, de vicarieën en de goederen van Jerusalem in beheer. Het is niet onmogelijk dat de jonge graaf in de erfenis van zijn oudoom nogal wat schulden aange troffen had en dat hij deze nu op de zuinigste wijze poogde te delgen. Maar het is toch onjuist dat hij daartoe de geestelijke goederen gebruikte, waarvan ruim 300 morgens werden verkocht voor meer dan 200.000 gulden, en dat de opbrengst ervan in de rekening van de grafelijke huishouding werd gestort en niet op de rekening der geestelijke goederen werd gezet.⁴ Het huis van de dekenij was aan De Lange tot woning gegeven en werd in 1647 verkocht aan rentmeester Johan van Vianen.⁵

Erkend moet, dat de predikanten bij een en ander niet te kort

⁴ AHGC 4600, 4615; van de hofmeestersrekening over 1644 ontbreekt het slot (AHGC 1906).

⁵ AHGC 4606.

kwamen. In 1641 verhoogde de graaf hun honorarium met 100 gulden en in 1643 nog met 50, zodat hun „maximum” op 931 gulden kwam¹, voor die tijd en vergeleken met plaatsen van gelijke grootte een zeer hoog bedrag, dat dan ook – en zo iets is typerend – tot in de Bataafse tijd gehandhaafd werd! De twee predikanten van Everdingen en Zijderveld kwamen niet hoger dan 531 gulden.² Predikantsweduwen uit de stad ontvingen 200 tot 250 gulden, die uit de dorpen 100. Een Lutherse predikant werd aanvankelijk door de graaf uit eigen middelen met 300 gulden gehonoreerd, ontving sinds 1664 uit de geestelijke goederen 500 gulden; dit bedrag kwam sinds 1677 op 600, in 1701 op 650 en in 1703 op 750 gulden. Op dat laatste peil bleef het verder.

Het was dus de graaf er niet om te doen, de kerkelijke belangen te verwaarlozen of op kerkelijke uitgaven te bezuinigen. Doch hem kan wel verweten worden dat hij de geestelijke goederen teveel „als Syne Genade aigen goed” beschouwde en naar goeddunken daaroverbeschikte. Van het heffen van de „derde voet” op de uitgegeven vicarieën kwam heel weinig terecht. In omliggende streken werd daaraan veel beter de hand gehouden, doch hier wreekte zich de onafhankelijke positie van Culemborgs souverain. De Leidse synode van 1649 vreesde dat door de verkoop van geestelijk goed binnen Culemborg tekorten zouden ontstaan. Maar deze ongerustheid werd weggenomen: tekorten op de rekening der geestelijke goederen werden gedekt uit de rekening der grafelijke domeinen. Het was immers dezelfde ambtenaar die beide fondsen beheerde? Sinds 1651 administreerde hij op één rekening, het kapittel, de vicarieën, de proosdij en de twee kloosters. Het onderscheid in de afkomst der goederen was al gaandeweg verdwenen, vooral door de massale verkoop in 1643 en 1644. Toen de Franse bezetting in 1672 het graafschap opnieuw met een geweldige last had bezwaard, liet graaf Georg Friedrich van Waldeck nauwkeurig onderzoeken, waar nog wat te halen viel. Hem bleek dat veel goederen uit de geestelijke fondsen vervreemd moesten zijn in de laatste halve eeuw. Naar de letter van het testament van graaf Floris II kon hij die goederen wel terug gaan vorderen, „edoch willende niet uytvoeren ons hoochste recht” liet hij alleen een jaarlijkse belasting heffen van 1 gulden per morgen verkocht land, en van donaties 2 gulden. Die kon hij natuurlijk alleen invorderen voor zover die goederen binnen zijn graafschap lagen.³ Een tweede aderlating onder-

¹ AHGC 3063.

² De Reformatie in de dorpen over de Lek heeft weinig meer met Culemborg te maken: Honswijk was in 1615 aan Utrecht gekomen. De Culemborgse rechten op

gingen de geestelijke goederen door grote verkopen van land in de eerste tien jaar der 18de eeuw. De koopsom kwam toen op de domeinrekening.

Het proces van opneming in de grafelijke goederen werd voltooid in 1767. Toen gelastte de raad van de prins van Oranje – in die jaren graaf van Culemborg – dat voortaan de grafelijke rentmeester één rekening moest uitbrengen, waarin hij de oude graafschapsadministratie, die der geestelijke goederen en die der Burense bezittingen moest verenigen. Dit was een louter administratieve maatregel. Sinds 1710 had het eigenlijk al geen zin meer, de sterk in aantal geslonken geestelijke goederen apart te verantwoorden.

Van Jan van Nassau's „discours” was aanvankelijk in Culemborg dus wel veel verwezenlijkt. Doch dit duurde slechts één generatie. Na de dood van Floris II begon de afbrokkeling, en die verliep sneller dan elders. De pieuze oorsprong der goederen werd veronachtzaamd. De „derde voet” werd slecht geïnd. Het uitgeven der vicarieën en prebenden geschiedde steeds willekeuriger. De controle was zeer nonchalant; daartoe droeg niet weinig bij dat de rentmeester zelf meestal ook een vicarie of prebende in gebruik had voor een zijner kinderen. In nog geen zeventig jaar werden grote complexen verkocht en gebouwen gesloopt. Men kan dus alleen van 1580 tot 1639 met recht van een „Reformatie” der geestelijke goederen spreken. Wat volgde, mocht die naam niet meer dragen.

Ligt bij het geestelijk goed de nadruk op de continuïteit, in de erediensbetekent de Reformatie een duidelijke breuk.

Symbool daarvan is de Beeldenstorm van 1566. Maar toen de graaf twaalf jaar later opnieuw de Reformatie ter hand nam, werden de altaren in de Barbarakerk misschien minder snel en hardhandig, maar even grondig verwijderd. Het gebouw werd nagenoeg leeggehaald. Wat bleef? Het orgel, maar het moest voorlopig zwijgen. Waarschijnlijk stond het tegen de westmuur bij de toren. Enkele gestoelten liet men staan, stellig omdat ze aan gilden of particulieren toebehoorden; zo kon men nog twee eeuwen later een afbeelding van de patrones der kerk op een gestoelte aanschouwen! Maar veel verdween onder de kalk; in 1886 zijn drie memoriestenen teruggevonden: een

Schalkwijk werden in 1647 aan de familie Ram verkocht.

³ AHGC 4601.

tronende Maria met stichters en patroonheiligen, een Gregorius-mis en een Laatste Oordeel – alles heerlijk door de beeldstormers geschonden.

Voor de uitoefening van de gereformeerde religie waren een preekstoel, vanwaar het Woord verkondigd, een bekken, waaruit de Doop bediend, en een tafel op schragen, waaraan het Avondmaal gevierd kon worden, voldoende. Men hield deze drie elementen in de holle ruimte natuurlijk zo dicht mogelijk bijeen: het doopbekken werd aan de kansel bevestigd en de avondmaalstafel werd op vaste tijden daarvoor opgesteld.

Er was ook in vroeger jaren een preekstoel geweest. Behield men die? Zij stond in het middenschip of in het dwarspand, want het koor was immers uitsluitend voor de kapitteldiensten bestemd en met een oxaal van de rest der kerk afgesloten. Of werd dat alles opgeruimd, plaatste men de kansel op het koor en omringde die daar met gestoelten voor de kerkeraad en met een doophek? De koster moest tenminste later voor elke dienst achtereenvolgens „de gestoelten van onsen Gen. Heere ende vrouwe”, van de magistraat, „het coor ende de preekstoel” en daarna alle gestoelten schoonmaken.¹ Deze volgorde, kenmerkend voor de toenmalige verhoudingen, kan er op wijzen dat de kansel op het koor stond. Want als het koor geen functie in de dienst had, hoefde het niet elke week schoongehouden. Maar het kan ook zijn dat men bij de Reformatie de preekstoel midden in het dwarspand zette en met het doophek het koor afsloot.

Aan de kansel waren kandelaars, een zandloper, een lessenaar en een ijzer waarin het doopbekken was gelegd, bevestigd. Bij de vele avonddiensten had de koster het druk met het verzorgen der kaarsen. De zandloper diende om de predikanten op het verstrijken van de tijd opmerkzaam te maken.² Dat was geen weelde. Wie tenminste de grafrede over graaf Floris II doorleest, die De la Cave in 1639 hield – een rede die tenminste 34 dichtbeschreven bladzijden in het Latijn telde, over Prediker 12 vers 5b „Want de mens gaat naar zijn eeuwig huis en de rouwklagers gaan rond op de straat”, met citaten van Democritus en Xenofon maar ook van Hieronymus en Augustinus en nog vele anderen, zelfs in Hebreeuws en Grieks, met rhetorische herhalingen „Eheu, ehéu” – vermoedt dat menig deftig heer bij dit geleerd vertoon van droefheid wel eens naar de zandloper gekeken heeft.³

¹ OAGC 106 blz. 52; 6 mei 1643.

² OAGC 550 (in het jaar 1597).

Op de lessenaar lag een Bijbel. De voorlezer begon om half negen 's zondagsmorgens daaruit voor te lezen „voor die welcke selft niet lesen cunnen”, en de predikant kwam dan om negen uur op de kansel. Toen de Statenvertaling verschenen was, ontvingen beide predikanten in 1641 ieder een exemplaar „by de kerck door last van onsen Gen. Heer vereert”; dat kostte 40 gulden.⁴ Voordien moet er een oudere gereformeerde vertaling gelegen hebben, misschien wel de uitgave die Petrus Hackius verzorgd had.

De preekstoel kan niet hoog geweest zijn, want de predikant bleef er op staan als hij de Doop bediende; het bekken was boven aan de rand van de kansel in een ijzer bevestigd. Misschien stonden de doopheffers op een verhoging of werd het kind omhoog gereikt, maar een hoogteverschil van meer dan een meter is vrijwel uitgesloten. Voor de predikant was dat gemakkelijk: hij hoefde niet naar beneden te komen voor de Doop. In 1647 bleek „het banxken onder de stoel” gerepareerd te moeten worden. „De plaets daer de vrouwen staen” moest „wel versekert” worden. De magistraat besloot, van deze gelegenheid gebruik te maken om de plaats van het doopbekken te veranderen. Het werd nu aan de voet van de kansel aangebracht. Daarover ontstond een hevige twist met de predikanten, vooral met De la Cave. Hij klaagde zijn nood aan de graaf-regent die te Arolsen vertoefde. Want de magistraat had hem gezegd, dat de plaatsing van het doopbekken „politycq” was, een beheerskwestie dus waarmee hij als predikant niets te maken had. Maar de onaangename gevolgen moest hij dragen! Elke winter werd hij „gequelt van strammicheyt der lendenen” en het kostte hem dus moeite, voor de Doop naar beneden te moeten komen. Bovendien kon de gemeente de doopsbediening veel beter zien als die boven van de kansel geschiedde; dat vond hij „stichtich”. Nu moest hij naar beneden komen, zich door de mensen heen dringen die „int gestoelte” zaten om bij het bekken te komen. Wanneer er een huwelijk werd ingezegend ontstond er grote „confusie” want „als den bruijdegom en bruijd knielen om God te bidden, so kunnen sy sich niet mijden, off stoten tegen het gemelde becken aen”. De ruimte aan de voet van de preekstoel was dus niet overmatig groot! Op zijn klachten beval de graaf een onderzoek, waarom de magistraat door de kerkmeester had „doen affsmijten de plaets des Doopbeckens van daer die geweest is boven aent gestoelte 't sedert de Reformatie”. Maar De la Cave verliet Culemborg vrij spoedig

³ De preek niet geheel compleet in OAGC 2026 blz. 5401-5417; de deftige heren bij Schotel blz. 251-253.

⁴ OAGC 565b (jaar 1641).

hierna, zodat de wil van de magistraat wel zal hebben overwonnen.¹

Het doopbekken had dus een vaste plaats, maar voor iedere viering van het Heilig Avondmaal moesten apart tafels op schragen gereed worden gezet. Deze tafels dienden ook om aalmoezen op te leggen en de koster was geïnstrueerd, nòch deze tafels, nòch de „schaballen” uit te lenen.² Het Heilig Avondmaal werd niet dikwijls bediend: aanvankelijk wordt er alleen op hoogtijdagen melding van gemaakt zoals Kerstfeest 1593 en Pasen 1595.³ Voor iedere viering gingen de leden van de kerkeraad bij de lidmaten op huisbezoek.⁴ In de eerste jaren leverde de vader van de latere gouverneur Antonio van Diemen, Meus Anthonisz, de avondmaalswijn, en Aert Roelofsz het brood, dat merkwaardigerwijze „wegge tottet nachtmael” heet.⁵ De bediening op hoogtijdagen sluit aan bij de voorreformatoische traditie die ook het grootste aantal communicanten met Pasen telde. Later werd het Avondmaal vier maal per jaar gevierd: met Kerst, Pasen, Pinksteren en ongeveer eind september.

Van het Avondmaalsgeroi bleven na de brand van 1654 twee zeer fraaie zilveren bekers bewaard. Het kerkelijke wapen – uit 1599 – is er op gegraveerd: „dit stelt vóór een naar links gewende leeuw met een opengeslagen bijbel in de voorklauwen en vergezeld van drie zuilen, geplaatst twee en één”. „De voet der bekers is versierd met een bewerkte rand met leliemotieven”. Zij zijn elk bijna 17 centimeter hoog.⁶ In 1606 zijn zij geschonken, de ene door oud-burgesmeester Hendrick de Moelre en zijn echtgenote Hester de Bruyn, de andere in hetzelfde jaar door de kerkeraad. Hun maker is onbekend. Uit het feit dat vlak na 1654 twee grote avondmaalskannen met lekbordjes op last van de overheid vervaardigd zijn, valt op te maken dat er oudere kannen geweest moeten zijn, die in dat jaar bij de brand verloren gingen.

De koster moest zorgen dat alles gereed stond voor de viering van het „Nachtmael”. Wij vermeldden reeds hoe hij voor elke dienst de banken moest schoonmaken. Dat was niet zoveel werk, want er stonden slechts enkele gesloten banken: voor grafelijk gezin, magistraat en enige aanzienlijken. De andere gemeenteleden stonden, of

¹ AHGC 2901; correspondentie van 1647 en 1648.

² OAGC 106 blz. 52.

³ OAGC 547-548.

⁴ Bachiene deel 1, tweede stuk, blz. 153.

⁵ OAGC 549 en 555.

⁶ BM Gelre, XLIX, 1949, blz. 71-100. *Beschrijving van het kerkzilver der Hervormde*

zaten op losse stoelen. Dit gaf een ietwat rumoerig karakter aan de diensten, en daarom moest de koster in de buurt van de kansel blijven, om alle tumult „van moetwillige kinderen” te beletten. Het spreekt vanzelf dat ook de „drek” moest zijn weggeveegd en alle „dootkistplancken” uit de kerk verwijderd moesten zijn, wanneer de dienst begon. De kerk diende immers ook als begraafplaats! Enkele monumenten getuigden daarvan, zoals de fraaie grote zerk van drossaard Bloemendal, die echter pas in 1659 op het graf van de in 1625 ontslapene werd gelegd, en het epitaaf voor kamerheer Frederic d'Orville uit 1641. Aan muren en pilaren hingen rouwborden van sommige vooraanstaanden en gilden. Er was nog meer kleur in het gebouw: boven de preekstoel hing sinds 1595 een „tafereel”, vervaardigd door Peter van Harn – waarschijnlijk de tekst van de tien geboden of het gebed des Heren –, er hingen kaarsenkronen – zo sinds 1625 een grote van het Nicolaas- of Coopmansgilde, met een afbeelding van de populaire heilige –, en enkele ramen bevatten voorstellingen in gebrandschilderd glas; het Gemeneland van Culemborg schonk in 1635 een raam met het wapen, gehouden door een romeinse „helt”. De koster moest er daarom tegen waken, dat er ruiten werden ingegooid. Voorts had hij nog de zorg voor het klokluiden, het gereedleggen van tapijten en kussens, diende hij de kerkeraad als bode en moest hij maandelijks de spinnewebben ragen.⁷

Het „posityfsken”, het kleine orgel, dat de kerkmeesters voor de Barbarakerk gekocht hadden om na de Beeldenstorm het vernielde grote instrument van Roose te vervangen, had ruim tien jaren de Rooms-Katholieke diensten met zijn klanken opgeluisterd. Aan deze liturgische taak kwam in 1578 een einde. Wat moest men er in een Calvinistische dienst mee beginnen? Nu zong de gehele gemeente, onbegeleid en eenstemmig. De orgels waren niet geschikt om die zang te ondersteunen en de organisten waren er niet toe bekwaam: toen – na jaren – de dogmatische bezwaren tegen dit instrument verflauwden, moesten er nieuwe registers op de orgels worden gebouwd en moesten de organisten een andere techniek leren.⁸

Het orgel had echter ook een profane taak. De stad streefde er naar,

gemeente te Culemborg, door P. J. W. Beltjes, met afbeeldingen. Vgl. ook W. Gelre 28, 1955, blz. 76, catalogusnummer 192; afbeelding p. IV.

⁷ OAGC 106. De stoffering van het kerkgebouw is beschreven door P. J. W. Beltjes in de Culemborgse Courant van sept. 1947.

⁸ Jan Zwart, *Van een deftig orgel*, z.j. blz. 3, W. H. Thijsse, *Zeven eeuwen Nederlandse Muziek*, 1948, blz. 139vv.

het orgel dikwijls te laten horen en breidde het aantal bespelingen uit, ook al was het positiefje niet erg representatief als stedelijk concertinstrument. Na 1578 is te Culemborg het orgelspel eerst geheel stopgezet en ontving de organist zijn jaarloon van zes gulden van stadswege niet meer.¹ Maar omstreeks 1590 krijgen hij en de „blaser” hun geld weer.² Met dit orgelspel van stadswege waren de kerkelijke gemeenten niet ingenomen. Begrijpelijk, omdat het repertoire der organisten bijna uitsluitend melodieën omvatte die òf uit het Rooms-Katholicisme voortkwamen òf een wereldse – en dikwijls vrij lichtzinnige – oorsprong hadden. Herhaaldelijk drongen de synoden er bij de overheid op aan, deze bespelingen op te doen houden of ze tenminste niet zo direct aan de kerkdiensten te laten aansluiten.³ Met anti-muzikaliteit heeft zo'n verzoek niets te maken; het ging veel meer om een ontzien van de zwakke broeder, waarover Paulus in Romeinen 14 en 15 schrijft. Voor die gedachte toonde de overheid zich weinig toegankelijk. Zij wilde de kostbare instrumenten niet renteloos laten staan en was van mening dat de kerkdienaren niets te maken hadden met wat buiten de eredienst in de gebouwen gebeurde. Het orgel was dus even „politycq” als het Culemborgse doopbekken in 1647. De overheid stelde de organisten aan en lette meer op vaardigheid dan op geloof: het Rooms-Katholicisme vormde geen beletsel. Het was al een tegemoetkoming aan kerkelijke bezwaren, dat de organist geen melodieën mocht spelen, die aanstoot konden geven. De magistraat stelde de instructies vast – de kerk had immers geen taak voor hen.

Omstreeks 1619 achtte de stedelijke overheid het moment gekomen om het kleine instrument, waarop mr Willem Jansz omstreeks 1600 en de rector van de Latijnse school, Johan Scholtens omstreeks 1615 gespeeld hadden⁴, te vervangen door een nieuw, dat meer met het aanzien der stad zou overeenkomen. Albert Kiespenninck uit Nijmegen, die daar reeds een groot orgel gebouwd had en bekendheid genoot als vervaardiger van instrumenten te Boxmeer, Dordrecht en Heusden, kreeg opdracht een nieuw orgel voor de Barbarakerk te bouwen.⁵ Het positief moest hij naar de Janskerk overbrengen. Of men er in die kerk veel behoefte aan had? Diensten werden er niet

¹ OAGC 288 over 1581.

² OAGC 543-550.

³ Rutgers, *Acta*, blz. 174, 253, 409, 422.

⁴ OAGC 551-562.

⁵ Vente blz. 91, 111 vlg.

gehouden en van bijzondere bespelingen blijkt niets. Die kerk moest er toch nog 150 gulden voor betalen.⁶ Uit allerlei fondsen kwam het geld bijeen om op 12 mei 1620 Kiespennicks nieuwe werk te kunnen betalen. Toen hij gereed was, besloot men dat hij voortaan zijn eigen product en het positief in de Janskerk jaarlijks voor twaalf gulden zou komen stemmen en onderhouden.⁷ Over Kiespennincks instrument is even weinig bekend als over het oude van Roose. Waarschijnlijk heeft het slechts twee klavieren met aangehangen pedaal bevat: het „hoofdwerk” telde nu behalve een uitgebreid prestantenkoor enkele wijde fluiten, het „borstwerk” klonk meer kernachtig. Zo leren ons tenminste gelijktijdige disposities. Het is in 1637 en 1647 gerepareerd door de Utrechtse bouwer Govert van Pisa – in 1647 werkte hij er zelfs ruim twee maanden aan – doch verdween bij de brand van 1654 spoorloos.⁸

Wanneer werd dit orgel bespeeld en wat werd er op ten gehore gebracht? Daarvan krijgen we een duidelijk beeld in de instructie, die stadsorganist Eustachius Hackart op 26 september 1623 ondertekende; te merkwaardiger omdat we hierin een van de eerste pogingen in de Nederlanden mogen zien om het orgel weer een liturgische functie naast de stedelijke te geven. We weten ook uit andere steden, wanneer het orgel bespeeld werd en welke muziek ervoor verboden was, maar de Culemborgse instructie van 1623 vermeldt daarenboven welke liederen er wèl mochten klinken.⁹

De gemeente zong dus eenstemmig en onbegeleid; de dienst werd alleen met orgelspel omlijst. Onmiddellijk na het klokgelui moest Hackert met het orgel inzetten; de voorlezer had zijn taak vóór het klokgelui verricht. Ook direct na het laatste lied speelde het orgel. 's Zondagsmorgens bracht hij eerst enige verzen ten gehore van de berijming der tien geboden en daarna van de psalm die de gemeente straks aan het begin zou aanheffen. Na de dienst moest hij de melodie van de laatst-gezongen psalm laten horen. 's Zondagsmiddags dienden als inleiding enkele verzen van de berijming van het gebed des Heren of van de apostolische geloofsbelijdenis, zoals die, naar tekst en melodie van Maarten Luther, achter in het psalmboek afgedrukt stonden.¹⁰ Daarna speelde Hackert de psalm die gezongen zou worden.

⁶ OAGC 563b-566f.

⁷ OAGC 408bis. ⁸ OAGC 2198, 565h.

⁹ Enkele instructies bij: B. van den Sigtenhorst Meyer, *Jan P. Sweelinck en zijn instrumentale muziek*, I, 1946², blz. 83-97.

¹⁰ W. J. Kooiman, *Luther's Kerklied in de Nederlanden*, 1943, blz. 155 vlg.

Het naspel werd gevormd door het laatste psalmvers dat de gemeente gezongen had, of door enige andere psalmen naar eigen keuze. In de dienst op donderdag ging het eenvoudiger toe en behoefde hij alleen de opgegeven psalmen voor en na te spelen. Wanneer er avondgebed werd gehouden, liet hij vooraf een psalmmelodie horen en na de dienst „den Hymnum die gesongen is”. Op bededagen mocht het orgel alleen na goedkeuring van de graaf spelen. Met Kerstmis stond het Hackert vrij, behalve de psalmen en de lofzangen van Maria, Zacharias en Simeon ook te spelen „die leijsen van dat het Kindeken is geboren”; met Pasen psalmen als 51 en 103, maar ook „die leijsen van de opstandinge Christi”.

Uit deze detaillering van de instructie blijkt hoe men er naar streefde de liturgische taak van het orgel tot nieuw leven te wekken. Bovendien toont dit reglement aan, welke liederen er toen naast de psalmen werden gezongen: berijmingen van de tien geboden, de apostolische geloofsbelijdenis en het gebed des Heren, de lofzangen van Maria, Simeon en Zacharias, en een „Hymnus”. Deze laatste werd na het avondgebed gezongen en welhaast zeker wordt daarmee bedoeld het oude avondlied „Christe qui lux es et dies”, in de Nederlandse vertaling „Christe die du bist dach ende licht”.¹ Omstreeks 1581 stond deze hymne reeds – zonder melodie – afgedrukt bij de andere hier genoemde liederen achter de psalmen. Hoewel enkele synodes zich er tegen verklaarden of dit lied doodzwegen, bleek het toch zo geliefd dat het deze plaats behield.²

Bij iedere dienst 's zondags zette het orgel dus met dezelfde zangwijzen in; alleen de psalmmelodieën wisselden naar keuze van de predikant en bij het naspel 's middags naar Hackerts eigen oordeel. Opvallend is hoe er met Kerstmis en Pasen uitdrukkelijk verlov wordt gegeven de „leijsen” van die feesten te spelen. Op last van de provinciale Utrechtse synode verscheen in 1615 een bundel „Hymni ofte Loffsangen op de Christelijke feest-dagen ende ander-sins”. Deze verzameling bevatte 58 lofzangen. Zeer weinig is over de verbreiding en populariteit van dit boekje bekend; de berijmingen waren soms vrij hoogdravend en leenden zich er niet toe om door de ge-

¹ In de reeks ontbreekt dus Utenhove's bedezang voor de predikatie, stellig wel bekend maar zonder vaste liturgische plaats.

² J. G. R. Acquoy in Arch. v. Ned. K.G. IV, 1892, blz. 74.

³ R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het Kerkgezag bij de Hervormden in Nederland*, 1863² blz. 66 vlg. Over dit Utrechtse Gezangboek ook: W. H. Gispen, *Eenige brieven aan een vriend te Jeruzalem*, 1903, blz. 225-232.

⁴ A. van der Linde, *Het oudste Gezangboek*, 1869, blz. V, VII.

meente te worden gezongen.³ De Utrechtse afkomst bracht het boekje bij de Contraremonstranten in kwade reuk. In het voorbericht van dit boekje wordt over de „leijzen” die Hackert mocht spelen, iets gezegd: „leijzen” zijn „laudes, laussen” of „lofsangen” zoals „Een Kindeken is ons geboren, Puer nobis nascitur, In dulci Jubilo, Dit’s den dagh der vrolijkheydt, Christus is op-gestanden” en die kunnen nog als de beste beschouwd worden „doch seer jammerlijck in Rijm ende Reden byeen gestommelt”.⁴ Te Utrecht was het de gewoonte in 1615 om „na de Avond-Vermaninge ende Gebeden” het avondlied te zingen dat Hackert ook te Culemborg spelen mocht.⁵ Misschien heeft hij wel meer wijzen uit deze bundel ten gehore gebracht. In ieder geval geeft zijn instructie een belangrijke bijdrage tot onze kennis van de liederen in de Calvinistische diensten.

Het is opvallend hoe deze stedelijke instructie helemaal van de kerk uit gedacht is, hoewel het eigenlijk om een concerterende taak van Hackert ging. ’s Winters moest hij tot zes uur ’s avonds zijn instrument bespelen. In overeenstemming met wat van andere plaatsen bekend is, zal dit wel zo moeten worden opgevat dat vanaf 1 oktober tot 1 april na het avondgebed tot genoemd tijdstip een bespeling gegeven werd en op de dagen dat er geen avondgebed werd gehouden, de bespeling om vijf uur werd begonnen. Het was immers zo dat ’s winters de mensen „door onstuimigheijd des lochts weynigh mogende buijten wandelen, meest haar toevlught na de kercke” namen.⁶ In dat jaargetij kon een organist zeker zijn van een talrijk publiek. Dan stond het Hackert vrij, „verschijden loffsangen en musijcstukken” ten gehore te brengen, „wtgesondert die tot de devotie van catholicquen gemaect zijn”. Deze bepaling was gemakkelijker opgesteld dan uitgevoerd. Een melodie zonder voorafgaande tekstaankondiging kan immers allerlei misverstanden oproepen. De zangwijs van enkele psalmen was aan Rooms-Katholieke liturgische melodieën ontleend en ook de Utrechtse bundel van 1615 bevatte dergelijke wijzen. Zou een opmerksaam toehoorder dat niet bemerken? Of lag de Rooms-Katholieke periode in 1623 al ver genoeg terug?⁷

Buiten de dienst stond het de organist vrij, zich „te exerceren in

³ A. van der Linde, *Het oudste Gezangboek*, 1869, blz. VII.

⁴ Jan Zwart, *Van een deftig orgel*, z.j. blz. 78; B. van den Sigtenhorst Meyer, *Jan P. Sweelinck*, I, 1946², blz. 90 vlg.

⁷ De Utrechtse bundel telde 58 liederen, waarvan 41 met een psalmmelodie, acht met een oudkerkelijke wijs, vier een Duitse (waarvan drie van Luther en het bekende „Aleyne Godt yn der hoege sy eere”) en vier oorspronkelijk Nederlandse (een bewerking van „Nu zijt wellecome”, Een Kindeken is ons geboren, tweemaal dezelfde

de const van 't orgelspel" en ook het instrument aan vreemdelingen, die hem erom verzochten, te laten horen. Maar ook dan mocht hij niets spelen wat „eenichsints tot schandaell van de gereformeerde religie" kon strekken, en nimmer „dansen" of „lichtveerdige voijsen, van liedekens hoedanich die souden moghen wesen".¹ Zo ver mogelijk werd dus aan alle synodale bezwaren tegemoetgekomen. „Tot psalmen en gebee'n wort 't orgel recht gebruycket" dichtte Revius enige jaren later.²

Deze instructie tekent een overgangstoestand. Als het orgel de melodie vers na vers moest laten horen voordat de dienst begon, waarom kon het dan ook niet in de dienst spelen? Zo geschiedde in Leiden sinds 1637 op last van de magistraat en in Dordrecht sinds 1638 op verzoek van de kerkeraad.³ De Delftse synode sprak geen algemene afkeuring uit maar liet de beslissing hierover aan de gemeenten zelf over. Frederik Hendrik hoorde met genoegen te Groningen in 1640 de gemeente met orgelbegeleiding zingen.⁴ Ook te Culemborg was het toen zover. Of Stes Hackert zelf de gemeentezang nog begeleid heeft, staat niet vast, maar zijn opvolger Willem Claesz die op 12 maart 1640 een instructie van graaf Filips Theodoor ontving, kreeg last de opgegeven psalmen in de dienst zo te spelen „dat de orgel ende de stemme van de gemeynte sullen te gelyck gaen ende te saemen één accordt maecken". Verder was zijn taak min of meer gelijk aan die van Hackert; natuurlijk werd ook hem het spelen van „danssen, baletten ofte dergelycke", verboden en kreeg hij voor de „Korsheylyge daegen" en Pasen toestemming om de „gedachtenisse" van geboorte en opstanding des Heren ten gehore te brengen.⁵

Heeft de gemeentezang veel baat gevonden bij orgelbegeleiding? In de eerste helft van de 17de eeuw verstarde de gereformeerde eredienst op allerlei manier. Men werd afkerig van staande luisteren naar de preek, van geknield bidden en van genuanceerd en rhytmisch zingen. Daarom moesten er banken komen – het eerst voor de aanzienlijken –, bleven de vrouwen daarin onder het gebed zitten en gingen de mannen dan staan, en liet men het onderscheid tussen „hele en halve" noten bij de psalmwijzen achterwege. Voetius, die dichter

melodie voor berijmde gesprekken van Christus met Petrus en van Christus met een engel.) Een lied op de graflegging bezit een melodie, die noot voor noot overeenkomt met die van de Rooms-Katholieke sacramentshymne *Tantum ergo*).

¹ Instructie in AHGC 675.

² Revius in de uitgave van W. A. P. Smit, II, 1935 blz. 40.

³ G. D. J. Schotel, *De Openbare eredienst*, z.j.², blz. 64.

bij de Reformatoren stond dan bij het kerkvolk van zijn eigen tijd, pleitte nog in 1663 ervoor „dat allen toch vooral de hele en halve noten wèl onderscheiden, want het bevordert de schoonheid van... eenvoudig en ernstig maatgezang”.⁶ Ongevoelig voor schoonheid was hij niet, maar zijn pleidooi kwam te laat, evenals dat voor het geknielde bidden in 1669.⁷

Hackerts instructie – om daarop nog eenmaal terug te komen – licht ons behalve over de liturgie ook in over de tijdstippen waarop dienst werd gehouden: 's zondagsmorgens en 's middags, op de donderdag en voorts als er avondgebed was. Blijkens een opgave van anderhalve eeuw later door een predikant die zelf te Culemborg gestaan had, werd er toen 's zondagsavonds gecatechiseerd over het gedeelte van de Heidelbergse Catechismus dat in de middagdienst behandeld was, en voorts op woensdagavond een gewone dienst gehouden; gedurende de winter kwam daar nog een dienst op vrijdagavond bij. Van avondgebeden maakt hij geen melding meer.⁸ De taak van de predikanten was dus zwaar gebleven; die van de organist was verlicht. Deze hoefde geen dagelijkse bespelingen meer te geven; alleen op verzoek van de stedelijke regering moest bij bijzondere gelegenheden gespeeld worden. Bij de diensten moest hij een kwartier vooraf spelen: „musicale stukken, psalmen of eenige andere geestelijke gesangen” en direct voor de dienst een „vaars” van de psalm die men aanstonds zingen zou. Als hij maar geen „lichtvaerdige vooyen of ijdele deunen” liet horen was het al goed.⁹ Verder werd zijn opdracht niet gedetailleerd. Hoewel hij stadsfunctionaris was, had de liturgische functie de concerterende weggedrongen. Misschien blijkt ook hieruit dat de Reformatie van het openbare leven niet ver gekomen was en de kerk zich op eigen terrein terug ging trekken.

Tegenover de heersende kerk stond de Rooms-Katholieke. Zij was weggedrongen uit het openbare leven, uit de gebouwen en goederen, al behielden haar leden te Culemborg zitting in magistraat en grafelijke raadkamer. Welk gebied hield deze groep nog over?

⁴ A. Bouman, *De orgels in de Grootte of Martinikerk te Groningen*, 1941 blz. 21.

⁵ AHGC 841.

⁶ *Politica Ecclesiastica*, I, 1, 540, aangehaald A.N.K.G. IV, blz. 23.

⁷ W. C. van Unnik, *Audi et Historiam*, in *Kerk en Eredienst*, jrg. 4, 1949, blz. 73.

⁸ Bachiene I, 2de stuk 1769 blz. 153.

⁹ OAGC 117 blz. 237 en 118 blz. 2 (resp. 1765 en 1769).

Met het stopzetten van de Rooms-Katholieke diensten in kerken, kloosters en kapellen, verloren kanunniken en vicarissen hun voorname taak. Onvrijwillig verdwenen hiermee tegelijk veel misstanden. Voor de bevolking was hun functie nimmer erg belangrijk geweest: de parochianen hadden het meeste met pastoor of kapelaan te maken. Ook de positie van deze zielzorgers veranderde. Wanneer zij zich van hun vroegere werk onthielden, mochten zij in de stad blijven en hun inkomsten behouden. Maar het spreekt vanzelf dat de Rooms-Katholieke ingezetenen, wanneer zij zo van alle zielzorg verstoken waren en de sacramenten niet meer konden ontvangen, gemakkelijker voor andere invloeden vatbaar werden. Bovendien zou de plaatselijke clerus langzamerhand uitsterven en kon de graaf als collator dan naar believen met de vacant gekomen prebende of vicarie handelen. Er moest dus ondanks de dreiging der grafelijke besluiten een voorziening in de zielzorg getroffen worden. Of de deken, pastoor De Bruyn, in het geheim heeft doorgewerkt, is onbekend. Hij ontving nog in 1594 zijn jaargeld, evenals de beruchte Budding.¹ De plaatsen van de andere zes kanunniken, die in 1570 gevisiteerd werden, waren tien jaar later ingenomen door Heer Henrick Gerrets, Jan van Hardenbroek, Willem de Reuze, Willem Jansz – de organist? – Otto van der Myll en Alaert Jansz.² Eerstgenoemde werd nog jarenlang als kanunnik gehonoreerd en de aanduiding „Heer” voor zijn naam, wijst er op dat de rentmeester zijn positie en rechten als geestelijke bleef erkennen tot zijn dood in 1632 toe. Dit zou er op kunnen wijzen dat hij de plakkaten volkomen gehoorzaamde en dat dit door de overheid werd gewaardeerd.

Doch wij hebben de bewijzen dat hij zeer beslist de verbodsbepalingen heeft overtreden. Door de Rooms-Katholieken is hij als hun „pastoor” beschouwd en hij heeft die werkzaamheden ook uitgevoerd. In plaats van de verboden koordienst is hij zich aan de – evenzeer verboden – zielzorg gaan wijden en hij heeft dat blijkbaar gedaan zolang als zijn gezondheid dat toeliet.

De mis werd opgedragen in het verborgene. Groot en klein kwam daar. Cornelis Jansz en Johan Dircxz Verlaer, die samen te Culemborg opgroeiden, zijn er dikwijls geweest. Jaren later, toen Cornelis onder zijn verlatiniseerde naam Jansenius beroemd was geworden en tot bisschop van Yperen zou worden gewijd, verklaarde Verlaer hoe

¹ AHGC 3993a.

² AHGC 7757.

³ Hij werd gedoopt door Erasmus Visscher, pastoor van Rhenoy, Norbertijn uit

ze allebei in hun jeugd vaak samen waren „geweest in de catholijcke exercitie, ja wij hebben samen over twee ende drie daken van de buijrluiden geklommen en de andere moeilijcke wege gepasseert, om den heijlige dienst der kercke te hooren”. Jansenius had dat als jongen van een jaar of tien gedaan; het moet dus in 1595 zijn geweest want hij was geboren te Leerdam op 3 november 1585, waarheen zijn ouders uit Acquoy gevlucht waren „om den trubbel van het vaderlant”.³ Later hadden zij zich te Culemborg gevestigd. Daar stonden zij bekend als „goede, oprechte catholijcke . . . ende sijn in het heyligh catholijcke geloof gestorven in de stadt Culenburgh in 't bisdom Utrecht, ende hebben aldaer van de pastoor, heere Henrick Geretszoon, haer uijterste gerechte ontfangen”.⁴

Natuurlijk was dit pastoraat niet naar de bepalingen van het kerkelijk recht. De collator had hem dit niet opgedragen en evenmin had hij een omschreven parochie. Hij droeg zijn missen op in de Nieuwstad, niet ver van de Janskerk, buiten de parochie waar hij kanunnik was geweest en terwijl de officiële „pastoor” van de Janskerk nog in leven was. De positie van Heer Hendrik Gerritsz kan dus een noodconstructie genoemd worden; men poogde immers ook op deze manier de officiële hiërarchie te doen voortleven?

Wist graaf Floris I hier niets van, of was hij zich niet bewust van de grote afstand tussen het uitvaardigen van een plakkaat en het doen naleven ervan? De Rooms-Katholieken hadden machtige voor sprekers, zelfs onder zijn eigen raadgevers. En zijn zoon dreef de tegenstellingen al helemaal niet op de spits. De Roermondse bisschop Hendrik van Cuyck, die zich veel met zijn vaderstad bleef bezighouden, waagde zelfs in 1601 een schriftelijke poging om de jonge graaf tot het Rooms-Katholicisme te brengen – overigens zonder resultaat.

Zo waren de plakكاتen voor Culemborg wel nagenoeg gelijkkluidend aan die in de omliggende gebieden, maar op de naleving werd weinig toezicht gehouden. Een overnachtingsverbod voor geestelijken ontbrak. De predikant van Hagestein klaagde in 1606 hoe zijn inwoners „nae de Paepsche misse ende predicatie te Culenborch ende Viaenen loopen”.⁵

De Unie van Utrecht had bepaald dat niemand om zijn religie mocht worden achterhaald of onderzocht. Zo was het in de noordelijke ge-

Mariënwaard.

⁴ *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, XLIX, 1932, blz. 171-179.

⁵ Reitsma-Van Veen VI, 1897, blz. 302.

westen ook niet verboden, Rooms-Katholiek te zijn. Wel vroeg de Calvinistische geloofsbelijdenis van de overheid het weren van alle afgoderij en valse godsdienst¹ en op grond daarvan nam de overheid van tijd tot tijd maatregelen tegen geestelijken die hun werk bleven doen. Doch dit werk was, naar besef van de Rooms-Katholiek, voor zijn heil onontbeerlijk. Vandaar, dat zij naar hun mening weinig aan de toegestane gewetensvrijheid hadden, als daar geen vrijheid van godsdienstoefening mee samenging. Het aanvankelijk ontbreken van bisschoppen maakte dat het vormsel en de priesterwijding alleen buitenslands konden worden toegediend. Van de overige sacramenten waren in normale omstandigheden doop, oliesel, biecht en huwelijk aan de pastoor voorbehouden; tot het opdragen van de mis was iedere priester gerechtigd.

Heer Hendrik Gerritsz heeft dus de taak van een parochieherder uitgeoefend. Hij was waarschijnlijk de enige die de zielzorg voortzette, zodat we ons bij het klimmen zijner jaren daar niet al te veel van moeten voorstellen: alleen het nodigste gebeurde. En bisschop Rovenius, die als apostolisch vicaris in zijn rapporten ook Culemborg herhaaldelijk vermeldde, noemde Heer Hendrik wel de pastoor, maar schreef er ook bij dat men de plaats eigenlijk vacant kon noemen.² Nog tijdens het leven van de oude kanunnik zond hij daarom een jonger priester, Cornelis van Meteren. In december 1620 vernam de graaf, dat „men sich verstout heeft tegens onsen wille de misse te doen in den nieuwen doelen, 't welke wy in geenderley manieren willen lyden”.³ De predikanten van naburige gemeenten klaagden in de volgende zomer over de grote vrijmoedigheid waarmee de Rooms-Katholieken hun diensten te Culemborg hielden. De graaf gelastte daarom naleving van het plakkaat van 1586.⁴ Waarschijnlijk vinden deze klachten hun oorsprong in de activiteit van Van Meeteren.

Behalve wereldlijke geestelijken kwamen er dikwijls ook ordegeestelijken in de stad op doorreis. Vooral Jezuïeten waren actief. Zij meenden dat ze zich maar weinig aan de aanwijzingen van de apostolische vicaris gelegen hoefden laten liggen, omdat zijn zeggenschap zich niet over hen zou uitstrekken. Daarom kwamen zij, waar

¹ P. Polman, *Godsdienst in de Gouden Eeuw*, 1947 blz. 49 vlg. stelt het zo voor dat, naar de zin der predikanten, de plakaten niet ver genoeg gingen door alleen de uitoefening van het Rooms-Katholicisme te bemoeilijken. Blijkbaar meent hij, dat artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis ook gewetensdwang eiste.

² AAU XVII, 1889, blz. 464; L, 1925, blz. 354.

zij het zelf nodig vonden. Sinds 1612 vertoefden er Jezuïeten te Vianen en zij werkten tot ver in de omtrek. Bejaarde Culemborgers wisten zich later hun namen nog wel te herinneren: pater Maillaert, die in 1614 te Vianen, 1616 te Gouda, pater in Den Bosch en ten slotte te Rotterdam werkte, pater „Beluijt” – waarschijnlijk Nicolaas Borluyt die in 1614 te Gouda en nadien te Leiden en Utrecht had vertoefd, – en pater Theodorus van Wees.⁵ Laatstgenoemde, Nijmegenaar van geboorte, arbeidde in Zutfen en Doesburg en kwam in 1623 naar Utrecht. Het volgende jaar werd hij naar Culemborg geroepen. Hevig woedde toen de pest in de stad. De vele zieken maakten de aanwezigheid van een priester beslist nodig. „Vermits de impotentie van genoemden heer Henrick Gerritsz ende dat sich geen ander priester alhier onthield”⁶, vroeg raadsheer Johan Meerhouts dringend om de komst van Van Wees. Meerhouts had zelf te Leuven gestudeerd en had vele relaties met de Jezuïeten. Zijn zoon Johan zou in 1627 tot de Augustijner orde, Anthonis tot de Jezuïeten toetreden.

De bejaarde kanunnik was dus blijkbaar niet meer in staat nog dienst te doen. En Cornelis van Meteren? Volgens de Oud-Katholieke overlevering is hij in 1624 aan de pest gestorven; de Jezuïeten verhalen later dat hij, of zijn opvolger, gevlucht was en ondanks de vertogen van Meerhouts niet terug durfde komen.⁷ Van Wees hielp in elk geval tot de ergste nood voorbij was, waarschijnlijk in het schuilkerkje in de Nieuwstad.

De definitieve vestiging der Jezuïeten binnen Culemborg geschiedde vier jaar later. In 1628 probeerde van Den Bosch uit – dat toen net nog Spaans was – pater Willem van Weel vaste voet in zijn geboortestreek te krijgen. Hij was geboortig van Ammerzoden – misschien is zijn naam afgeleid van Well dat daar vlakbij ligt – en had te Landsberg in Beieren en later in Portugal gestudeerd. Hij was bij uitstek geschikt om de verspreid wonende Rooms-Katholieken in Bommeler- en Tielerwaard bij te staan. Maar een goede verblijfplaats vond hij er niet en daarom waagde hij zich wat verder noordwaarts. De familie Meerhouts die nu zelf een zoon in de orde had ontving Van Weel met open armen en de machtige positie van het gezinshoofd als raad van Floris II vrijwaarde de pater voor onaangenaamheden. Hij

³ AHGC 1619.

⁴ AHGC 1620.

⁵ Over hen: Van Hoeck register.

⁶ AAU II, 1875 blz. 446 vlg.

⁷ AAU LVII, blz. 66 vlg.

zou er ruim 37 jaar blijven. De „statie” in de binnenstad werd zijn levenswerk. Hij stierf in 1670 te Yperen, 75 jaar oud.¹

Was er tevoren overleg gepleegd met de apostolisch vicaris en met de door hem benoemde pastoor van het schuilkerkje in de Nieuwstad, Andreas Arsenius Kok? Had Van Weel de bevoegdheid ontvangen, pastoorswerk te doen? Het door hem aangelegde doopboek begint met de datum 19 augustus 1628.² Voor de Reformatie waren er ook twee pastoors in de stad geweest. Gingen de Rooms-Katholieken dit nu weer zo voelen? Dat Van Weel zich vestigde in de binnenstad, achter de Barbarakerk in de „Papenhoek” waar vroeger veel kanunniken en vicarissen hadden gewoond, stempelde hem nog niet tot pastoor van de Barbaraparochie, net zo min als Hendrik Gerritsz als opvolger van de pastoor der Janskerk kon gelden enkel en alleen doordat zijn schuilkerkje daar in de buurt stond. Goed begrensde parochies waren er niet meer. In ieder geval voeren de Rooms-Katholieke inwoners wel bij zulk een intense geestelijke verzorging. Men ging spreken van de „pastoorskerk” in de Nieuwstad, waar de, door de apostolisch vicaris benoemde, wereldlijke geestelijke de mis opdroeg, pastoor Andreas Arsenius Kok, bijgestaan door Jan Dircxz Verlaer, de jeugdvriend van Jansenius. In 1638 was Johannes van Zypenese pastoor en Gerardus van Schaick zijn kapelaan. Pater „Guilelmus Welius” werkte in de paterskerk: twee huizen die aangekocht waren van de grafelijke stalmeester Filips de Lile. Wie weet of het geen kanunnikswoningen geweest waren, want De Lile was in 1626 voor zijn zonen met twee kanunniksprebenden begiftigd.³ Pater Van Weel ondervond veel steun van de dochters uit de familie Meerhouts, Sophia, Anna, Catharina en Maria, die herhaaldelijk als meter fungeerden bij de doop. Het nadeel van zulk een verhouding was, dat dergelijke families de „statie” als hun eigendom beschouwden en de pater hun wensen moest gehoorzamen. Een der opvolgers van Van Weel zou daar nog genoeg mee te stellen krijgen.

Men krijgt de indruk dat de ordegeestelijken meer onder de niet-Rooms-Katholieken werkten en in wijder omtrek dan hun wereldlijke ambtsbroeders. Daardoor richtte de toorn der predikanten zich ook eerder tegen hen. Van Weel werkte ver over de Lek tot in Werkhoven en Cothen.⁴ Van groot belang werd spoedig de school die hij in 1630, dus vrij kort na zijn komst, in overleg met Anna Meerhouts,

¹ AAU VI, 1879 blz. 235, 254.

² Rijksarchief in Gelderland, *Retroacta Burgerlijke Stand*, 416.

³ AHGC 4300-4305.

stichtte. Misschien had zij voordien al een schooltje geleid. Het werd een „Cloppenschool”, met internaat, waarbij de leiding dus in handen was van „cloppen”, ongehuwde vrouwen of weduwen zonder kinderen, die zich aan het verrichten van goede werken in eredienst, verpleging en opvoeding wijdden. Nu de vrouwelijke kloosterordes verdwenen waren, namen deze „cloppen” haar taak over, in ietwat lossere verband dan de vroegere ordes. De school kreeg een uitstekende naam zodat ook vele niet-Rooms-Katholieken hun dochters er heen stuurden.⁵ Vrij spoedig na het oprichten van het schooltje kwam het ter sprake in de grafelijke raadkamer. De oudste dochter van raadsheer Meerhouts, zo werd er gezegd, hield deze „bijschool” voor „altemael meyskens”. Er werd besloten dat de instelling mocht blijven bestaan maar dat de boeken gecontroleerd moesten worden. Aldus werd op 17 juli 1631 vastgesteld. Een jaar later, op 7 april 1632, werd bepaald dat de bijscholen gesloten zouden worden wanneer daar ongereformeerde leerstellingen werden verspreid. De graaf is zeker niet onkundig geweest van het verblijf van de Jezuïet. Misschien deed hij alleen maar zo streng om klachten op de Gelderse landdag te ondervangen.⁶ Al te erg werkte hij de plannen van Meerhouts' dochter niet tegen. Dat verdroot de predikanten. Zij klaagden bij classis en synode. Doch bij de graaf kregen ze geen voet aan de grond. Hij zei ronduit, dat de predikanten de mensen maar met voorzichtigheid en door hun preken moesten trekken en niet met de sterke arm.⁷ Graaf Floris II ging niet graag tot vervolging der geestelijken over. Als het plakkaat van 1586 weer eens werd afgekondigd, geschiedde dat meestal tegelijk met de omliggende gewesten. In 1638 moesten de geestelijken zich een tijdje schuilhouden en 's nachts hun dienst doen, maar deze verkoeling was slechts van korte duur.

Ook Floris' opvolger volgde deze gedragslijn. De aandacht der synodes was nog verscherpt omdat sinds 1640 een zeer vooraanstaand geestelijke in de stad gevestigd was: de vicaris-generaal Wachtelaer, die tegelijk met bisschop Rovenius uit Utrecht had moeten vluchten. De apostolisch vicaris was uit het land gegaan, maar Wachtelaer vertrouwde op de onafhankelijke rechten van Culemborg en bleef er tot zijn dood toe. De jonge graaf, misschien wel wat trots dat hij zo zijn zelfstandigheid kon tonen, beschermde hem, er op rekenend dat de Staten hierom geen binnenlands oorlogje zouden beginnen. Elders was

⁴ AAU XXXV, 1909, blz. 247.

⁵ AAU XXXVII, 1911, blz. 326 vlgg.

⁶ AHGC 1624. ⁷ AAU XII, 1884, blz. 199 vlgg.

dat wel het geval. Toen de Rooms-Katholieke familie Ram, die de heerlijkheid Schalkwijk bezat, op haar huis de mis liet opdragen, greep men van Utrecht in. Maar Culemborg werd met rust gelaten. Door de houding van voorname families in Culemborg, Schalkwijk en Beesd behield het Rooms-Katholicisme in de rivierenstreek een sterke positie. Zowel wereldlijke geestelijken als Jezuïeten vonden er een toevlucht.

De aanwezigheid van Wachtelaer met zijn kapelaan en nog een kanunnik binnen Culemborg, versterkte de band tussen de pastoor-kerk en de Utrechtse apostolisch vicaris. „De extreme, ergerlijke stouticheden der papen te Cuylenburch, die van alle hoecken totten vice-bisschob Wachtelaer comen ende bij lichten dage in grooten getale bij paren langes de straten gaen” wekten groot misnoegen bij de synoden.¹ Zij poogden iets door bemiddeling van de Staten der omliggende gewesten te bereiken maar de graaf lachte wat om hun vertogen en zijn opvolgers handelden evenzo. Toen omstreeks het midden der eeuw in Utrecht aan de „filiae devotae” verboden werd, ongecontroleerde testamentaire beschikkingen te maken², duurde het nog twee jaar voordat een dergelijke plakkaat te Culemborg werd uitgevaardigd: de „cloppen” mochten hun bezittingen niet meer zelf beheren, maar moesten dat door een aan de magistraat bekend persoon laten doen.³ Waarschijnlijk hadden teleurgestelde familieleden geklaagd dat de Jezuïeten alles in de wacht sleepten. De „cloppenschool” bleef bloeien – omstreeks 1640 waren er een dertigtal kinderen op.

Alleen in 1654 werden er krasse maatregelen genomen. Wachtelaer was intussen gestorven en daarmee was de ergernis, dat de boodschappers „van den paus haer rendezvous” bij hem hadden, verdwenen.⁴ De synodale afgevaardigden waren door de Culemborgse drost wel steeds met veel vriendelijkheid te woord gestaan, maar van diens grote toezeggingen was weinig terecht gekomen. Doch nu de kerk afgebrand was en men te Culemborg geld uit de omliggende gewesten nodig had, begreep de overheid dat een sprekend gebaar geen kwaad kon. Merkwaardigerwijze werd niet de oude pater Van Weel daarvan het slachtoffer, maar de pastoor Jacobus Verhaer. Deze zou namelijk hebben gezegd dat de brand van de Barbarakerk een straf des hemels was. Dat was op zichzelf nog niet diepzinnig want ook de Protestanten

¹ Knuttel, *Acta*, II, blz. 216 vlg.

² Van Hoeck blz. 73.

³ BM Gelre, XXX, blz. 241 vlgg.

⁴ Knuttel, *Acta*, II, blz. 317.

waren daar van overtuigd. Maar pastoor Verhaer wist bovendien waarvoor deze brand de straf was: een der predikanten zou in dat gebouw godslasterlijke taal hebben uitgeslagen. Deze predikant, aldus Verhaer, had verklaard dat hij niet meer in deze kerk preken wilde zolang een beeltenis van de Drievuldigheid niet uit gebouw verwijderd zou zijn. Het was niet toevallig, zo meende de pastoor, dat juist op de zondag die aan de Drievuldigheid gewijd was, „God zijn vuur op de kerk had doen nederdalen”.⁵ Voor dat oordeel moest de pastoor met verbanning boeten. Het was een goed voorbeeld van de overgrote bekendheid met de goddelijke bedoelingen die alle groepen in deze jaren kenmerkte. De predikant kon natuurlijk met even veel of weinig recht beweren, dat de brand der kerk een straf was, omdat er àl te lang die verfoeide beeltenis had gestaan.

Spoedig kwam er een andere pastoor en werd het werk voortgezet. De Cloppenschool bleef geopend, pater Van Weel en diens kapelaan hielden 's zondags twee, op de feestdagen wel drie diensten, en in de vasten dagelijks. Geen wonder dat de Zuidhollandse synode de Culemborgse predikanten niet alleen wees op de noodzaak van herbouw der kerk, maar ook op „de opbouw van 't geestelicke huys, met weeringe van papen ende paepsche superstition, insonderheyte 't cloppenschool”.⁶ Het baatte niet; de graaf wilde er niet aan. Hoe kon hij ook? De Rooms-Katholieke inwoners waren immers „wel twee delen... tegen een in syne stad”?⁷ En bovendien vond hij zijn graafschap te klein, om op eigen houtje geloofsvervolging te kunnen bedrijven. Ook bleef hij Rooms-Katholieke ambtenaren aanstellen: „in dese saecke behoort niemant als d'overheyte sich te mesleren, ten waere de Religie daeronder quame te lijden” en dat moesten de klagers dan eerst maar bewijzen. Wel bepaalde hij dat de gang naar de schuilkerken rustig en onopvallend moest geschieden, maar ook daarin moest men wat door de vingers zien: er waren immers zoveel kerkgangers! In 1670 telde men wel 73 „cloppen”.⁸

Zo bleef de meerderheid der bevolking Rooms-Katholiek. Hun grootste deel kerkte gaandeweg bij de paters, een kleinere groep bleef de pastoor trouw. Het viel te verwachten dat de moeilijkheden op het einde der 17de eeuw hen hevig in beroering zouden brengen. In de paterskerk was van het begin in 1628 af, de stemming jegens de

⁵ AAU X, 1882, blz. 204; XXV, 1898, blz. 366.

⁶ Knuttel, *Acta*, III, blz. 429.

⁷ AHGC 3059.

⁸ AHGC 3058.

apostolisch vicaris nooit erg vriendelijk geweest, ongeacht wie die functie bekleedde. De verhouding was nog slechter geworden sinds er van Utrecht uit bepaald was, dat geen tweede Jezuïet in de statie zou mogen werken. In de pastoorskerk leefde sterk het besef dat men de voorreformatorische parochies voortzette. Wij zagen al, dat deze voortzetting dan via de persoon van kanunnik Hendrik Gerritsz liep, en dat de kerkrechtelijke fundering nogal dubieus was. Maar dit historisch gevoel werd versterkt door de banden die Wachtelaer met de Utrechtse clerus legde. In 1636 bleken beide geestelijken der pastoorskerk al vol sympathie voor bisschop Jansenius en diens familie. Waarschijnlijk heeft men vooral in de Culemborgse kring zijn posthume veroordeling door Rome nooit goed kunnen verwerken en aan intriges der Jezuïeten toegeschreven.

Waar dus reeds in de eerste helft der 17de eeuw de meningen der Culemborgse Rooms-Katholieken zo uiteengingen – zowel kerkrechtelijk over de bevoegdheid van de apostolisch vicaris en de historische positie van diens „kapittel”, als dogmatisch over het Jansenisme – lag het voor de hand, dat zij zich intens bezig zouden houden met de strijd, die dat kapittel later met Rome voerde, en dat de pastoorskerk het heiligdom zou worden voor de „Rooms-Katholieken van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij van Utrecht”. De paterskerk was natuurlijk een bolwerk van de Hollandse missie. Dat er numeriek zulke grote verschillen in Culemborg konden ontstaan – slechts een tiende deel der Rooms-Katholieken bleef bij de pastoorskerk – vindt zijn verklaring zeer waarschijnlijk niet in een bijzondere Culemborgse intuïtie voor kerkrecht of dogmatiek, nòch in economische toestanden, nòch in politieke druk – het werd de Jezuïeten toen tamelijk moeilijk gemaakt – maar in de persoonlijkheid der aldaar werkende geestelijken. De oorzaak van de latere gescheidenheid lag eigenlijk al in de komst van pater Van Weel in 1628, die, op zoek naar een basis voor zijn werk op het platteland, in Culemborg terecht kwam en er bleef. Zijn komst hing samen met de ruïneuze toestand der kerkelijke organisatie in het begin der eeuw. Waren die ruïnes nog bewoonbaar? De Jezuïeten besloten tot nieuwbouw en stelden tegenover het argument der historische continuïteit dat der dogmatische waarheid, die alleen bij Rome veilig was. Steeds sterker werd hun nadruk op het feit dat Rome het Jansenisme veroordeeld had en dat de oude kerkelijke organisatie door de Reformatie in deze streken ten gronde was

¹ *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, artikel 7.

gegaan. Enigermate naderen zij dan de Reformatorische gedachten-gang. Ook de Reformatie erkent immers dat voor de leerstellige waarheid al het andere wijken moet, zelfs de historie. Het noodgedwongen doorbreken van de apostolische successie in de 16de eeuw wijst daar op.¹ Zover gaat de Jezuïet natuurlijk niet! En wat de oude parochies betreft hebben zowel de Oud-Katholieken als de Jezuïeten ongelijk: naar Reformatorisch gezichtspunt bestonden zij voort als gereformeerde gemeenten en mag men niet van vernietiging in de hervormingstijd, maar evenmin van voortgang in Rooms-Katholieke lijn spreken.²

Toen de Calvinistische Reformatie binnen Culemborg reeds vastgelopen was – dus tegen het midden van de 17de eeuw – kreeg het Protestantisme in de stad er nog een schakering bij: er ontstond namelijk een Lutherse gemeente. Ook elders in het land, waar Duitse handwerkslieden zich gevestigd hadden of Duitse garnizoenen gelegerd werden, waren Lutherse gemeenten gevormd. Spontaan uit de bevolking ontstonden zij niet, want bijna nergens werkten Lutherse predikanten onder Nederlanders. Dat zou ook te Culemborg niet het geval zijn: de taak van deze „Seelsorger” lag op het kasteel.

De jonge graaf Filips Theodoor van Waldeck stamde uit een Luthers geslacht, zijn vrouw, Maria Magdalena van Nassau-Siegen, niet. Hun huwelijk werd binnen Culemborg op 25 augustus 1639 in de Barbarakerk ingezegend door de Calvinistische predikant De la Cave en hun oudste zoon Henrick Wolrad op 8 april 1642 door dezelfde voorganger gedoopt.³ Hier overheerste dus in beide gevallen de confessie van de gravin.

Graaf Filips Theodoor voelde echter, zoal niet voor zichzelf, dan toch voor de hofstoet, behoefte aan een Luthers predikant. Het verschil in taal bemoeilijkte immers het volgen van de dienst in de Barbarakerk ten zeerste. Ook de vorm van de eredienst, vooral de Avondmaalsbediening, was zo heel anders dan men in het Waldeckse gewend was. Misschien legden de belijdenisgeschriften ook gewicht in de schaal; de graaf was bij de onveranderde Augsburgse Confessie opgevoed en zijn Duitse familieleden keken bezorgd toe of hij hieraan wel trouw zou blijven. Deze motieven – taal, eredienst en belijdenis – deden Filips Theodoor naar een hofprediker zoeken.

² Maris blz. 479.

³ Voet blz. 279 vlg.

Nog geen jaar na zijn komst te Culemborg kon hij er een benoemen. Johann Brandhoff was hem door zijn neef Wolrath van Waldeck-Pyrmont aanbevolen. Eind mei 1640 arriveerde Brandhoff en de graaf tekende diens „instructie” op 4 juni. In de stad kreeg de nieuwe predikant geen taak. Zijn dienstwerk lag op het kasteel. Daar werden ook de godsdienstoefeningen gehouden. Hij moest preken volgens de onveranderde Augsburgse Confessie, de sacramenten bedienen, zieken bezoeken en zielzorg uitoefenen. Als honorarium zou hij 300 gulden per jaar ontvangen. Voor zijn onderdak zou worden gezorgd.¹ Zijn instructie eiste dus niet al te veel van hem, want het grafelijk personeel kwam niet boven de honderd. Nadelig werkten de zeer kleine gemeenschap en de ambtenaarspositie van de predikant – een voorrecht was dat het hoge gezag van de graaf de Lutherse voor alle plagerij en hindernis beveiligde, zoals elders in de Nederlanden nogal eens voorkwam. Het taalverschil bemoeilijkte het contact met de Culemborgse bevolking. Toen Brandhoff in 1662 ten huize van een diaken stierf, was zijn gemeente wel wat gegroeid maar de diensten geschieden nog steeds in het Duits. Behalve tweemaal 's zondags moest er ook gepreekt op alle feestdagen, alle vrijdagen in de lijdenstijd, Paas dinsdag, derde Kerstdag en het feest van de evangelist Johannes. Op het eind van 1667 zou een van Brandhoffs opvolgers in de middagdienst uit een Nederlandse postille gaan voorlezen: de tweede generatie was thuis geraakt. Het kerkeboek van de „Hoffkerck” begint ook in deze jaren: de eerste huwelijksinzegening geschiedde op 27 november 1664, de eerste doopsbediening in januari daarna, de eerste begrafenis in september 1667. De eerste lidmatenlijst telde ruim dertig communicaten. Veel hoger dan veertig klom het getal nooit. De band met andere Lutherse gemeenten werd wel nauwer aangehaald, maar Culemborg bleef zich tot 1707 aan de Waldeckse kerkorde houden. De graaf benoemde de ouderlingen uit zijn hofraden of de magistraat, de diakenen uit de „burgerij”.

De Franse bezetting in 1672 zou het kasteel dermate teisteren dat verdere diensten onmogelijk werden. Nu werd de kapel van het Pietersgasthuis, die jarenlang was verhuurd, door de graaf tot Lutherse kerk bestemd.² Ingrijpende vernieuwingen aan deze verwaarloosde ruimte bleken noodzakelijk, te Hamburg, Lubeck en

¹ AHGC 841.

² OAGC 1575-1586.

³ Pont blz. 165: In 1686 noemden buiten het grafelijk personeel zich slechts 17 inwoners van Culemborg Lutherse.

Amsterdam werden inzamelingen gehouden, de grafelijke familie schonk grote bedragen en in december 1677 konden de diensten gehouden worden in hetzelfde gebouw waar ruim een eeuw eerder voor het eerst in de Noordelijke Nederlanden in Reformatorische zin gepreekt was.³

Omstreeks het midden van de 17de eeuw stierven de laatste ingezetenen die nog persoonlijke herinneringen aan de Rooms-Katholieke tijd konden hebben. Grote verschuivingen of massale bewegingen komen daarna niet meer voor; de posities die de groepen toen innamen, hielden zij tot de Bataafse revolutie.⁴

⁴ In 1809 telde de stad ruim 4200 inwoners. Hiervan waren ruim 47% Rooms-Katholiek en ruim 5% Oud-Katholiek, bijna 43% Hervormd-Gereformeerd, 3% Luthers en 2% Israëliet. (OAGC 130, 1252).

Besluit

ONS ONDERZOEK NAAR HET VERLOOP DER REFORMATIE binnen Culemborg blijft beperkt tot een vrij klein gebied, dat echter door ligging en leiding opvalt. Natuurlijk hangen die twee samen: Culemborg zou nooit tot diep in de 18de eeuw als „vrijstad” onafhankelijk zijn gebleven, wanneer het niet juist op een politieke en culturele grens gelegen was. Deze grens werd niet gevormd door de Lek – het water gaf toen immers veel meer contact dan het verkeer te land – maar liep ongeveer van noord naar zuid, met aan de ene zijde de Hollands-Vlaamse invloedssfeer en aan de andere kant de Gelders-Kleefse. De grote gewesten hadden vele plaatsjes in de middelnederlandse rivierstreek opgeslokt. De souverainen van Culemborg hadden zich echter bijtijds met de opkomende Bourgondisch-Habsburgse macht verbonden. Daardoor bestonden er vóór 1555 vrij innige banden tussen Culemborg en het Brusselse hof. Nadien wendde men zich meer van het kustgebied af naar de Rijnstreek toe, terwijl er natuurlijk steeds betrekkingen met het nabije Utrecht bleven. Aan deze politieke en geografische begrenzing danken we ook de overzichtelijkheid van het ons overgeleverde archiefmateriaal.

Ruim een eeuw lang hield de Reformatie dit gebied in onrust, nog afgezien van andere schokkende gebeurtenissen in dit tijdvak, als watervloeden, branden, ziekten, misoogst en bezetting door krijgsvolk. Stellig hebben deze laatste factoren – en de daarmee verband houdende sociale of politieke ontevredenheid – de inwoners beroerd, maar het is niet uit te maken of dit alles meer de liefde voor het Protestantisme dan de trouw aan het Rooms-Katholicisme bevorderde. Evenmin kan bepaald of ras, karakter en mentaliteit der inwoners enig gewicht in de schaal legden voor de godsdienstige veranderingen. Doorslaggevend zijn zij in ieder geval niet geweest; dan kan met nog meer recht beweerd worden dat de wapenen beslist hebben.

De eeuw der Reformatie valt uiteen in drie perioden. Het eerste tijdvak – van ongeveer 1540 tot 1567 – omvat de opkomst van het Protestantisme in het verborgene; het tweede – van 1577 tot ongeveer 1610 – ziet de definitieve vestiging ervan en de massale overgangen; in het derde – na 1610 – blijken de fronten verstard. Sedertdien blijven de verhoudingen tot de Bataafse tijd ongeveer gelijk: dat blijkt uit de getallen en namen in de doop- en trouwboeken der verschillende groepen.

In deze drie perioden van opkomst, doorwerking en stremming zien wij drie motieven in wisselwerking: de houding van de overheid,

de verdediging van het Rooms-Katholicisme en de werfkracht van het Protestantisme.

Het politieke motief markeert de drie perioden wel zeer duidelijk. De overheid vervolgde aanvankelijk de aanhangers van het Protestantisme te vuur en te zwaard. Geen enkele concessie werd gedaan: afgoderij moest uitgeroeid en hardnekkige dienaren moesten dus gedood. Onder zulk een druk kon van massale aanhang en groots opgezette propaganda voor het Protestantisme geen sprake zijn – deze mocht althans naar buiten op geen enkele manier blijken. Zelfs het gesprek onder vier ogen leverde gevaar op; verboden boeken en pamfletten moesten worden gesmokkeld en godsdienstoefeningen konden alleen in kleine kring en zeer in het verborgene worden gehouden. Pas sinds 1564, toen de graaf van gezindheid veranderd was en de vervolgde leer ging begunstigen, konden de aanhangers van het Protestantisme openlijk optreden en in 1566 waagden zij zelfs – hoewel zij slechts enkele procenten van de bevolking telden – de greep naar de kerken, terwijl hun geestverwanten tijdelijk de stad regeerden. Dit kon alleen geschieden doordat de centrale regering in Brussel geen vaste lijn volgde. Zodra dat wel weer geschiedde, ging de graaf te Culemborg voorzichtiger handelen en moesten de Protestanten zich terugtrekken. In de Spaanse jaren werd de vervolging door nieuwe machthebbers hervat, echter meer op aandringen van Brussel dan van de Culemborgse Rooms-Katholieken zelf.

In de tweede periode, na de Pacificatie van Gent, begunstigde de overheid, na een wisseling van personen, het Protestantisme. De graaf nam enkele teruggekeerde ballingen in de magistraat op. De uitoefening van de Rooms-Katholieke eredienst werd verboden en in de kerkgebouwen onmogelijk gemaakt. De geestelijken kregen de keuze tussen non-activiteit of vertrek. Maar al te streng werd er niet op toegezien; alleen degenen die zich van buiten in de stad vestigden werden scherp gecontroleerd. De overheid meende aanleiding tot deze strakke houding te vinden in politieke onbetrouwbaarheid die zij aan de Rooms-Katholieken – vooral sinds de ommezwaai van Rennenberg in 1580 – toeschreef. Er was ook een godsdienstige beweegreden voor deze overheidspolitiek: men was er innig van overtuigd dat de andere partij in het geloofsgeding een „exsecranda idololatria” aanhing; de oude overheid had vóór 1564 hetzelfde in omgekeerde richting gedacht. Toch is er een kenmerkend verschil en vergeleken

met het eerste tijdvak zijn de rollen niet volkomen verwisseld: de nieuwe overheid wenste niet tot geloofsvervolgving over te gaan en dwong de Rooms-Katholieken niet, zich als Protestanten voor te doen of de diensten der predikanten te bezoeken. Was dit omdat de nieuwe magistraat niet zeker van zijn zaak zou wezen? Geenszins. Zeer bewust wilde de Protestanten niet verder gaan dan het verhinderen van de Rooms-Katholieke eredienst. Dit was niet alleen de mening van de overheid, maar ook van de predikanten, die nogal eens als feller en onverdraagzamer dan de magistraten worden afgeschilderd. Doch hun Calvinistische geloofsbelijdenis stelde in artikel 36 aan die felheid en onverdraagzaamheid uitdrukkelijk een grens en de predikanten mochten dan ook niet verder gaan dan te vragen dat de overheden „omnemque idololatriam et adulterinum Dei cultum submoveant et evertant, regnum Antichristi diruant, Christi vero regnum promoveant operamque dent, ut verbum Evangelii ubique praedicatur”. Deze woordkeus doet blijken dat de overheid zich dus niet tegen de innerlijke overtuiging had te richten, doch wel tegen de uitoefening van de eredienst.

Het is begrijpelijk dat in het derde tijdvak, toen een volgende generatie aan het roer was gekomen en de Spaanse dreiging verminderd was, de overheid de teugels weer wat vierde en zich er mee tevreden stelde dat het openbare leven geen Rooms-Katholiek stempel meer zou dragen. Ondanks de vertogen der synoden, wilden de magistraten niet verder gaan: het landsbelang noopte er niet toe en men wilde vooral niet de schijn wekken van aan de leiband der predikanten te lopen. De Calvinistische kerk moest zich vergenoegen met de positie van staatskerk, enig begunstigde dus, maar een kerkstaat, waarin naar het getuigenis van de kerk werkelijk geluisterd werd, kwam niet tot stand. Slechts bij vlagen werd aan de plakkatende hand gehouden – zo te Culemborg in 1654 toen men de financiële steun van de synoden ineens nodig had voor de herbouw van de verbrande Barbarakerk. En in de gelden, die van de Rooms-Katholieken konden worden geëist voor de gunst van het niet-naleven der plakkatende, hadden de lagere magistraten al lang een bron van inkomsten ontdekt; reden te meer om de verzoeken der predikanten af te wijzen. Het zou verheugender zijn geweest indien deze matiging in de houding der overheden aan principiële verdraagzaamheid te danken was geweest, en niet aan toenemende onverschilligheid.

Zo heeft de overheid vóór 1564 en van 1567 tot 1576 de toename van het Protestantisme sterk geremd en van 1577 tot ongeveer 1610

tamelijk bevorderd. In dat tweede tijdvak belette zij de Rooms-Katholieke eredienst en hinderde de zielzorg. Door een gematigder houding van de magistraat konden de Rooms-Katholieken na 1610 hun zielzorg uitbreiden. Daardoor gingen de numerieke verschuivingen niet verder en dit was een van de redenen dat de Reformatie binnen Culemborg onvoltooid bleef. Sympathiebetuigingen van de overheid voor het Protestantisme waren op zichzelf niet voldoende: de ervaring uit andere streken leert – hoe hard dit ook klinkt – dat alleen voortdurende controle op het naleven der plakaten, en een vestigings- en overnachtingsverbod voor Rooms-Katholieke geestelijken het Protestantisme in staat zouden hebben gesteld, de meerderheid der bevolking aan zijn zijde te krijgen.

Aan overheidsinvloed kan men in dit derde tijdvak bovendien nog het ontstaan van een Lutherse gemeente binnen Culemborg toeschrijven. Het was immers een graaf uit het geslacht Waldeck die zich in 1639 te Culemborg vestigde en uit het Duitse rijk geestverwant personeel meebracht, waarvoor hij al spoedig een predikant ontbood. Maar deze kleine groep had weinig contact met de bevolking, totdat zich in veel later jaren, aangelokt door de buitengewoon bevoorrechte positie van deze Lutherse gemeente, Duitse handelaars en ambachtslui zich bij de bezoekers van deze „hofkapel” kwamen aansluiten.

De verdediging van het Rooms-Katholicisme vormt een tweede motief. Ook dit vertoont in de drie tijdvakken een verschillende gedaante. In de eerste periode werd nog naar het juiste antwoord op het Protestantisme gezocht. Symptoom hiervan is de komst van een Jezuïet in 1555. Hij weet de bevolking te boeien met zijn prediking, die stellig zeer beeldend is geweest, met zijn nieuwe, streng-systematische en diepborende vorm van biechthoren en bovenal met de grote statie waarmee hij de sacramenten omringt. Onverschilligheid signaleert hij wel, maar geen ketterij. Enkele jaren later heeft Govert van Mierlo, de provinciaal der Dominikanen, op verzoek van de overheid in zijn passiepreken speciaal de ketterse dwalingen behandeld en bestreden. Toch kan men – en dat bij een tamelijke overvloed van priesters – niet beweren dat de Culemborgse geestelijkheid zich met deze vragen ernstig bezighield: die verdiepte zich meer in administratieve kwesties. Een officiële kerkvisitatie in 1570 toonde

aan hoe velen wel van goede wil waren, maar toch onder de maat bleven van wat in deze kritieke jaren nodig was.

Mochten de Rooms-Katholieken in het tweede tijdvak het juiste verweer tegen het Protestantisme al gevonden hebben, dan werd hun van overheidswege onmogelijk gemaakt dat in praktijk te brengen. Voortgang van hun eredienst was verboden, de geestelijkheid werd uit de gebouwen verdreven. Een enkele priester bleef in het verborgene zijn werk voortzetten. Hij was niet voldoende geschoold om deze belemmerende zielzorg zo effectief mogelijk te doen geschieden zodat alleen het allernodigste – bediening van enkele sacramenten – werd verricht, en dat nog uitsluitend voor de werkelijk meelevenden, die samen met deze priester bereid waren, enig gevaar te lopen. Wie de weg van de minste weerstand wilden bewandelen, konden gauw genoeg een uitvlucht vinden om zich aan het contact met deze priester te onttrekken. Er waren maar weinig geestelijken bereid, zich in dit werk te wagen: de gruwelen van Lumey en Sonoy werden maar al te vlot aan een Protestants beginsel toegeschreven. Strikt genomen was dit onjuist, maar de schrik zat er nu eenmaal in. Het centrum van de werkzaamheden van de priester in Culemborg lag in een schuilkerkje in de Nieuwstad. Bij het ouder worden van deze kanunnik nam zijn activiteit natuurlijk nog af, zodat rondreizende priesters in noodgevallen moesten helpen.

Het derde tijdvak zette in met de komst van jongere wereld- en ordegeestelijken, zowel polemisch als dogmatisch goed geschoold aan de nieuwe seminaria, met moed om zich te wagen en vindingrijkheid. Vooral de Jezuïeten muntten daarin uit. Onmiddellijk werden de verborgen diensten beter georganiseerd en nam de zielzorg sterk in intensiteit toe. Belangrijke gevolgen had het stichten van een meisjesschool onder leiding van enkele „klopjes” – ongehuwde vrouwen die het onderling contact der parochianen verzorgden, in eredienst en armenzorg hielpen en de nieuwe pedagogische beginselen in praktijk brachten, vooral betreffende het catechismusonderricht. Geen wonder dat bij deze systematische opzet en met hulp van deze school de Jezuïet spoedig de wereldgeestelijken in populariteit en invloed voorbij gingen streven. Zijn schuilkerkje stond in de binnenstad.

Zo werd dus de Rooms-Katholieke verdediging in het eerste tijdvak aan predikers van buiten overgelaten en bleef de zielzorg in het tweede tijdvak alleen door noodmaatregelen in stand bij gebrek aan geschoolde en moedige geestelijken. Doch nadien werd alles goed georganiseerd. De Jezuïeten sloten zich liefst zo min mogelijk bij wat nog over-

gebleven was aan, en zochten nieuwe vormen van devotie. Het is duidelijk dat in deze sfeer van moeizame duldigheid door de overheid er geen sprake van kon zijn, het verloren terrein te herwinnen: contact met en propaganda onder de Protestanten waren te provocerend. Men mocht al blij zijn dat de meerderheid der bevolking naar pastoor- of paterskerk bleef gaan. Er dient nog opgemerkt dat de Reformatie en de overheidsmaatregelen deze reorganisatie der Rooms-Katholieken ten zeerste vergemakkelijkten door het hele vicariestelsel te liquideren.

De werfkracht van het Protestantisme heeft gedurende de eerste periode niet zozeer gelegen in de aanstoot aan misstanden binnen de Rooms-Katholieke kerk, maar meer in de herontdekking van bepaalde Bijbelse waarheden. Boekenvondsten uit 1557 vertonen nog weinig uitgesproken voorkeur: werken van Luther, Calvijn en Anastasius Veluanus staan naast geschriftjes van Menno Simons en Hendrik Niclaes of Melchior Hoffman met een paar liederenbundels en Bijbelvertalingen. In 1566 blijkt het Calvinisme te overheersen, doch in een gedaante die over het Avondmaal meer in Zwingliaanse (of „nationaal-Gereformeerde”?) geest kon spreken en die toch ook „conformelick den Woorde Godes ende der Reformatie, begrepen in der confessie van Augsborch” wilde wezen. Nu de tegenwerking der overheid tijdelijk wegviel, bleek dit Protestantisme onder alle lagen der bevolking aanhangers te tellen. De onafhankelijke positie en de gunstige ligging van de stad droeg er toe bij, dat de Calvinisten haar ongestoord tot een centrum van hun veelsoortige activiteit konden maken. In dit eerste tijdvak had de Protestantse prediking een zeer positieve klank, door Christus' persoon en werk nadrukkelijk in het middelpunt te stellen en de taak van de Heilige Geest uitvoeriger en zelfstandiger te schilderen dan in de Rooms-Katholieke theologie placht te geschieden. Het moet dit aanbod van heilszekerheid geweest zijn, dat aanhangers wierf – meer dan de bekoring van het nieuwe en verbodene. Dat men de vroeger aangehangen mening nu als afgoderij ging zien en bestrijden vloeide uit dit positieve voort.

In de tweede periode had het Protestantisme de volle steun van de overheid. Naar hun beginselen werden de inrichting der kerkgebouwen, de eredienst, de administratie en organisatie gewijzigd. Voorlopig kwam er één Calvinistische predikant met enkele schoolmeesters. Nu komen de meeste overgangen voor doch het is niet alles

winst: ballast vertraagt de vaart. Het zijn immers vooral degenen die voorlopig een afwachtende houding hebben aangenomen en die er geen moeite voor wilden doen, het contact met de Rooms-Katholieke geestelijken te bewaren. De weg van de minste weerstand liep vóór 1565 naar het Rooms-Katholicisme, nu naar het Protestantisme. En men kwam nu voor het geweldige probleem te staan, deze numerieke winst ook in een kwalitatieve om te zetten. Daarvoor ontbraken de leiders. Pas in het begin van de zeventiende eeuw – maar dan is al bijna een nieuwe generatie aan bod – komt er een predikant te Zijderveld, daarna een tweede te Culemborg en tenslotte ook een te Everdingen, allen niet zeer zelfstandig tegenover de soeverein, al waren ze geen Arminianen.

Weinig wordt er meer gewijzigd in het derde tijdvak. In de liturgie blijft men bij de sobere vormen, doch het orgel krijgt weer een functie in de dienst ter begeleiding van de gemeentezang. In de organisatie wordt nu – als veiligheidsmaatregel tegenover de Lutherse graaf – de invloed van het kasteel bij beroeping van predikanten en keuze van kerkeraadsliden preciezer omschreven. De administratie wordt steeds meer gecentraliseerd en de geestelijke bezittingen worden voor het algemeen welzijn naar Reformatorisch beginsel aangewend, totdat na de komst van een graaf uit het Duitse rijk – weer een volgende generatie! – er plotseling zeer willekeurig mee gehandeld wordt en het geestelijk karakter verzwegen. De overheid gaf in deze periode aan het Protestantisme niet meer de enthousiaste steun van voorheen en dat terwijl de Rooms-Katholieken hun organisatie juist hersteld hadden. Deze twee factoren maakten het al buitengewoon moeilijk voor het Protestantisme, om nog enige numerieke winst te boeken. Men zag nog niet in dat dan voortdurende zielzorg nodig was, herhaald contact met de geestelijke leidlieden; de Rooms-Katholieken begrepen dit na hun bittere ervaringen maar al te goed en hielden zo de massa's vast.

Niet alleen de houding van de overheid of de intensievere Rooms-Katholieke activiteit remde in dit derde tijdvak de voortgang van de Reformatie. Haar eigen werfkracht liep terzelfder tijd sterk terug. Men had bemerkt, hoe weinig de massa's, die veelal uit zulke uiterlijke motieven of bij gebrek aan Rooms-Katholieke zielzorg tot het Protestantisme gekomen waren, bewuste belijdenis kenden of levensucht bezaten. Alles werd er nu op gericht om dat te verbeteren. De „Nadere Reformatie” richtte de blik sterk naar binnen – doch de vraag rijst of deze vorm van verkondiging voor een Rooms-Katholiek

wervend genoeg klonk. En dat valt eveneens te betwijfelen voor die preken, die met geleerdheid overladen werden – averechts resultaat van de verbeterde predikantsopleiding. De predikanten zochten geen contact meer met de Rooms-Katholieken, die niet onder hun gehoor kwamen. Zo stond tegenover de Rooms-Katholieke zielzorg aan Protestantse kant alleen wat polemische prekerij: bezinning en verdieping in eigen kring werden hoofddoel en de tijd – of de moed en de kennis? – ontbrak om onder de Rooms-Katholieken te gaan werken. De voorrechten, die de staat bood, hielden wel de schijn op dat er nog steeds maar één kerk, de ge-reformeerde, bestond, en daar was men van Protestantse kant mee tevreden. In werkelijkheid had men zich neergelegd bij de gescheidenheid der kerk.

De Reformatie was aanvankelijk gekomen met een boodschap voor alle terreinen: een dogmatische, een pastorale en een politiek-culturele. Wat restte daarvan in het volgende geslacht? De bevrijdende heilszekerheid ging schuil in een ingewikkeld begrippenkleed; steeds subtieler werden de onderscheidingen. De predikanten verschoten hun polemische kruit tegen allerlei wijsgerige stelsels of in getwist binnen de eigen Protestantse kring: een nieuwe „scholastiek” – en dan in ongunstige zin! – kwam op. Het innerlijk leven kreeg grote nadruk en hier treffen we de schoonste vruchten van het 17de eeuwse Protestantisme aan. Maar het opwekkende en vertroostende werk van de Heilige Geest kreeg veel minder aandacht dan het vermanende: daarvoor was men te zeer onder de indruk van de bandeloosheid op velerlei gebied. Die sterke verinnerlijking enerzijds en verstandelijking anderzijds, verstikten een politiek-culturele opbloei: het openbare leven, juist het meest omstreden terrein, werd langzamerhand prijsgegeven. Toen de staat zich ging terugtrekken, kwam aan het licht, hoe weinig het Protestantisme daar eigenlijk tot stand had gebracht.

Voor een plaatselijk onderzoek is het 't meest belangwekkend, de eerste twee tijdvakken te bezien, toen het Protestantisme nog de bezieling bezat, het Rooms-Katholicisme de juiste verdediging zocht, en de overheid de ene of de andere partij begunstigde. Culemborg kreeg in de herfst van 1566 korte tijd betekenis als Calvinistisch centrum. Het tweede tijdvak – landelijk beschouwd: van 1572 tot 1609 – heeft de latere godsdienstige kleur van een streek of stad bepaald. Te Culemborg werd toen de Rooms-Katholieke zielzorg niet

volkomen onderbroken, en ontbrak het aan voldoende Protestantse predikanten. Zo bleef de meerderheid der bevolking er, ondanks een anders-gezinde overheid, Rooms-Katholiek. Bovendien duurde deze periode aldaar korter dan elders; van strenge maatregelen is slechts sprake van 1578 tot 1598. In het derde tijdvak vertoont het herstel van de Rooms-Katholieke organisatie binnen Culemborg een geheel eigen beeld. Het zich terugtrekken van de overheid en de verlamming van het Protestantisme zijn geen specifiek lokale verschijnselen.

Wij probeerden, na te gaan hoe de bewoners van deze kleine plaats de eeuw der Reformatie hebben beleefd, hoe zij beslist hebben in de keuze waarvoor die tijd hen stelde, en waarom die scheiding er zulke eigenaardige numerieke gevolgen had. De gegevens daarvoor vonden wij grotendeels in de archivalia, minder in de litteratuur. Het nadeel van deze bronnen is, dat zij ons heel sterk naar de hooggeplaatsten dringen. Het archiefmateriaal dreigt bovendien een schrijver al te zeer tot tijdgenoot van zijn object te maken. De litteratuur komt reeds met velerlei vertolkingen aandragen en toont zo, dat iedere studie – ook de onderhavige – haar beperkingen heeft en weer achterhaald zal worden.

Op dit plaatselijke vlak is de kerkgeschiedenis innig met de „profane” verweven. Het gaat meestal om dezelfde feiten, maar zij ordent en belicht ze anders. Want de kerkgeschiedenis denkt aan het Goddelijke plan met al deze gebeurtenissen, in het bijzonder aan Gods weg met Zijn kerk. Moet zij daar ook met zoveel woorden over spreken? Dan loopt zij groot gevaar, te vervallen in een vertolking, waaraan de oudere litteratuur nogal rijk is, die gaarne verhaalt van Gods hulp en van het Goddelijk ingrijpen. Zo kan men bijvoorbeeld in een schets over 1576 de hachelijke positie van Oranje en de zijnen noemen, en dan in de Pacificatie van Gent een wonderbaarlijke uitredding door God zien – doch is het toevallig dat de meest directe aanleiding, de Spaanse Furie te Antwerpen, niet vermeld wordt? Meestal wordt dan Gods hulp alleen bij buitenissige voorvallen genoemd. En wanneer men in de voorstellingen het handelen Gods genoemd en ook uitgebeeld wil zien, wordt het Goddelijk ingrijpen verlaagd tot een factor naast vele andere.

Wat waren de voornaamste doeleinden van beide partijen in de Reformatietijd? De Reformatie streed voor de bevrijding van de Bijbelse prediking uit – wat zij zag als – de omklemming der kerkelijke traditie. De Rooms-Katholieke kerk kwam op voor – wat zij zag als –

de leiding, die de Heilige Geest aan haar overlevering gaf, waarin zij de Bijbel veilig geborgen achtte. Maar juist in een plaats van geringe omvang blijkt duidelijk, door welke klein-menselijke motieven de loop der gebeurtenissen diep beïnvloed is. Beide partijen hebben elkaar in onverdraagzaam handelen weinig toegegeven. Zij bedienden zich van de middelen van hun tijd, ook waar het ging om personen, instellingen en gevestigde rechten terzijde te schuiven. Het is goed om dan toch te blijven denken aan Gods plan met deze gebeurtenissen, maar beter om die Naam niet ijdel te gebruiken.

Iedere geschiedschrijver vormt zich een beeld van het verleden. Zijn verbeelding beïnvloedt de afbeelding, die hij aan zijn lezers wil tonen. Al naar de aard van de onderzoeker en het doel dat hij zich stelt, zal hij dit beeld scherp omlijnen of vaag aanduiden, met sterke contrasten of zachte kleuren werken, alleen grote lijnen trekken of ieder detail zijn volle aandacht geven. Toch blijft het beeld herkenbaar en waar. Dan kan het betiteld als „carton”, tekening, schilderij, zelfs met beeldhouwwerk vergeleken worden. Zou men, die vergelijking doortrekkend, de kerkgeschiedschrijving kunnen zien als het werk van een glazenier? Ook die heeft immers te beschikken over een rijkdom van details met eigen vorm en kleur, die aparte behandeling, bewerking en samenvoeging vereisen. Voorstelling en compositie kunnen op zichzelf boeien, maar het eigen karakter krijgt het glas pas door het licht, dat er van buiten doorheen straalt – waarop de glazenier wel rekent maar waarover hij niet beschikt. De kerkhistoricus stelt zich de vraag, of en waartoe God deze gebeurtenissen heeft gewild en toegelaten. Dat handelen Gods met de mensen mag hij niet ter sprake brengen; hij schrijft immers geen Bijbelboek of een daarin gefundeerde preek! Het enige wat hij kan doen, is zijn materiaal zo te bewerken en plaatsen en zijn kleuren zo te kiezen dat zijn „venster” transparant blijft, dat dus de door hem uitgebeelde gebeurtenissen iets van het licht van Gods handelen met de mensen kunnen doorlaten. Of hij en zijn lezers dat licht werkelijk zullen zien schijnen, heeft hij niet in de hand.

Zusammenfassung

DIE HERRLICHKEIT CULEMBORG WAR BIS IM 18. JAHRHUNDERT UNABHÄNGIG. Sie lag auf der Grenze von zwei mittelalterlichen Kulturprovinzen. Man spürt dort nicht nur Einflüsse des Holländisch-Flämischen Küstenstreifens, sondern auch vom Geldrisch-Westfälischen Binnenlande.

Elisabeth von Culemborg (1485-1555) verheiratete sich in zweiter Ehe (1509) mit Antoine de Lalaing. Er war bis seinem Tode in 1540, Statthalter von Karl V in Holland. Während des Lebens Lalaings ist in ihrem eigenen Gebiet keine Ketzerei entdeckt worden. Wir wissen nur, dasz „Wolter Tesschenmecher, zu Cuilenborg gebohren“ in 1535 zu Wesel verbrannt worden ist als Wiedertäufer. Tesschenmecher war zu Utrecht von Trijpmaker wiedergetauft, später nach Münster gereist, aber weil er die Gewalttätigkeiten dort ablehnte, nach Wesel gegangen.

Nach dem Tode Lalaings blieb seine Witwe auf ihrem Schloss Culemborg. In 1541 wurde Koenraet Jansz dort enthauptet wegen Ketzerei. Wahrscheinlich war er einer der aggressiven Wiedertäufer, die auch nach der Münsterschen Katastrophe weiter getobt haben. Ob seine Tätigkeiten die Bevölkerung sehr empört haben, und ob er Gesinnungsgenossen dort gehabt hat, ist uns nicht überliefert worden.

Eigentlich kann man sagen, dasz die Gegenreformation schon in Culemborg war, bevor die Reformation die Stadt erreichte. In 1550 reiste ein Jesuit aus Löwen nach Culemborg und ein Kanoniker vom Barbarakapitel wurde von ihm in die Exercitia Spiritualia Loyolas eingeführt. In 1555 hat sogar ein anderer Jesuit etliche Monate in Culemborg gearbeitet. Er predigte sehr eindringlich und steigerte die Verehrung des Altarsakramentes so, dasz fast jedermann zur Beichte ging. Die Bevölkerung, beeindruckt von seiner Predigt, baute später eine neue Sakramentskapelle. Nach dem Tode von Elisabeth wurde von ihrer Hinterlassenschaft u. a. ein Waisenhaus eingerichtet. Der Jesuit hat dazu noch wertvolle Beratung gegeben.

Florens von Pallandt, als Enkel ihrer Schwester der Nachfolger von Elisabeth, wurde der erste Graf von Culemborg. Karl V hatte ihn noch am Ende des Jahres 1555 in den Grafenstand erhoben. Graf Florens war in dieser Zeit meistens zu Brüssel mit seinem Nachbar Brederode von Vianen, und mit seinem eigenen Vetter Hoogstraten.

In 1557 wurden zweimal ketzerische Bücher zu Culemborg gefunden. Beim ersten Bücherfund waren zwei Bibeln aus Emden (wahrscheinlich die Übersetzung aus 1556 der Zürcher Bibel, angefertigt von Mierdman und Gheylliaert), eine Kirchengeschichte, zwei

Liederbücher, vierzehn Exemplare einer Erklärung und Auslegung des Tabernakels oder der Hütten Mose (vielleicht das Buch Melchior Hoffmans das er oft versprochen hat zu schreiben, oder ein Teil der Spiegel der Gerechtigkeit von Hendrik Niclaes), ein kleines Büchlein, enthaltend Reden an die Obrigkeit, gelehrtes und gemeines Volk und an die verdorben Sekten (also der letzte Abschnitt des Fundamentboeks von Menno Simons) und noch zwei kleine Bücher. Später fand man die Postille von Johann Spangenberg, drei Bücher von Luther („Testamentum Novum“, „Ghiestelicker psalmen“ und „Belidinge ofte Bekentenisse“) und andere Werke, angedeutet als: Calvinus, Anastasius Veluanus, Christliche Sermone, Kurzer Bericht, und „Accerderinge ende Materie“ der Sakramente.

Ein mutmasslicher Wiedertäufer, Cornelis Aertsz de Man, wurde in 1562 nach dreijähriger Haft verbrannt. Von seinen Prozeszakten bekommt man den Eindruck, dasz er geisteskrank war. Aber seine Zeitgenossen haben ihn für einen Täuferischen Märtyrer gehalten, wie wir ersehen aus ihren Lieder.

Graf Florens heiratete in 1564 Elisabeth von Manderscheidt. Sie war Lutheranisch erzogen und beharrte darauf auch in Culemborg. Der Graf bemühte sich jetzt mehr um Politik und Religionsachen. In seinem Palast zu Brüssel trat in November 1565 der Adelstand zusammen, der den Masznahmen des Spanischen Königs widerstehen wollte. Auch bei der Demonstration der Edelleute im Anfang April 1566 betätigte Florens sich. Es ist aber nicht deutlich, ob er in dieser Zeit Lutheraner, Zwinglianer oder Calvinist geworden ist. Zu Culemborg hat er jedenfalls seit Anfang Juni auf seinem Schloss öffentliche Gottesdienste gestattet, während man sonst überall noch mit Heckenpredigten zufrieden sein sollte. Weil der Graf jetzt die Protestanten schützte, wurde Culemborg zu Mittelpunkt ihrer Tätigkeit. Es arbeiteten dort – und von dort aus! – Gerardus von Culemborg (Schuhmacher aus Kleve?), Jacobus Michaelis (1564 Pfarrer zu Niedermörmter), Rudolf van Velt, und vielleicht auch noch einige der fünf Katholischen Priester aus Culemborg, die jetzt abtrünnig geworden waren. Ihre Abendmahlsanschauung (von Gerardus?) ist bestimmt nicht eine Lutheranische, sondern fast eine Zwinglianische gewesen („ein Gedächtnis der Passion Christi“, „Wahrhaft Brot und Wein“).

Es blieb zu Culemborg ruhig, als in August 1566 der Bildersturm in den Niederlande tobte. Am 1. September gestattete Florens „diejenigen, die man nennet von der neuen Religion“, ihre Gottesdienste

„konform dem Worte Gottes und der Reformation, verfasst in der Konfession von Augsburg“, ab zu halten in der Spittelskapelle, weil er verhüten wollte dasz es auch zu Culemborg solch einen Bildersturm geben würde. Vielleicht hat Florens – wie Wilhelm von Oranien – gehoffet, die Lutheraner und Calvinisten wider Philipp II vereinigen zu können, wobei die Calvinisten dann genau wie die Lutheraner im Deutschen Reiche von den Bedingungen des Augsbургischen Religionsfriedens geniessen könnten. Es ist aber ausgeschlossen, dasz die Culemborgische Protestanten wirklich Lutheranisch gedacht haben; das zeigt nicht nur ihre Abendmahlsanschauung sondern auch ihre Haltung beim Bildersturm.

Denn am 14. September 1566 hat Graf Florens selber die Bilderstürmer – etwa 34 – in Kirchen und Kapellen seiner Stadt geführt. Nach dem Sturm wurden die Katholische Gottesdienste eingestellt, die Innenmauern der Parochialkirche ganz getüncht; die Scheiben, worauf Heilige gemalt waren, wurden entfernt. Dennoch hat der Graf diese Kirchen nicht den Protestanten gegeben: die Regierung zu Brussel erholte sich schnell. In November erlaubte Florens den Katholiken wieder, in die Kirchen zurück zu kehren. Der Graf fuhr bald nachher ab, zuerst nach Witthem in Limburg, und später nach Werth und Wertherbruch, wo in seinem Auftrag der Lutheranische Pfarrer Johannes Ligarius in 1567 arbeitete. Mehr als 50 Einwohner von Culemborg wanderten jetzt aus. Ihre Güter wurden beschlagnahmt. Alba konnte in Culemborg nur zwei der Bilderstürmer verhaften lassen; einer starb in der Haft, der andere wurde in 1569 enthauptet. In 1570 wurde die Katholische Geistlichkeit im Auftrag Albas und im Nahmen des Utrechter Erzbischofs visitiert, wobei besonders im Kapitel der Hauptkirche Nachlässigkeit, Unordnung und Widerwilligkeit festgestellt wurden – aber keine Ketzerei.

Während des Kampfes in Holland seit 1572 war eine Spanische Garnison auf dem Schloss gelagert. Erst in Januar 1577, nach der Genter Pazifikation, konnte Graf Florens zurückkehren. Im Sommer 1578 hat er dann die Katholische Geistlichkeit aus der Parochialkirche verjagt, ihr aber gestattet, in Culemborg zu bleiben und ihre Einnahmen zu beziehen. Als Protestantischer Prediger kam Jacobus Postelius aus Köln. Die Calvinistische Kirchenverfassung wurde eingeführt. Später wurden auch die Katholiken aus anderen Kapellen und Dorfskirchen entfernt. Seit 1586 waren jedenfalls alle Katholische Gottesdienste verboten. Einer der Kanoniker hat aber im Verborgenen weiter gearbeitet, Beichte gehöret, Messe zelebriert,

und es ist sicher dasz Jansenius, der später Bischof von Ypern geworden ist, in seiner Jugend – etwa 1595 – zu Culemborg diese Messen gehöret hat, und dasz seine Eltern dort von diesem Kanoniker mit den Sterbesakramenten versehen sind.

Graf Florens starb in 1598. Sein gleichnamiger Sohn und Nachfolger hat die Katholiken etwas freundlicher begegnet. Er hat bestimmt davon gewusst, dasz Katholische Priester und besonders Jesuiten Culemborg oft besuchten. Seit 1628 hatten die Katholischen zwei Kirchen – zwar versteckte – wobei in der eine ein Weltpriester und in der andere ein Jesuit tätig war. Sie waren in Culemborg ziemlich frei; so hat der Jesuit z.B. eine Mädchenschule gestiftet die vom Grafen fast immer geschützt worden ist. Weil es also fast fortwährend Katholische Priester in Culemborg gegeben hat, ist ihre Seelsorge nie unterbrochen worden. Eine Mehrheit der Bevölkerung blieb Katholisch. Die Protestantische Seelsorge war nicht so intensiv. Es gab bis 1606 nur einen Pfarrer und in den Dörfer oft nur Schulmeister. Florens II möchte gern in seiner Grafschaft nach Deutschen Verhältnisse und Kirchenverfassungen regieren, und geriet oft in Konflikt mit den benachbarten Calvinistischen Pfarrer über der Pfarrwahl. Aber seit der Dordrechter Synode gab er schliesslich nach. Die Remonstrantische Gedanke, die bürgerliche Obrigkeit habe das Recht, in kirchlichen Streitigkeiten zu vermitteln, war ihm sehr sympathisch, wiewohl wir keine Anzeige haben dasz er auch in dogmatischer Hinsicht Remonstrant gewesen ist.

Nach dem Tode Florens II in 1639 ist die Grafschaft geerbt worden vom Enkel seiner Schwester, Philipp Theodor von Waldeck. Auch dieser hat mit den Pfarrer gekämpft über der Wahl des Kirchenrats. Um die ungeheuere Schuldenlast der Grafschaft zu tilgen, hat der neue Graf in 1645 viele Ländereien verkauft und den Ertrag auf seine Privatrechnung der Haushaltung gebracht. Diese Ländereien gehörten aber zu den geistlichen Güter, die seit 1578 zum Nutzen der Protestantischen Religion und „ad pios usus“ angewendet waren. Von diesen geistlichen Güter wurde bald auch der neue Lutherische Pfarrer besoldet. Der Graf war selber Lutherisch und viele seiner Angestellten, die aus Waldeck mitgekommen waren, auch. Deshalb hatte er seit 1640 einen Pfarrer, Johann Brandhoff, als Hofprediger auf seinem Schloss. Später bekamen die Lutheraner die Spittelskapelle für ihren Gottesdienste.

Vom Anfang der Reformation hat Culemborg also nicht viel gespürt. Wichtig ist der Bücherfund aus 1557, das Märtyrerlied aus 1562, und

von besonderer Bedeutung sind die Namen der Protestanten aus 1566, ihre ökonomische Lage, ihre Anschauungen und ihre Tätigkeiten, wovon viel überliefert worden ist. Die Briefe des Jesuiten aus 1555, die Kirchenvisitation von 1570 und die Zeugnisse aus der Jugend von Jansenius geben uns wertvolle Anweisungen über der Lage der Katholiken und der Gedankenwelt der Gegenreformation. Es stellt sich heraus, wie wichtig die Haltung der Obrigkeit in der Reformationszeit gewesen ist: sie hat bevor 1565 und von 1567 bis 1577 die Verbreitung der Reformation gehemmt, in 1566 und von 1577 bis etwa 1600 sehr gefördert, und nachher sich gewissermaßen neutral benommen. Die Katholiken suchten bis 1577 die beste Verteidigung, aber bekamen erst seit 1600 die Möglichkeit, ihre Neubildung praktisch an zu wenden. Die Calvinisten (in 1566 ziemlich Zwinglianisch!) hatten nach 1577 zu wenig Pfarrer um die Gelegenheit, ihnen jetzt von der Obrigkeit gegeben, aus zu nützen. Die Katholische Seelsorge blieb immer intensiver als die Protestantische und es gelang die spätere Calvinistische Pfarrer nie, die Mehrheit der Bevölkerung zu erreichen.

Bronnen

I. ONGEDRUKTE BRONNEN

1. Rijksarchief in Gelderland (RAG):

- AHGC: *Het archief der Heeren en Graven van Culemborg*. Inventaris door A. P. van Schilfgaarde, 1949, 3 dln.
- AGR: *Het archief der Geldersche Rekenkamer*. Inventaris door A. H. Martens van Sevenhoven, 1925.
- Recht. arch. graafsch. Culemborg: *Rechterlijk archief van het graafschap Culemborg*. Inventaris in handschrift.
- HS: Handschriften.

2. Te Culemborg:

- OAGC: *Het oud-archief van de gemeente Culemborg*. Inventaris door A. J. van de Ven, 1938.
- Archief van het Elisabeth-Weeshuis. Inventaris in handschrift.
- Archief van de Kerkeraad der Hervormde Gemeente. Inventaris in handschrift.

3. Te Heusden:

- Archief van de classis Heusden, waarin opgenomen het archief van de voormalige classis Gorinchem. Inventaris in handschrift.

II. GEDRUKTE BRONNEN EN SERIES

- AAU: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 1875 vlgg.
- Groen, Archives: G. Groen van Prinsterer, *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*.
- Van Hasselt: G. van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, 1792 vlgg.
- Knuttel: W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 1621-1700, in de „kleine serie” van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, deel 3 (I: 1621-1633), 1908; 5 (II: 1634-1645), 1909; 8 (III: 1646-1656), 1910.
- Marcus: J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den Hertog van Alba*, 1735.
- NAKG: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*.
- Reitsma-Van Veen: J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere synoden... 1572-1620*, acht delen, 1892-1899.
- Rutgers: F. L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, Werken Marnix-Vereeniging*, II 3, 1889.
- Visitatie: F. A. L. ridder van Rappard en S. Muller Fz., *Verslagen van Kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw, Werken Historisch Genootschap Utrecht*, derde serie, no. 29, 1911.
- BM Gelre, W. Gelre, BMHG, WHG, Kronijk HG: *Bijdragen en Mededelingen, Werken, Kronijk*, uitgegeven respectievelijk door de vereniging Gelre en door het *Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*.

III. DIKWIJLS AANGEHAALDE BOEKEN

- Bachiene: W. A. Bachiene, *Kerkelyke Geographie der Vereenigde Nederlanden*, Vier stukken in twee delen, 1768-1773.
- De Bruin: C. C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, 1937.
- Van Campen: J. W. C. van Campen, *Hagepreeken en Beeldenstorm* (1566), in „jaarboekje van Oud-Utrecht" 1949, blz. 97-125.
- Duizend jaar bouwen: S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en M. D. Ozinga, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, 1948.
- Dusseldorpius: *Francisci Dusseldorpii Annales*, Uitgegeven door R. Fruin in WHG, derde serie, no. 4, 1893.
- Van Hoeck: F. van Hoeck S. J., *Schets van de geschiedenis der jezuiten in Nederland*, 1940.
- De Hoop Scheffer: J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, 1873.
- Van Hulzen: A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, 1932.
- Kalkhoven: J. D. J. Kalkhoven, *Geschiedenis van Culemborg*, 1888 vlgg.
- Knappert: L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, 1924.
- Kühler: W. J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, 1914.²
- Lindeboom: J. Lindeboom, *De confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden*, 1946.
- Maris: A. J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*, 1939.
- Moll: W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, 2 delen (deel 2 in 4 stukken), 1864-1869.
- Nolet-Boeren: W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, 1951.
- Pont: J. W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, (*Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap*, Nieuwe serie, deel XVII, 1911).
- Post: R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, 1954.
- Post MD: R. R. Post, *De Moderne Devotie*, 1950².
- Post Scholen: R. R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, 1954.
- Presser: J. Presser e.a., *De tachtigjarige oorlog*, 1948³.
- Reitsma-Lindeboom: J. Reitsma-J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 1949⁵.
- Rogier: L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, 2 delen + register, 1945-1947.
- Schotel: G. D. J. Schotel, *Floris I en II van Pallant, Graven van Culemborg*, 1846.
- Schultz Jacobi: J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis der Luthersche gemeente te Kuilenburg, met insluiting der filiaalgemeenten te Thiel en Leerdam*, in *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche Kerk in de Nederlanden*, tweede stuk, 1840, blz. 109 vlgg.
- Trosée: J. A. G. C. Trosée, *Historische Studiën*, 1924.
- Vente: M. A. Vente, *Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandsche orgel in de 16de eeuw*, 1942.

- Van Vloten: J. van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, vier delen, 1856 vlgg.
 Voet: A. W. K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*, 1753.
 Wieder: F. C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens*, 1900.
 Voorts:
 NBW: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, tien delen, 1911 vlgg.

Ter gelegenheid van de „Van Riebeeck-feesten” in 1952 schreef J. A. Stoop in de 8ste jaargang (1951-1952) van de *Hervormde Theologische Studies* een kort opstel *Geschiedenis van die kerk van Culemborg in die eerste helfte van die 17de eeu* (blz. 115-125). Bij de herdenking van de sterfdag van Elisabeth van Culemborg verschenen in 1955: *Elisabeth van Culemborg, 1475-1555, levensschets*, door J. D. de Jong (*Culemborgsche historiebladen*, Eerste serie, no. III). *Elisabeth van Culemborg*, herdenkingsrede, uitgesproken op 7 december 1955, door P. J. W. Beltjes. *Elisabeth, Gravin van Hoogstraten en Culemborg*, door Th. Ausems S.J., in *Streven* jrg. VIII, deel II, blz. 410-417.

Register

- Aabroick, Joh., Sepulchrijn, 13
Aäron, 42, 47
Abcoude, zie Esschenstein
Abeelen, J. K. van, Inl.
Abraham, glaesmaker, 137, 141
Abraham Goossensz, 135
Adriaen Adriaenssens S. J., 38 vlg., 50,
54
Adriaen Joosten, 92, 157, 164, 168,
180, 201
Ae, Pynssen van der, 163 vlg.
Aelst, Adriaen van, 66 vlg.
Aerschot, hertog van, 165
Ahasverus, 47 vlg., 170
Aken, 153
Allaert Jacobsz, 196, 202
Allaert Jansz, 135, 156
Altaarstuk, 47 vlg., 54 vlg., 170 vlg.
Altaren, 16, 22, 172 vlgg.
Alva, hertog van, 120, 137, 145, 149,
153 vlgg., 161, 164 vlgg., 169, 171,
176, 180, 184 vlgg., 190, 283
Ambrosius Ambrosiusz, 38 vlg.
Amelis Allaertsz, 93, 156 vlg., 201
Amelis Jacobsz, 175, 195
Amsterdam, 31, 38
Anabaptisten, zie Dopers
Anastasius Veluanus, Johannes, 39,
67 vlg., 274, 282
Anjou, 207
Anthonis Allaertsz, 135, 156, 191
Anthonis Evertsz, glaesmaker, 9, 14
Anthonis Jansz Mirrick, 137 vlg., 141,
167
Anthonis Petersz, 173, 175, 186
Anthonis Zebrechts, arts, 40, 92, 139,
157, 161
Antwerpen, 5, 30, 38, 47, 148 vlg., 197
Arentsz, Jan, 118
Arnhem, 162 vlg., 190 vlg., 207, 220
Asperen, 118, 121, 134
Asperen, Jeronimus, 169
Augsburg, Confessie en/of Godsdienst-
vrede van, 114, 123 vlg., 274, 283
Augustijnen, 30
Aveloy, Jan van, 54, 134, 168, 208
Avesnes, Guido van, 18
Avondmaal, 47 vlg., 105 vlgg., 264, 274
Back, Jan, 138 vlg., 166
Baets, Ghilain de, 73, 79, 165
Bakker, Jan de, 31
Barbarakerk en -parochie, 3, 13, 16 vlg.,
18-28, 44 vlg., 132 vlg., 143, 172 vlg.,
233, 243-253, 258
Batenburg, Jan van, 34
Bauwen Adriaensz, 85, 92, 155
Bazel, Concilie te, 20
Beeldenstorm, 25, 27, 85, 111, 117 vlg.,
122, 125-129, 243 vlg.
Beesd, 4, 14
Beheer, 243-243, 245 vlg.
Bejaardenzorg, zie Elisabethgasthuis
Bergejus, Hermannus, 216
Bergen, 189 vlgg., 197
Bergh, Willem van den, 191, 209
Beroepingskwesties, 206, 210, 215 vlg.,
223-229
Beul van Utrecht, 35, 78 vlgg.
Beurs, 23
Beusichem, 18
Biecht, 9, 42, 52
Billichius, Adamus, 217 vlgg., 223-228,
239
Boe, Boudewijn van der, 162 vlgg., 171,
187
Boeken, Verboden, 38 vlg., 62 vlg., 172,
281
Bogart, Johannes, 171 vlg.
Bombergen, 117, 149
Bondt, Jacob de, 104 vlg.
Bor, 111
Borluyt, S. J., 257
Bosch, Nicolaes, Inl., 37, 72 vlg.

- Bosinchem, Jan van, 18
 Bossu, 190
 Both, Thomas, 172
 Braght, Van, 73-80
 Brandhoff, Johann, 264, 284
 Brandt, G., 121 vlg.
 Breda, 17, 149
 Brederode, Hendrik van, 6, 68 vlg., 71, 83 vlgg., 90, 93 vlgg., 117, 132, 142, 147 vlg., 162
 Brimeu, Charles de, 142, 149
 Brinckerinck, Johannes, 11
 Bronckhorst-Batenburg, 90 vlg.
 Brugman, Johannes, 29 vlg.
 Bruhesen, Johan van, 170
 Bruin, Ghysbert de, 87, 133, 144, 174 vlg., 254
 Brunswijk, Erik van, 132
 Brussel, 61, 83, 93 vlgg., 99, 142, 163, 166, 282
 Budding, Anthonis, 87, 175 vlg., 180 vlgg., 186, 240, 254
 Budding, Willem, 211

 Calvinijn, 67 vlg., 70, 274, 282
 Calvinisme, 57, 82 vlgg., 114 vlg., 125
 Cave, Josua de la, 229-233, 239, 244 vlg., 263
 Cater, Dirck, 104 vlgg., 115, 118, 129
 Celrebroeders, 66 vlg.
 Classis Buren, 218, 227
 Classis Gorkum, 206, 211 vlg., 214, 217 vlg., 222-227
 Clemens V, paus, 18
 Coccejus, 230
 Coetsius, Johannes, 228 vlg.
 Collatie, 18 vlg., 183
 Communie, 29, 43, 174, 180
 Concubinarij, 88 vlg., 180 vlg.
 Cooll, Cornelis, 87, 109, 134, 153 vlgg., 157, 173, 182, 187
 Cooll, Peter, 145, 168 vlg., 195
 Coopman, Gheraert, 161
 Cornelis Hendricxz, 176
 Cornelis Thoenisz, 175, 253
 Cornelius Martinus, 153 vlg.
 Coster, Aert Aertsz, 138
 Croll, Gerrit, 138

 Culemborg, van
 Elisabeth (1524 †), 11
 Elisabeth (1555 †) 2-10, 12, 14, 23, 30-61, 81, 156, 167 vlg., 181, 195, 281
 Familieleden, 43
 Gerard, 22, 29 vlg.
 Hubert, 19, 21 vlg.
 Jasper, 13
 Johan, 21
 Jutte, 11, 20
 Louf, 131
 Melchior Gerritsz, 136, 165
 Melchior Hubertsz, 47, 50, 53, 61, 99 vlg., 145, 157, 168 vlg., 172
 Sweder (\pm 1480), 22
 Zweder, bisschop, 19 vlg.
 Zweder, schout, 146, 164
 Cuyck, Franciscus, 174, 186
 Cuyck, Hendrik van, 86-89, 101, 180, 184, 255
 Cuyck, Jan van, 47, 135, 160, 162, 164, 169, 190, 195, 201
 Cuyck, Wouter van, 138, 144

 Dathenus, Petrus, 158
 Davesius, pastoor, 178, 181
 David Joris, 34, 65
 Deventer, 38
 Deventer, Jacob van, 3-5, 7, 10
 Deys, deken, 50, 87
 Deys, Jan, schilder, 47, 54 vlg., 133, 170
 Diefdijk, 7
 Diemen, Antonio van, 235, 246
 Diepenveen, klooster, 11, 46
 Diest, Cornelis van, 117
 Dirck Jan Coenensz, 35 vlg., 70
 Dominicanessen, 11
 Doodvonnissen, 33, 35, 73-81, 137 vlg., 165, 167, 190 vlgg.
 Doopbekken, 231, 245
 Dopers, 31-34, 57, 69-81, 281
 Dordrecht, 110, 159, 189, 205, 208
 zie ook Synoden
 Drieliuk, zie Altaarstuk
 Drumpt, 116
 Duurte, 61
 Dusseldorpius, Franciscus, 185 vlg.

- Eindhoven, 109, 118
 Elia, 47 vlg.
 Elisabethgasthuis voor bejaarden, 8-10,
 17, 45, 139, 176, 208, 238
 Elisabeth Mathysdochter, 54, 134
 Emden, 31, 62 vlgg., 68, 110, 120, 132,
 148, 158, 196, 281
 Emerentiana, 20, 25, 168, 202
 Erasmus, 65, 154
 Eredienst, 8 vlg., 20 vlg., 102 vlgg.
 Esschenstein, Anthonis van Abcoude van
 Meerten, heer van, 148, 155, 160,
 162, 164, 168 vlgg., 171, 179, 195
 Esschenstein, Hendrik van Abcoude van,
 197
 Esther, 48
 Everdingen, Inl., 15, 17, 45, 134, 178,
 180, 211, 215, 228, 237, 242, 275
 Fontanus, 217
 Frankrijk, 57
 Fruin, R., 86
 Garrelts, Heinrich, 161 vlg.
 Geestelijke goederen, 234-243
 Geldenhauer, 31
 Gelre, 6, 18, 29 vlg., 113, 203, 207,
 209 vlg.
 Gelre, Karel van, 5, 14, 31
 Gemeentezang, zie Kerklied
 Genève, 57, 141, 175
 Gennep, 158, 160
 Gent, 197, 207
 Gerardus, predikant, 108-113, 123,
 157 vlgg., 196 vlg., 205 vlg., 222, 282
 Gerrit, Schele, 110 vlgg., 118 vlgg.
 Getijdenboek 169 vlg.
 Gherrit Gherritsz, proost, 176
 Gheylliaert, Jan, 63 vlg., 68, 281
 Glayon, Anna van, 207, 209
 Goch, 158
 Godsdienstvrijheid, 270 vlg.
 Goilberdingen, Inl., 134, 175, 180, 211,
 237
 Gorkum, 109, 117, 196, 201 vlg.,
 205 vlg.
 Govert Anthonisz, 218, 232
 Goyer, Allart de, 120, 140, 143
 Goyer, Hughe de, 120, 140, 157, 201
 Granvelle, 168
 's Gravenhage, 21, 31
 Gregoriusmis, 48, 170, 244
 Gressenich, 240 vlg.
 Groningen, 173
 Groote, Geert, 11
 Grijspeere, 165
 Gysbert Gerritsz, pastoor, 179
 Haarlem, 192 vlgg.
 Hackert, organist, 249-253
 Hackius, Petrus, 215, 245
 Hagen, Reyer, 167
 Hagepreken, 102-108
 Ham, J. B. van den, Inl.
 Hambach, Willem van, 148, 153 vlgg.
 Harde, Wolter de, 39
 Harderwijk, 148
 Hattem, Dirck van, 138, 206
 Havendijk, 1-5, 8-10, 17
 Heermale, Floris, 171-188
 Hemony, 15, 23
 Hendrik Gerritsz, kanunnik, 236 vlg.,
 254-257
 Hendrik Nicolaes, 65 vlg., 68, 274, 282
 Herderwijck, Jacobus van, 12
 Herdinck, Lenaert, 40, 47-50, 61, 83
 Herenthals, Jan van, 69
 's Hertogenbosch, 39, 109, 117 vlg.,
 148 vlg., 203, 208, 257
 Heyman Cornelis Joostensz, 120, 135
 Hezius, Arnoldus, S. J., 40-57, 107
 Hierges, 193 vlg., 203
 Hieronymus, 106
 Hinckart, Guillaume de, 112 vlg.
 Hoeve, Gedeon van der, 163 vlg.
 Hoevenaer, Lambert, 139
 Hoffman, Melchior, 31, 65, 68, 274, 282
 Hofman, J. H., Inl.
 Honswijk, Inl., 15, 17, 44, 134, 171,
 174, 177, 180, 237
 Hoogstraten, 6, 10, 14, 40, 44, 55
 Hoogstraten, Antoine de Lalaing, graaf
 van, 43 vlg., 91, 162, 166
 Hosius, Stanislaus, 90
 Hubertus, wijbisschop, 11, 20
 Hueckenhorst, Clemens, 192

- Hugeman Huesden, pastoor, 145, 156,
177, 185, 195
Hugenoten 57
- IJsselstein, 32, 34, 36, 201 vlg., 222
Inwonertal, 4 vlg.
Israël, 47 vlg.
- Jacob Jacobsz, 62 vlg.
Jacobus (Michaëlis), 109 vlgg., 116 vlgg.,
123, 158, 208 vlg., 282
Jan Anthonisz, pastoor, 109, 144, 157,
182, 185
Jan Claesz, kanunnik, 87, 109, 134, 139,
153 vlgg., 157, 173, 182, 187
Jan Dircks, schepen, 92, 139
Jan Dircxz, vicaris, 109, 157, 182
Jan Jansz, koster, 133, 177
Jan Joost Gerritsz, 156 vlg.
Jan Louys, 176, 182, 185, 237
Jan Thoenis Lauwen, 156
Jan Willemsz, pastoor, 177
Jan Zegersz, 156
Jansenius, bisschop, 254 vlg., 258, 262,
284
Janskerk en -parochie, 15 vlgg., 26 vlg.,
44 vlg., 133, 173, 185, 187, 206, 212,
234, 239, 249, 255, 258
Jasper Thoenisz, 137
Jezuïeten, 4, 10, 38-56, 256-263, 272
vlg., 281, 284
Jerusalemklooster, 4, 8, 13 vlgg., 18,
26, 44 vlg., 131 vlg., 133 vlg., 143,
172, 193, 195, 206, 210 vlg., 235 vlg.,
241
Johan Cornelisz, 54, 134
Johannes Martini, 210
Joost de Jonge, 194
Joost glaesmaker, 137, 144
Jordanus (Egens), 39, 48
- Kalkhoven, J. D. J., Inl., 288
Kapittel, 20 vlgg., 45, 55, 87 vlg., 173,
235 vlg., 240 vlgg.
Karel de Vijfde, 5, 14, 30 vlgg., 43, 139,
281
Keldermans, Rombout, 6
Kerkeraad, 225 vlgg.
Kerkfabriek, 19 vlg., 238 vlg.
Kerklied, 247, 249-253
Kerstliederen, 250
Keulen, 158, 161, 170, 206, 283
Kiespenninck, Albert, 248 vlg.
Kist, N. C., 111
Kleef, 105
Klokken, 15, 23, 44 vlg., 168
Kloppenschool, 258
Knijff, Johan, 173, 178
Koen Jansz, 34-36, 281
Kok, pastoor, 258
Koorzang, 28
Koster, 133, 177, 244, 246 vlg.
Kruisverering, 25 vlg., 131
Kühler, W. J., 34
- Lalaing, Antoine de, 5, 9, 30-34, 55,
103, 169, 281
Lanxmeer, 4, 16, 18, 239 vlg.
Larenus Goiolandus, 101, 153 vlg.
Leerdam, 194, 207, 210, 255
Leicester, 159, 212 vlg.
Leiden, 193 vlgg., 215
Leiden, Jan van, 33
Lent, Van, 165
Leo, Johannes, 109, 192, 201 vlg.,
205 vlg., 210, 214
Leuven, 23, 30, 36 vlgg., 43, 54, 101,
176, 257
Liederensbundels, 62 vlg.
Ligarius, Johannes, 84 vlg., 161 vlg., 283
Loevestein, 189
Londen, 110, 158, 160
Lopez de Gallo, 188-197
Loyola, Ignatius van, 38 vlgg., 281
Lumey, 190, 273
Luther, 30 vlg., 39, 63, 67 vlg., 70, 249,
274, 282
Lutheranisme, 30 vlg., 57, 84, 106,
123 vlg., 143, 238, 242, 263-265, 272
Luxembourg, Jean de, 55
Lynden, Robbert van, 164-171, 183
- Maastricht, 56, 149, 165
Macropedius, 154
Maillaert S.J., 257

- Man, Cornelis de, 69-81, 95, 282
 Man, Oth de, 120, 140 vlg., 211
 Man, Willem de, 136 vlg.
 Manderscheidt, Elisabeth van, 83 vlgg.,
 143, 282
 Manderscheidt, Filippa Sidonia van, 191,
 209 vlg.
 Marcus, J., 111
 Mariabeeld „in sonne”, 24, 50
 Mariëncroon, 3, 10, 26, 45, 195, 211,
 235 vlgg., 240 vlg.
 Mariënweerd, 4, 13 vlg., 16, 25, 31, 35,
 148, 155, 177, 192 vlg., 207, 211 vlg.,
 232, 239 vlg.
 Marnix van St Aldegonde, 158
 Maurik, 109, 144, 157, 185
 Maurits, Prins, 220 vlg.
 Mechelen, 6, 9
 Meerthouts, familie, 216, 257 vlg.
 Meerthouts, Librecht, 166, 168 vlg.,
 195 vlg.
 Meerten, zie Esschenstein
 Meteren, Cornelis van, 256 vlg.
 Meeus Jan Meeusz, 137, 141
 Melaatsen, 7, 10, 46
 Melanchthon, 39
 Mellink, A. F., 32 vlgg.
 Menno Simons, 34, 64 vlg., 68, 274, 282
 Meteren, Willem van, 109, 144, 157,
 182, 185
 Middelburg, 26, 110 vlg.
 Mierdman, Steven, 63 vlg., 68, 281
 Mierlo, Govert van, 69 vlg., 77 vlg., 82,
 115, 181, 272
 Moded, Herman, 141 vlg., 158, 161,
 210, 212 vlg.
 Moderne Devotie, 11
 Mondragon, 159, 197
 Mozes, 47, 62 vlg., 75
 Muller Fz., S., Inl., 183 vlg., 187 vlg.
 Munster, 32 vlgg.
 Musius, Cornelius, 12
 Nassau, Jan van, 145, 203, 207, 209,
 234, 238, 243
 Nassau, Lodewijk van, 90, 94, 145, 162,
 189, 193
 Ness, Mathys van, 138
 Niedermörmter, 110, 118, 282
 Nienrode, Peter van, 218 vlg.
 Nieuwstad, 4 vlgg., 13, 212
 Niger, Wilhelmus, 15, 210, 214 vlg.,
 235 vlg.
 Nijmegen, 228
 Norbertijnen, 4, 14, 177, 193
 Observantie, 12
 Oecolampadius, 39
 Oestrum, Alexander van, 12
 Oldenbarnevelt, 159, 209, 219
 Oirschot, Adriaen van, 237
 Oostenrijk, Juan van, 202 vlg.
 Oostenrijk, Margaretha van, 14, 30
 Oostenrijk, Maximiliaan van, 14
 Oranje, Willem van, 68 vlg., 71, 76, 84,
 86, 91, 110, 114, 123 vlg., 133, 145,
 158, 161 vlg., 165, 190 vlgg., 193,
 283
 Orgel, 26 vlgg., 133, 144, 172, 177,
 235, 243, 247, 253
 Ortygius, Jacob, 87, 154, 174 vlg., 178,
 202
 Otten, Dirck, 104 vlg.
 Oud-Katholieken, 262
 Paaslam, 48
 Paasliederen, 250
 Pallandt, geslacht, 43, 82
 Palme, Quirijn de, 194
 Parma, Margaretha van, 91, 93 vlg., 102,
 112 vlg., 114, 124, 142, 145
 Parma, hertog van, 109, 208, 211
 Pastoor, 4, 16 vlg.
 Paulus III, paus, 38
 Peeters, Niclaes, 68
 Pest, 66, 194 vlg., 228, 257
 Peter Henricxz, 153 vlg., 156, 167,
 176 vlg., 196
 Petro, Peter de Sancto, 162 vlgg., 171,
 187
 Pietersgasthuis, 3, 7 vlg., 14, 45,
 121 vlgg., 188, 208, 238
 Piscator, Batholomeus, 229, 232
 Plakkaat, 35 vlg., 70, 130, 146 vlg.
 Poll, Wouter van de, 120, 136
 Pont, J. W., Inl., 123, 287

- Post, R. R., Inl., 16 vlg., 25 vlg.,
88 vlg., 183 vlg., 187 vlg., 287
- Postelius Coloniensis, Jacobus, 206 vlgg.,
210, 235, 283
- Praemonstratensers, zie Norbertijnen
- Prebenden, 236, 240 vlg.
- Preekstoel, 244 vlg.
- Proost en proosdij, 18, 176, 235, 241
- Pyl, Hendrik, 138
- Randerath, 158
- Ravenzwaay, Johan van, 223-229
- Reaal, 121 vlg.
- Redichem, 6
- Reinier, meester, 136
- Remonstrantisme, 159 vlg., 215, 218
vlg., 228, 284
- Rennenberg, 209 vlg., 270
- Requesens, 197
- Requiem, mis van, 44 vlg.
- Revius, Jacobus, 230 vlg., 252
- Riebeeck, Jan van, 218, 232, 235
- Rivetus, Andreas, 231 vlg.
- Roel de Boef, 139
- Rogier Joosz, 194
- Rogier, L. J., 184-188, 204 vlg., 287
- Rome, 39
- Roose, Johan, 26 vlg., 133
- Rosaeus, Clemens, 202
- Rovenius, bisschop, 256, 259
- Ruler, A. A. van, 204
- Ruyter, Herman de, 189
- Rye, Joost van, 138 vlg.
- Sacramentariërs, 30 vlg., 57, 63, 70
- Sacramentsverering, 24 vlg., 28 vlg.,
41 vlgg., 47 vlg., 105 vlg., 168 vlg.
- Schalkwijk, Inl., 17, 78, 102, 171, 173,
178, 180 vlg., 210, 260
- Schenck van Toutenburg, 170 vlg.
- School, 16, 28, 100 vlg., 153 vlg., 167,
207 vlg., 258 vlg.
- Schoonhoven, Johan van, 36 vlgg., 41,
87, 181
- Schotel, G. D. J., Inl., 37, 84, 132,
167, 287
- Schuerink, 179
- Schultz Jacobi, J. C., Inl., 112, 132, 287
- Sepulchrijnen, 4, 13 vlgg., 16
- Simonie, 179
- Sonnus, 79
- Souterliedeke, 177
- Spangenberg, Johannes, 67 vlg., 282
- Standonck, college van, 23, 37, 46
- Stralen, Matthias van, 210
- Swieten, Gerard van, 111 vlg.
- Synoden, 158 vlg., 194, 196, 210, 220,
224, 226, 228, 231 vlg., 242, 248,
250, 252, 284
- Tabernakel, 62 vlg.
- Tellicht, Gerrit van, 131, 134, 143
- Tertiarissen, 10 vlg.
- Tesschenmecher, Wolter, 32 vlgg., 281
- Thysius, 86
- Tiel, 31, 35, 109, 116, 210
- Tolhuis, Jan, 15
- Trente, Concilie van, 40, 108, 171,
174, 183, 204
- Tricht, 35
- Trijpmaker, Jan, 31 vlg., 281
- Trosée, J. A. G. C., Inl., 84, 287
- St. Truiden, 114 vlg., 123
- Utrecht, 6, 15, 32 vlg., 35, 47, 78,
102 vlg., 113, 118 vlgg., 129, 145,
165, 167, 169, 194 vlg., 203, 210 vlg.,
250, 281
- Velt, Rudolf van, 109, 123, 192, 201
vlg., 205 vlg., 282
- Verhaer, Jacob, 260 vlg.
- Verlaer, Johan, 254 vlg., 258
- Vermuer, Wynalt, 136, 194
- Vervoorn, Johan, 196
- Vianen, 6, 68, 71, 91, 109, 111 vlg.,
118, 134, 145, 147 vlg., 255
- Vicarie 8 vlg., 16 vlg., 21 vlgg., 176 vlgg.,
240 vlgg.
- Vijgh, familie, 116
- Visitatie, Inl., 171-188, 286
- Visscher, Johan, 175, 182
- Vitelli, 194
- Vlijmen, 218
- Vlissingen, 148, 189

- Voet van Oudheusden, A. W. K., Inl.,
37, 72 vlg., 288
- Voetius, Gisbertus, 218, 225, 231,
252 vlg.
- Vosch, Jan de, 137
- Vosmeer, Sasbout, 170
- Vreempt, Engbert, 139
- Vreempt, Gerrit, 66, 201, 213 vlg.
- Wachtelaer, 259 vlg.
- Waldeck, huis, 229, 240 vlg., 259,
263 vlg., 273 vlg.
- Water, J. W. te, 86
- Water, W. te, 86, 111
- Watersnood, 7, 91, 101, 188 vlg.,
213 vlg.
- Wederdopers zie Dopers
- Weel, Willem van, S. J., 257-262
- Wees, Th. van, S. J., 257
- Weeshuis, 10, 49 vlgg., 134, 195 vlgg.,
208, 238
- Wendelmoet Claesdochter, 31, 139
- Werth, 69, 82, 161 vlg., 191, 283
- Wertherbruch, 69, 82, 161 vlg., 191,
283
- Wezel, 32 vlgg., 90, 113, 158, 176, 281
- Wickraedt, Hendrik, 164 vlgg.
- Wijbisschop, 11, 13, 49, 173
- Wijk bij Duurstede, 11
- Willem Joosten, 92, 144, 157, 180
- Windesheim, 11
- Winssen, Frederik van, 196, 232, 239
- Woerden, 85, 161 vlg.
- Wouter Mattheusz, 138
- Witthem, 71, 82, 112 vlg., 148, 161,
166, 221, 283
- Wtenbogaert, Johannes, 217, 221
- Zaltbommel, 109, 149, 190, 193,
196 vlg., 201, 205, 210
- Zandloper, 244
- Zeger de tinnegieter, 156, 180
- Ziekenzorg, zie Pietersgasthuis
- Zielzorg, 16 vlgg., 20, 40 vlgg., 174 vlgg.
180, 239 vlg., 254 vlgg., 276
- Zierikzee, 110 vlg., 159 vlg., 189, 197,
205
- Zijderveld, Inl., 12, 15, 17, 39, 44, 134,
147, 171, 179 vlgg., 187, 210 vlg.,
215 vlg., 237, 242, 272
- Zilverwerk, 143
- Zoelmond, 15, 210
- Zondagsrust, 37, 81 vlg., 212 vlg.
- Zuermond, Coenraet, 92, 157
- Zürich, 63
- Zuylen van Nyevelt, Willem van, 115,
118 vlgg., 131 vlg., 138, 145 vlg., 148,
157 vlgg., 196 vlg., 222
- Zuyrmont, Oth, 120, 140
- Zwaarddansers, 168
- Zwingli, 31, 106, 274

Stellingen

I

Te Culemborg was in 1566 geen sprake van Lutherse prediking of van een Lutherse gemeente.

II

Wanneer Prof. Dr H. Hermelink schrijft: „in 'Heckenpredigten' ward das Volk aufgewiegelt. Das Ende war ein Bildersturm”, legt hij een te eenzijdige nadruk op de negatieve inhoud der Hagepreken.

(G. Krüger, *Handbuch der Kirchengeschichte*, III Teil; H. Hermelink und W. Maurer, *Reformation und Gegenreformation*, 1931², S. 264).

III

Ten onrechte beschouwt Prof. Dr J. Romein de Beeldenstorm als „het eerste voorbeeld van een burgerlijke revolutie, waarbij het proletariaat voor de bourgeoisie het 'vuile werk' mag opknappen”.

(*De lage landen bij de zee*, 1940², blz. 257).

IV

Bij het nagaan van de organisatie van de Beeldenstorm dient vooral aandacht te worden geschonken aan de lagere adel.

V

De mening van Prof. Dr L. J. Rogier, dat „er... ook wel wat te zeggen (is) voor de opvatting, dat ...protestante predikanten getekend worden” bij de Kerkvisitatie van 1570 te Culemborg, vindt geen steun in het verslag van die Visitatie en doet geen recht aan het Protestantisme.

(*Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, I, 1945, blz. 23).

VI

De voornaamste betekenis van קצץ is „kneuzen, wegduwen” (vgl. Jesaja 42 : 3).

VII

Offerhandelingen, die de toorn van JHWH willen beïnvloeden, getuigen – evenals de voorbede – van de persoonlijke verhouding tussen God en mens naar de voorstelling van het Oude Testament, en mogen niet als „primitief” stadium van Israëls godsdienstige ontwikkeling worden gekenschetst.

VIII

Voor de vertaling van Matthéüs 13 : 52 is de Statenvertaling te verkiezen boven de Vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

IX

Ten onrechte heeft E. Nestle in zijn uitgave van Lukas 24 : 51 en 52 de zinsneden „και ανεφερετο εις τον ουρανον” en „προσκυνησαντες αυτον” niet in de tekst opgenomen.

X

Terecht vertaalt J. W. Doeve „αποκαταστασις παντων” in Handelingen 3 : 21 met „wederkeer van allen” .

(Vgl. *Vox Theologica*, jrg. 18, 1948, blz. 168).

XI

Germaanse goden als Thor en Odin dienen niet beschouwd te worden als deïficatie van natuurverschijnselen of anthropomorfose van hemelmachten, doch als schutpatronen.

XII

Een dogmengeschiedenis van het Nederlandse Protestantisme zal uit moeten gaan van het geestelijk lied.

XIII

Niet het volkskarakter beïnvloedde de geloofskeuze in de Reformatietijd; wèl heeft die keuze het volkskarakter beïnvloed.

XIV

Bij de ontstaansgeschiedenis van kerkgenootschappen in de Nederlanden na de Reformatie, dient men dogmatische factoren streng te scheiden van kerkrechtelijke.

XV

De geloofskeuze in de Reformatietijd is in de Noordelijke Nederlanden niet bepaald door een eventuele tegenstelling tussen de toenmalige maatschappelijke klassen.

XVI

Veranderingen in de numerieke verhoudingen der godsdienstige gezindten in de Nederlanden van 1624 tot 1834 vinden hoofdzakelijk hun oorzaak in migratie der bevolking, niet in de werfkracht van enige kerk.

XVII

Voor de geografische verspreiding der godsdienstige groeperingen in Nederland is de persoon van de pastor van doorslaggevende betekenis geweest.

XVIII

Ten onrechte zegt Prof. Dr. W. F. Zuurdeeg in een taakomschrijving van een taal-analytische godsdienstphilosophie: „Zo'n analyse waardeert niet”.

(*Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jrg. 10, 1956, blz. 261).

XIX

Factoren, die de kerkelijke eenheid tegenhouden of stimuleren kunnen en hun oorsprong niet vinden in exegese of dogmatiek, dienen „ethische” factoren te worden genoemd, in plaats van „niet-theologische”.

XX

Aangezien volgens Dr O. Noordmans in de leer van de drie ambten van Christus tot uitdrukking moet worden gebracht, dat er „zaligmakende kracht (is) in alles wat Jezus zegt, lijdt en doet” (*Herschepping*, 1943, blz. 106), behoorden *Fundamenten en Perspectieven van belijden* de drie ambten niet gelijkwaardig naast elkaar te plaatsen maar had deze „proeve van belijden” groter nadruk op het priesterlijk ambt dan op de beide andere moeten leggen.

XXI

In de leer van het munus triplex moet zelfs de mogelijkheid voorkomen worden om het profetische, het priesterlijke en het koninklijke ambt van Christus chronologisch op elkander te laten volgen als periodisering van Zijn werk en betekenis.

XXII

Aan het kruis werd Gods toorn door Jezus verzoend. Het spreken over Jezus' priesterlijk ambt is zinneloos zonder deze erkenning.

XXIII

De hemelse voorspraak van Christus behoorde niet in artikel 8 maar in artikel 7 van *Fundamenten en Perspectieven* genoemd te worden.

XXIV

De vraag „Is het wel juist, nog altijd aan de kerkdiensten absolute voorrang te verlenen boven alle andere kerkewerk, wanneer blijkt dat de belangstelling voor deze vorm van Evangelieverkondiging geringer wordt?” moet bevestigend worden beantwoord.

(Contra: A. Weiland, *Geloof en ongeloof in een Noord-Hollandse polder*, 1956, blz. 116).

XXV

Gebruikmaking van vierstemmige koorharmonisaties voor orgelbegeleiding van gemeentezang, geeft onvoldoende leiding aan de zang en is in strijd met het karakter van orgel en gemeentezang beide.

(Vgl. *Musica Sacra*, jrg. 5, 1955, blz. 44 vlg., 65 vlgg., 87 vlgg.).

XXVI

De poging van J. Tuininga in zijn *Geloofsoefeningen* de catechisant tot zelfstandige werkzaamheid te brengen, moet worden aangemerkt als een zeer bruikbare verbinding van catechese, meditatie en ethiek.

XXVII

Het is wenselijk dat kerkelijke archieven van voor 1850 centraal worden bewaard en geïnventariseerd, daar blijkens de ervaring geen waarborg voor brand- en vochtvrije bewaring in de afzonderlijke kerkelijke gemeenten bestaat.

XXVIII

Bij restauratie van kerkgebouwen dienen grafzerken van vóór 1800 binnen de ruimte van het bouwwerk bewaard te blijven.

